Bill No. 3/07-08

29

2008-0180

1307

जातकपद्धति of केशव दैवज्ञ with the commentary प्रौढमनोरमा of दिवाकर पंडित (son of नृसिंह दैवज्ञ). Loose leaves lithoprint edn., - Few letters are moth eaten affecting very slightly the reading matter in ~~so~~ few pages and neatly repaired. Publication place and date not given, but probably published from Benares.

(50)

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा॥

अथ केशवीया जातकपद्धतिः प्रौढमनोरमासहिता॥

सहस्रांशुरिवाशेषमुद्राकिरणराजिभिः॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रौढमनोरमाटीकासहिता केशवीयापद्धतिः प्रारभ्यते ॥ आदित्यमज्ञानघनान्ध
कारच्छिदं मुदं संततमादधानम् । जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतुं श्रीभास्करं भास्वररूपमीडे ॥ विघ्ननिघ्नमहं वन्दे वि
घ्नपं विबुधार्चितम् । यस्य स्मरणतः साध्यं सिद्धिं प्राप्नोति सत्वरम् ॥ श्रीकेशवार्यवचनानि जयन्ति तानि निर्दूषणा
नि बहलार्थसुपूरितानि । धन्यानि शिष्यजनबुद्धिविवृद्धिदानि स्वल्पाक्षराणि बुधतोषविधायकानि ॥ अपि स्फुर
त्पण्डितमण्डनेन प्रचण्डपाण्डित्यमखण्डियेन । ज्ञानाधिराजस्य गुरुं नृसिंहं प्रचण्डचण्डांशुमतिं तमीडे ॥ श्री
मच्छिवाख्यं गणितज्ञचक्रचूडामणिं सज्जनवृन्दवन्द्यम् । विदुर्विदि यं धिषणेन तुल्यं तं नौमि नित्यं धिषणाप्तिहे
तोः ॥ श्रीकेशवार्यैर्गगनाब्धि ४० वृत्तबद्धोदिता जातकपद्धतिर्या । तैरेव तस्या विवृतिः कृताऽस्ति परं न तत्राऽस्ति सु
युक्तिरुक्ता ॥ संप्रार्थितः शिष्यगणेन युक्तिः कार्याति वर्येति दिवाकरोऽहम् । सवासनां तद्विवृतिं करोमि यतो जनो मेऽस
कलोऽपि रज्यः ॥ यद्यप्यशक्या विवृतिर्विधातुं मया जडेनामलकेशवोक्तेः । तथाऽपि कुर्वे शिवपादपद्मप्रसादतः
प्रौढमनोरमाख्याम् ॥ अथ श्रीकौशिकमुनिवरवंशोद्भवोपरपारावारतीरनिकटवर्तिनन्दिग्रामनिवासकृद्दम्
तेश्वरसुन्दरचरणकमलयुगलभजनावाप्तसमस्तविद्यः सकलागमाचार्यवर्यः श्रीकमलाकरदैवज्ञनन्दनः

श्रीकेशवोग्रहकौतुकादिगणितस्कन्धं प्रथमतोविधिवद्व्यवस्थाप्याधुनासंक्षिप्ताक्षरस्तैर्निबद्धांबहूर्थां सुलघुप्र
क्रियांजातकपद्धतिंचिकीर्षुर्जन्मजन्मान्तरार्जितदुरितोत्पन्नप्रत्यूहव्यूहनिरासेनग्रन्थसमाप्त्यर्थंसमाप्तेः पि
ग्रन्थेतत्प्रचयगमनार्थंशिष्टाचारपरिपालनेनशिष्यशिक्षार्थंचनमस्कारलक्षणंमङ्गलमाचरन्ग्रन्थारम्भंशार्दू
लविक्रीडितपूर्वार्द्धेनप्रतिजानीते॥ ॥ **नत्वाविघ्नपशारदाच्युतशिवब्रह्मार्कमुख्यग्रहान्कुर्वेजात
कपद्धतिंस्फुटतरांहोराविदांप्रीतये॥** ॥ अहंकेशवोजातकपद्धतिंकुर्वेइतिक्रियाकारकयोजना।अत्र
क्रियाबलादहमित्यध्याहारः।जातस्यबालकस्यप्राग्जन्मार्जितसदसन्मिश्रकर्मजनितशुभाशुभमिश्रफलनि
रूपकंशास्त्रंजातकंतस्यप द्धतिः क्षुण्णोमार्गः।सरणिः पद्धतिः पद्येत्यमरोक्तेः।एवंतांजातकपद्धतिंकुर्वेकरोमि।
किंकृत्वाविघ्नपशारदाच्युतशिवब्रह्मार्कमुख्यग्रहान्नत्वा।विघ्नंपातीतिविघ्नपोगणेशः।यथामृगप्राणहरेसिंहे
मृगपतिप्रयोगोयथाचशकनृपप्राणहरेविक्रमादित्येशकनृपप्रयोगस्तथाविघ्नहरेगणेशेविघ्नपप्रयोगइति
ध्येयम्।शारदासरस्वती,अच्युतोविष्णुः, शिवोमहादेवः, ब्रह्माप्रसिद्धः, अर्कमुख्याः श्रीसूर्यादयोनवग्रहाः, तान्न
मस्कृत्येत्यर्थः।नन्वन्यजातकपद्धतिषुसतीषुकिमर्थमयंग्रन्थःकृतइतिग्रन्थस्यास्यवैयर्थ्यप्रसङ्गापत्तिरित्याश

डुः ह। स्फुटतरामिति। अतिशयेन स्फुटेति स्फुटतरा तामतिलघुप्रक्रियामित्यर्थः। तथा चानेन विशेषणेन पूर्वश्री
नीलकण्ठश्रीधरश्रीपतिपूर्वरचितपूर्वपद्धतिभ्यो वैशिष्ट्यं द्योतितम्। तत्र तु सर्वभावदृग्बलादिगणितजातं बहु
नायासेन साधितमस्तीति भावः। अतो नवीनग्रन्थप्रणयनमाचार्यस्य युक्तमेव। केचित्तु स्फुटतरां प्रकटार्थामिति
व्याचक्षते तदयुक्तम्। नहि प्राचीनश्रीपत्यादिग्रन्थेभ्योऽत्र पद्यार्थः प्रकटः समुपलभ्यते। अतोऽस्मदुक्तव्याख्यान
मेव ज्यायो विशिष्टगुणाधायकत्वात्। अथ क्रियामात्रप्रवृत्तेः प्रयोजनपूर्वकत्वात् प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽ
पि प्रवर्तते, इति न्यायादत्र च तदनभिधाने प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य पद्धतिकृत्यां प्रवृत्तौ प्रयोजनमाह। होरावि
दां प्रीतय इति। होरां जातकं विदन्ति जानन्ति ते होराविदस्तेषां प्रीतये बृहच्छास्त्रगम्भीरार्थेन शिष्यान् बोधयितुं प
रिश्रान्तानां जातकशास्त्राभिज्ञानां सुगमोपायदर्शनेन उत्पन्नप्रीतये इत्यर्थः। ज्योतिर्विदां प्रीतय इति पाठे त्रिस्क
न्धज्योतिःशास्त्रविदां प्रीतिजनकत्वमस्य ग्रन्थस्य प्रतीयते। न तु केवलजातकाभिज्ञानाम्। तेषां ज्योतिःशास्त्रैक
देशवेत्तृत्वेन संपूर्णज्योतिःशास्त्रवेत्तृत्वाभावात्। विशिष्टस्य स्कन्धत्रयस्यैव ज्योतिःशास्त्रपदाभिधेयत्वाच्च। उक्तं
चैतद्वराहेण ज्योतिःशास्त्रमनन्तभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितं तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः संकीर्त्यते सं

हिता। स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होरान्योऽङ्ग-विनिर्णयश्च कथितस्कन्धस्तृतीयोऽपरः॥
तस्मात्केवलहोराविदिन ज्योतिःशास्त्राभिज्ञताव्यवहार इति सिद्धम्। अन्यथा गणितस्कन्धैकदेशकरणाभिज्ञेऽपिग
णितस्कन्धसिद्धान्तज्ञताप्रसङ्गः स्यात्। होराविदामित्यनेन तु केवलजातकवि
दां त्रिस्कन्धज्योतिःशास्त्रविदां च प्रीतिजनकत्वमुक्तं भवति। त्रिस्कन्धज्योतिःशास्त्रविदां होराज्ञत्वात्। आचार्येणा
प्युक्तं ये ज्योतिर्विदस्ते एतद्धोराशास्त्रविदो भवन्त्येवेति। तस्माद्धोराविदामिति पाठः साधीयान्॥ अथोत्तरार्धेन ग्र
न्थान्तरसाध्यामितिकर्तव्यतामस्तलग्नसाधनं चाह॥ ॥ यन्त्रैः स्पष्टतरोऽत्र जन्मसमयो वेद्योऽथ खेटाः
स्फुटा यत्तस्मिन्हि घटन्त उद्गमदृहास्तत्सेसषड्गः स च॥१॥ अत्रास्यां पद्धतौ यन्त्रैः कृत्वा जन्मसमयः स्पष्ट
तरोऽतिसूक्ष्मो वेद्यो ज्ञातव्यः। यन्त्राणि तु श्रीभास्करेणोक्तानि। गोलो नाडीवलयं यष्टिः शङ्कु-र्घटी चक्रम्। चापं तुर्यं
फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम्॥ एभ्यः समयज्ञानं तैरेवोक्तं विस्तरभयान्नात्र प्रतिपाद्यते। अत्रास्मिन् जन्मका
ले खेटाः साध्याः। खे आकाशे अटन्ति गच्छन्तीति खेटा ग्रहा इत्यर्थः। ननु मध्यमन्दस्पष्टभेदभिन्नत्वाद्ग्रहाः कीदृशाः सा
ध्या इत्यत आह। स्फुटा इति। फलादेशे स्फुटानामेव मुख्यत्वात् स्फुटा इत्युक्तं युक्तम्। तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ। या

त्राविवाहोत्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वम्। इति। ननु ब्रह्मसौरार्यादिपक्षाणां सत्वात् कस्मिन् पक्षे ग्र-
हाः साध्या इत्यत आह। यत्पक्षे हि घटन्त इति। यत्पक्षे यस्मिन् पक्षे हीति निश्चयेन घटन्ते प्रत्यक्षमाकाशे दृश्यन्ते त-
स्मिन् पक्षे ग्रहाः साध्या इत्यर्थः। उक्तं च दामोदरपद्धतौ। यान्ति संसाधिताः खेटा येन दृग्गणितैक्यताम्। तेन पक्षेण ते
कार्याः स्फुटास्तत्समयोद्भवाः॥ इति। ननु ग्रहानयनमत्रार्षशास्त्रादेव कर्तुं युज्यते न तु मानुषात्तस्यायथार्थत्वादिति
चेत् सत्यम्। ग्रहानयनं मुनिकृतशास्त्रादेव कर्तुमुचितं परं तत्रापि कालवशेनान्तरं पतति। यत उक्तं सूर्यसिद्धा-
न्ते। शास्त्रमाद्यं तदेवेदं यत्पूर्वं प्राह भास्करः। युगानां परिवर्तेन कालभेदोऽत्र केवलः॥ इति। वासिष्ठेऽपि इत्थं माण्ड-
व्य संक्षेपादुक्तं शास्त्रं मयोत्तमम्। विस्रस्तीरविचन्द्राद्यैर्भविष्यति युगे युगे॥ विस्रंसनं विस्रस्तिः शिथिलत्वमिति
यावत्। तदनन्तरं बीजसंज्ञं ब्रह्मगुप्तादिभिर्मानुषैः स्वसत्ताकाले लक्षयित्वा मुनिशास्त्रग्रहेषु निक्षिप्य तादृशा निक्षेप-
युक्ताः स्वग्रन्था रचितास्तद्युक्तमेव। तदनन्तरमतीन्द्रियज्ञैर्मुनिभिश्चलत्वात् ग्रन्थबाहुल्यभयाच्च नोक्तमपि देयमि-
त्युक्तमेव। तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते। संसाध्य स्पष्टतरं बीजं नलिकादियन्त्रेभ्यः। तत्संस्कृतग्रहेभ्यः कर्तव्यौ निर्णयादेशौ।
इति। आचार्येणापि वर्तमानघटनां विलोक्य ग्रहकौतुके ग्रहानयनमरचि। तदपि षष्टिमिते गतेऽब्दे शिथिलं दृष्ट्वा।

तत्तन्नयगणेशादैवज्ञैर्ग्रहलाघवे स्पष्टं विरचितम्। तद्यथा। सौरोऽर्कोऽपि विधूच्चमङ्कः कलिकोनाब्जो गुरुस्त्वा
र्यजोऽसग्राहूच कुजं ज्ञकेन्द्रकमथार्यसेषुभागः शनिः। शौक्रं केन्द्रमजार्यमध्यग[illegible]तामेयान्ति दृक्तुल्य
तांसिद्धैस्तैरिह पर्वधर्मनयसत्कार्यादिकं त्वादिशेत्॥ अस्मिन्कालेऽनयैव घटनया साधिता ग्रहा दृक्सम
त्वं यान्त्यतद्द्वयमेव घटना समीचीनेति वेद्यम्। ततस्तात्कालिकोऽर्कोऽयनभागयुक्त, इत्यादिनाकरणोक्त
वर्त्मनास्वोदयैः कृत्वाइह जन्मसमये उद्गमः साध्यः। उद्गमो राशीनामुद्गमो लग्नमिति यावत्। राशीनामुदयो
लग्नमित्यमरोक्तेः। स उद्गमः सषड्गः सन्नस्तर्क्षं भवति। षड्भैः सह वर्तते स तथा षड्राशियुक्त इत्यर्थः। अस्ते अस्त
क्षितिजे ऋक्षं राशिः। राशिक्षेत्रगृहर्क्षभानि भवनं चैकार्थसंप्रत्यया इत्यभिधानात्। यत्र भास्वानस्तं याति तदस्त
क्षितिजमित्युच्यते। एतदेवास्तर्क्षं ज्योतिर्विदो जायाभाव इति वर्णयन्ति। यतोऽस्माज्जायायाः शुभाशुभविचारः
क्रियते। अतो जायाभाव इति युक्तं नाम। एवं यत्र भावे लग्नादिके यस्य विचारस्तत्संज्ञा तस्य भावस्य स्यात्। यथा
लग्नस्य तनुसंज्ञेत्यादि ध्येयम्। चकारः समुच्चयार्थे व्याख्येयः। लग्नानयनवासनानुपातद्वयेन सुगमा। अथ
लग्नशब्देन किमेतच्चिन्त्यते। लगति तल्लग्नम्। प्राक्कुजे क्रान्तिमण्डलस्य यो गृहाद्यवयवो लग्नस्तद्गृहाद्यं

लग्नमित्यभिधीयते। यः परक्षितिजे लग्नस्तदस्तलग्नम्। यऊर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते लग्नस्तद्दशमलग्नम्। योऽधोया
म्योत्तरवृत्ते लग्नस्तच्चतुर्थलग्नमिति भावचतुष्टयम्। उक्तं च भास्करीयगोले। यत्र लग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृहाद्यमि
ह लग्नमुच्यते। प्राचि पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे॥ इति। नन्विदं लग्नसाधनमयुक्तम्। त
थाहि। तत्र लग्नार्थं याद्दृष्टघटिका गृह्यन्ते ता नाक्षत्राः सावना वा। नाद्यः। तासां दुःसाध्यत्वात् प्रभासाधनार्थमनुपयु
क्तत्वाच्च। नापि द्वितीयः। विभिन्नजातिभ्यस्ताभ्यो नाक्षत्राणामुदयानामपनयनस्यायुक्तत्वात्। भोदयाद्भोदयप
र्यन्तं नाक्षत्रं दिनम्। तत्र द्वादशराशयः समुद्गमं यान्त्यत उदया नाक्षत्रा इति स्पष्टमेव। न च तात्कालिकार्ककरणे
न सावनघटीनां नाक्षत्रीकरणं संपाद्य नाक्षत्रा उदयाः शोध्या इति वाच्यम्। प्रथमतस्तात्कालिकार्ककरणस्यैवा
युक्तत्वात्। तथाहि। कुजे क्रान्तिमण्डलस्य यः प्रदेशो लग्नस्तत्किल लग्नम्। सूर्योदये सूर्यतुल्यं लग्नम्। सूर्य
स्य क्रान्तिमण्डलावस्थितत्वात्। राशेर्भोग्यांशा उदयानन्तरमेवोदयन्ति। अत उदयकालीनार्कस्यैव भोग्यं ग्र
हीतुं युज्यते न तात्कालिकार्कस्य। किंच नाक्षत्रनाडीमयेऽहोरात्रसमे काले ६०।१० यावत्तात्कालिकार्काल्लग्नं क्रियते
न तावदर्कसमं भवति। यावदौदयिकार्कात्क्रियते तावदर्कसमं भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतीतेर्युक्तितश्च ता।

त्कालिकीकरणमयुक्तमिति। अत्रोच्यते। घटिकादिकमार्क्षमानादित्युक्तेर्नाक्षत्राद्दृष्टघटिकाग्रहीत्वौदयिका
र्काल्लग्नंसाध्यमितिमूलयुक्तिः। परंनाक्षत्रनाडीनामज्ञानात् प्रभासाधनोपयोगाच्चसावनाएवघटिकाः पूर्वैर्लग्ना
नयनेस्वीकृताः। अथतासांनाक्षत्रत्वंविधेयम्। तत्रानुपातः। यदिघटीषष्ट्यासूर्यगतिकला लभ्यन्तेतदेष्टघटी
भिः किमितिइष्टसंबन्धिन्योगतिकलाः स्युः। तासांप्राणीकरणार्थेद्वितीयोऽनुपातः। यदिराशिकलाभिः १८००
सूर्याधिष्ठितराश्युदयासवोलभ्यन्तेतदेष्टघटीसंबन्धिगतिकलाभिः किमितिलब्धाइष्टघटीसंबन्धिगतिक
लोत्पन्नासवः। सावनसंख्यातोनाक्षत्रसंख्याया अधिकत्वात् सावनघटीषुयोज्यास्तानाक्षत्र्यइष्टघटिकाभ
वन्ति। एवंप्राप्तेपरमलाघविकैराचार्यैरिष्टघटीसंबन्धिन्योगतिकलाएवरवावौदयिकेक्षिप्ताः। तथाकृते
तात्कालिकार्कएवसंजातः। यतइष्टघटीसंबन्धिन्योगतिकलानामदृष्टघटीसं
बन्धिसूर्यचालनम्। तद्यावदौदयिकार्केक्षिप्यतेतावत्तात्कालिकार्कएवभवतीतिसुप्रसिद्धम्। एतत्तात्कालिका
र्कभोग्यंसावननाक्षत्रनाड्यन्तरतुल्यमेवोदयार्कभोग्यान्न्यूनमायाति। उदयार्कभोग्यंनाक्षत्रनाडीभ्यस्तात्कालि
कार्कभोग्यंसावनघटीभ्यः शोध्यंशेषंसममेव। अतस्तात्कालिकार्ककरणेनसावनघटीनांनाक्षत्रत्वंभवतीतियुक्त.

म्। तथा चोक्तं सिद्धान्ते। लग्नार्थमिष्टघटिका यदि सावनास्तास्तात्कालिकार्ककरणेन भवेयुरार्क्ष्यैः। इति। अत्र म
न्दावबोधार्थं प्रकारान्तरेण वासना निगदिता सिद्धान्तशिरोमणिवासनावार्तिके ऽस्मत्पितृचरणैः श्रीनृसिंहाचा
र्यैः। औदयिकार्कभोग्यकाले शोध्ये नाक्षत्रनाडीमये इष्टकालाच्छोधकादपनीते यावदवशिष्यते तावदेवेष्टेन के
वलं शोध्ये दृष्टे न केवलं शोधकादपनीते ऽवशिष्यत इति प्रसिद्धम्। तत्र सावननाक्षत्रनाड्यन्तरतुल्यमिष्टं क
ल्पितम्। तन्नाक्षत्रघटीभ्यो यावदपनीयते तावत्सावनादृष्टघटिका भवन्ति। यावदौदयिकार्कभोग्यकालादपनी
यते तावत्तात्कालिकार्कभोग्यकालो भवति। अतस्तात्कालिकार्कात् सावनघटीभिर्लग्नं साध्यमित्युपपन्नम्। अ
थवौदयिकार्कान्नाक्षत्रेष्टकालात् साध्यम्। प्रकारद्वयमपि सयुक्तिकमेव। अतः सर्वमवदातम्। एतदुदयलग्नं
स्वोदयैः साध्यम्। स्वोदयास्तु लङ्कोदयाधीना इति प्रथमतो लङ्कोदयवासनोच्यते। अपमवृत्ते क्षेत्रविभागेन सर्वे रा
शयस्तुल्यप्रमाणा एव सन्ति। नाडीवृत्ते तु कालांशविभागेन सर्वे राशय उद्गच्छन्ति। निरक्षे तु तन्नाडीवृत्तं सम्पूर्वा
परं सममण्डलवद्भ्रमति। क्रान्तिवृत्तं तु दक्षिणोत्तरतस्तिरश्चीनत्वेनोदेति। क्रान्तिवृत्तस्थो मेषो यावत्तिरश्चीन उदेति
तावन्नाडीवृत्ते ऽष्टाविंशतिभागाः किंचिन्न्यूना एवोद्गच्छन्ति। तिर्यगेव समुद्गच्छतो ऽपममण्डलस्य तिरश्चीनत्वेनोन्म

प्रो.म.
६

ण्डलाहोरात्रसंपातात्त्र्यस्राणि क्षेत्राण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा। मेषान्तापक्रमज्या निरक्षक्षितिजे भुजः, तद्द्युज्या
१७१९ पममण्डले कर्णः, तद्वर्गान्तरपदं मेषान्ताहोरात्रवृत्ते कोटिः। एवं वृषान्तापक्रमज्या भुजः, वृषान्तद्युज्याक
र्णः, तद्वर्गविश्लेषपदं वृषभान्ताहोरात्रवृत्ते कोटिः। एवं द्वन्द्वान्ते त्रिज्या कर्णः, परमापक्रमज्या १३९७ भुजः,
परद्युज्या कोटिः। तदेवं प्रसाधितानां कोटीनां ज्यारूपत्वेन ज्याखण्डानां द्युज्यावृत्तीयत्वाभावेन त्रिज्यावृत्ते परि
णाम्य चापीकृतानि। तत्र यत्प्रथमं मेकराशिज्यासंभूतं स मेषोदयकालः। द्वितीयं राशिद्वयस्य। तृतीयं राशित्रय
स्य। राशीनामाद्यन्तकालज्ञानार्थं प्रथमं द्वितीयात् द्वितीयं तृतीयाद्विशोध्य मेषादित्रयाणामुदयासव एवाव
शिष्यन्त इत्युपपन्नम्। त एव विलोमाः कर्क्यादित्रयाणां भवन्ति। यतः कन्यान्ताद्विलोमं कीटाद्यवधि दोर्ज्यापक्र
मज्याद्युज्यादेर्मेषादिसाम्येनैवोपजायमानत्वात् फलस्योत्क्रमतस्तुल्यतायामेवावसीयमानत्वाच्चोत्क्रमस्था

मी १६७० मे	ध १९३५ क
कुं १७९५ वृ	वृ १७९५ सि
म १९३५ मि	तु १६७० क

इत्युपपन्नम्। एवं तुलादिष्वपि विलोमा बोद्धव्यम्। तथोपजातानामेषां न्यासः॥ एते षड्
क्ताजाता ब्रह्मतुल्यादावुक्ता नागवरङ्ग दस्रा इत्यादयो लङ्कोदयाः पलात्मकाः। अथातो नि
जपत्तनजननभवनसमुद्गमनमानसाधनवासना प्रोच्यते। अवनौ गगनं समन्तात्स्थल

ग.म:
६

ग्नमिवदृश्यतेतदस्मात्क्षितिजम्।तथाचमत्पद्यम्।अवनौगगनंसमन्ततःसततंलग्नमिवाऽवलोक्यते।क्षिति
पृष्ठनिवासिमानुषक्षितिजंतद्बुधाकानिरूचिरे॥तस्यनिरक्षक्षितिजेनयदूर्ध्वाधरमन्तरंतच्चरम्।दिग्द्वयेऽपि
चरसत्वेनास्यैकदिक्त्वाभिप्रायेणचरार्द्धत्वेनैतद्व्यपदिश्यते।तथाचान्तरभूतेनस्वस्वचरार्द्धेननिरक्षोदयायु
तोनाःकर्तव्याः।स्वोदयाभवन्तीत्युत्सर्गः।वस्तुतस्तुमेषादिरुन्मण्डलेक्षितिजेचसमकालमेवलगतिक्षितिजो
न्मडलसंपातएवमेषादेरुदयस्थानात्मेषान्तःपुनर्मेषनिरक्षोदयासुभिरुन्मण्डलेलगति।स्वकुजेतुमेषचर
खण्डतुल्यकालेनपूर्वमेवलगतीत्यतःप्रथमराशिचरखण्डोनंप्रथमराशिनिरक्षोदयप्रमाणंस्वदेशेप्रथमरा
शिप्रमाणंस्यादित्युपपन्नम्।एवंमेषादेर्वृषान्तोद्विराशिनिरक्षोदयप्रमाणयोगेनोन्मण्डलेलगतिस्वकुजेतुद्विरा
शिचरखण्डयोगतुल्यकालेनपूर्वमेवलगति।अतोद्विराशिचरखण्डोनंद्विराशिनिरक्षोदयमानंस्वदेशेद्विराशि
मानंभवतीत्युपपन्नम्।तत्प्रथमराशिप्रमाणेनयावदूनीक्रियतेतावत्केवलंद्वितीयराशिप्रमाणमेवावशिष्यत
इतिप्रथमराशिचरार्द्धोनंप्रथमराशिनिरक्षोदयप्रमाणरूपे प्रथमराशिमाने
द्वितीयराशिमानादनन्तरोक्ताच्छोधितेद्वितीयराशिचरार्द्धोनंद्वितीयराशिनिरक्षोदयप्रमाणंस्वदेशेद्वितीयराशि

प्रमाणं भवतीति जातम्। एवं मेषादेर्मिथुनान्तस्त्रिराशिनिरक्षोदयप्रमाणयोगेनोद्वृत्ते लगति। स्वक्षितिजे तु त्रिराशिचरखण्डयोगतुल्यकालेन पूर्वमेव लगतीत्यतस्त्रिराशिचरखण्डोनं निरक्षजतृतीयराशिमानं स्वादित्युपपन्नम्। अतो निरक्षोदयाः क्रमस्था निजैः क्रमस्थैश्चरार्द्धैरूनाः स्वदेशे मेषादित्रयाणामुदया भवन्तीति सिद्धम्। एवं मेषादेः कर्कान्तो निरक्षजचतूराशिप्रमाणयोगेनोन्मण्डले लगति। स्वक्षितिजे तु द्विराशिचरखण्डयोगतुल्यकालेन पूर्वमेव लगति। अतो द्विराशिचरखण्डोनं निरक्षजचतूराशिमानं स्वदेशे चतूराशिप्रमाणं स्यादिति जातम्। अस्मिंस्त्रिराशिचरखण्डोनत्रिराशिनिरक्षोदयप्रमाणयोगरूपेण स्वदेशजत्रिराशिप्रमाणेनोनीकृते तृतीयराशिचरार्द्धयुक्तं निरक्षजचतुर्थराशिमानं स्वदेशे चतुर्थराशिमानं स्यादिति जातम्। तथा च बालावबोधार्थं बीजक्रिया लिख्यते।
तत्र स्वदेशजत्रिराशिप्रमाणयोगः। निरक्षजत्रिराशिप्रमाणम् १ त्रिराशिचरार्द्धम् १। अयमस्मात् निचराप्र १ द्विराचं १। चतूराशिमानयोगात् शोध्यः। तत्र निरक्षजत्रिराशिप्रमाणयोगे निरक्षजचतूराशिप्रमाणयोगात् शोधिते निरक्षजचतुर्थराशिप्रमाणमेवावशिष्यते। अथ त्रिराशिचरखण्डयोगः क्षयगतो द्विराशिचरखण्डयोगात् क्षयगतात् शोध्यमानः संशोध्यमानमृणं स्वं स्यादित्यादिना धनगतो भवति। अथ धनर्णयोरन्त

रमेव योग इति कृते तृतीयराशिचरखण्डं धनगतमवशिष्टम्। अतस्तृतीयचरार्द्धयुतं निरक्षजचतुर्थराशिमानं स्व
देशे चतुर्थराशिमानं स्यादिति जातम्। अथ मेषादेः सिंहान्तोऽव्यक्षजपञ्चराशिमानयोगेनोद्वृत्ते लगति। स्वक्ष्माजे तु प्र
थमराशिचरार्द्धकालेन पूर्वमेव लगत्यतः प्रथमराशिचरार्द्धोनं निरक्षजपञ्चराशिमानं स्वदेशजपञ्चराशिमानं स्या
दिति जातम्। अस्माच्चतूराशिप्रमाणयोगे प्राग्वत् शोधिते द्वितीयराशिचरार्द्धयुतं व्यक्षजपञ्चमराशिमानं स्वीयप
ञ्चमराशिमानं स्यादित्युपपन्नम्। एवमजादेः कन्यान्तोऽव्यक्षजषड्राशिमानयोगतुल्यकालेनोद्वृत्ते क्षितिजे च लगति।
अत्रापि स्वदेशजपञ्चमराशिमानयोगे शोधिते प्रथमराशिचरार्द्धयुतं व्यक्षजषष्ठराशिमानं स्वदेशजषष्ठराशिमानं
स्यादिति सिद्धम्। अतो निरक्षोदया उत्क्रमस्या उत्क्रमस्थैश्चरखण्डैः स्वैर्युक्ताः कर्कादित्रयाणां मानानि स्युरिति सिद्ध
न्नम्। अनयैव युक्त्या साधितानि तुलादेरनुलोमं मीनान्तावधिकराशिमानानि कन्यान्ताद्विलोमं मेषाद्यवधिकराशि
मानतुल्यानि भवन्त्यत एतान्येवोदयमानानि विपरीतानि तुलादिषण्णां मानानि स्युरिति सिद्धम्। यदुक्तं सिद्धान्तशिरो
मणौ। क्रमोत्क्रमस्थाश्चरखण्डकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः। मेषादिषण्णामुदयाः स्वदेशे तुलादितो
मी च विलोमसंस्थाः॥ इति। अथार्कें लग्नानयनार्थमयनांशा योज्यन्ते तत्कारणमयनांशस्वरूपं च निरूप्यते। अय

नांशशब्देन क्रान्तिपातः। क्रान्त्यर्थपातः क्रान्तिपात इत्यन्वर्थसंज्ञेयम्। पातो नाम नाडीवृत्तक्रान्तिवृत्तयोः संपातः
क्रान्त्यभावे यावान् ग्रहस्य चक्रशुद्धः स क्रान्तिपातः स्यात्। अस्यैव मुञ्जालाद्यैरयनचलनमिति नाम धृतम्। यतोऽने
न क्रान्तिपातेनायनस्य विषुववृत्तापवृत्तसंपातात् प्रवृत्तराश्यन्तरगमनस्य यथास्थितक्रान्तिवृत्तस्थरेवत्यन्त
माधिकृत्य प्रवृत्तराश्यन्तरगमनात् प्राक् पश्चाद्वा चलनं जायत इत्यतोऽयनचलनमिति युक्तम्। अयनचल
नांशाॅ इति वर्केप्येलाघवादयनांशा इति व्यवह्रियन्ते। कथं पुनः प्राक्पश्चाद्वा चलनमित्येतदुच्यते। इष्टेऽह्नि मध्याह्ने
द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छाया लक्षणीया। ततः दिनार्द्धद्युतेस्त्रिज्यकाभ्याहतायाः स्वकर्णेन चाप्तांशकाः स्युर्नतांशाः।
दिनार्द्धविद्युक्तायुतास्ते पलांशै रुदग्दक्षिणे भाग्रकेऽर्कापमः स्यात्॥ ततः क्रान्तितो वैपरीत्येन भानुर्भवेदिति भा
स्कराचार्योक्त्या भास्करः साध्यः। परं स सायनः स्यात् क्रान्तेः सकाशात् साधितत्वात्। तथा च करणोक्तवर्त्मनाऽ
न्योपि तात्कालिकः स्पष्टभास्करः साध्यः। तयोरन्तरमयनांशाः स्युः। तत्र करणागतेऽर्के छायार्कादूने धनायनांशाः।
अधिके त्वृणायनांशाः। धनायनांशेषु प्राक्चलनमृणायनांशेषु प्रत्यगिति वेदितव्यम्। तस्मादसौ क्रान्तिपातोऽन्व
र्थत्वात् खगे क्रान्त्यानयनाय योज्य इति सिद्धम्। क्रान्तिवशाच्चरं चरवशादुद्याउदयवशाल्लग्नमतो लग्नाद्यर्थमर्केऽ

यनांशा योज्या इतियुक्तम्। उक्तं च श्रीभास्कराचार्यैः। क्रान्तिवशाच्चरमुदयाश्चरदललग्नागमे ततः क्षेप्याः इति।
एतत्तु धनायनांशविषयम्। ऋणायनांशास्तु वियोज्या इत्यनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञेयम्। ऋणायनांशा अपि पूर्वं
स्थिता इति श्रूयते। तथा च वराहसंहितायाम्। आश्लेषार्द्धाद्दक्षिणमुत्तरमयनं रवेर्धनिष्ठाद्यम्। आसीत्कदा
पि नूनं येनोक्तं पूर्वशास्त्रेषु॥ पूर्वशास्त्रेषु कश्यपसंहितादिषु। ऋणसंज्ञपश्चिमसत्र्यंशत्रयोविंशत्ययनांशेष्वे
व २३।२० इदं संभवति। तस्माद्वराहसत्ताकाले धनायनांशा आसन्। अधुनापि धनायनांशा एव न त्वृणगताय
नांशा इति बोद्धव्यम्। यत्तु भूनेत्रतिथ्युन्मिते १५२१ शालिवाहनशाकयातवर्षगणे ते च सांप्रतं सार्द्धषोडशाय
नांशा ऋणगताः सन्ति। छायार्कात्करणागतस्यार्कस्याल्पत्वात्। इति वदता केनचिन्मोहूर्तिकेन छायार्कात्क
रणागतेऽल्पे सत्यृणायनांशा इति स्वीकृतम्। तदसदेवेति वयं ब्रूमः। यदि सांप्रतमृणायनांशास्तर्हि ते लग्नानय
नार्थमर्के वियोज्याः स्युः। किंचायनांशहीनं तनुः स्यादित्यत्रापि संशोध्यमानमृणं स्वं स्यादित्यादिनाऽयनांशयुक्तं त
नुः स्यादिति प्रसज्येत। अपि च विषुवद्वृत्तात् क्रान्तिवृत्तावधि दक्षिणोत्तरगमनं क्रान्तिरिति विषुवत्क्रान्तिवृत्तपू
र्वसंपाते क्रान्तेरभावस्तत्र सायनग्रहदोर्ज्याया अप्यभावेन भाव्यमतस्तत्र सायनग्रहः शून्यराश्यादिरिति तात्र

शो.म.
९

त्सर्ववादिसिद्धम्। अथ प्राक्चक्रे चलिते संपातोऽपि मेषादेः प्रागेव भवतीति तत्रस्थो ग्रहो मेषादेः सकाशान्न्यून ए
व भवत्यतस्तत्रायनांशयोगेनैव शून्यराशिता भवति। अयनांशशोधने तु शून्यराश्यादिता न कथमपि स्यादिति
दूषणान्तरम्। न च ऋणायनांशा अपि योज्या इति वाच्यम्। तथा सति धनर्णयोरन्तरमेव योग इति सिद्धान्तो व्याकु
प्येत। अन्यच्च। खेटेऽयनाख्ये धटपूर्वके स्वमस्वं क्रियाद्ये स्तुरिमेऽयनांशाः इति प्राचीनोक्तप्रकारेणापि इदानीं धना
यनांशा लभ्यन्तेऽतस्तैः सह विरोधोऽपि दूषणम्। तस्मादिदानीं करणागतार्कात् छायार्कस्याधिकत्वेन चक्रस्य प्रा
क्चलितत्वात् धनायनांशा इत्यवधेयम्। अत एव तात्कालिकोऽर्कोऽयनभागयुक्त इति संगच्छते। छायार्कात्
करणागतेऽर्के न्यूने प्राक्चक्रं चलितं ज्ञेयम्। तदा धनायनांशा इत्यर्थः। धनायनांशा एवाधुना सन्तीति सौरभाष्ये
श्रीमन्नृसिंहदेवज्ञैरप्युक्तम्। ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि। छायार्कार्कान्तरांशास्तु चलांशाः स्वमिनाधिके। छायार्के त्वृणमूने
प्राक्पश्चाच्चक्रं चलम्बते॥ स्पष्टार्थमेतत्। तस्मात्करणागतादधिके छायार्के ऋणायनांशा इति मतं प्रत्याख्येयमे
व। अथोदयैः साध्यमानं लग्नं नाडीमण्डलक्रान्तिमण्डलसंपातादायाति। अपेक्षितं च रेवतीयोगतारकत इत्यय
नांशहीनं क्रियत इति स्पष्टम्। अन्ये तु। लग्नं सायनमेव। नायनांशहीनं कार्यम्। मुनिभिरनुक्तत्वात् सायनादेव

रामः
९

फलादेशः कर्तव्य इत्याहुस्तन्मन्दम् । यत उक्तं शाकल्यसंहितायां पञ्चमाध्याये दृक्क्षेपसाधने । चलसंस्कृत
लग्नज्यालम्बज्या चेद्भवत्यपि ॥ चलोऽयनांशास्तैर्धनगैर्युक्तमृणगैरूनितं लग्नं संस्कृतमित्युच्यते । यद्य
त्र भगवतो ब्रह्मणः सायनमेव लग्नमभिमतं स्यात्तर्हि पुनरयनांशयोजनं नोक्तं स्यात् । सायनलग्नेऽयनांशयो
जनेन द्विगुणायनांशयोजितादिति जायते । द्विगुणायनांशयोजनं तु वासनाशून्यत्वादन्यार्षग्रन्थेष्वप्रसि
द्धत्वाच्चानयुक्तम् । ततो निरयणांशं लग्नं कार्यमित्याशयो गम्यते । तस्मादयनांशहीनं तनुः स्यादिति स
र्वसमञ्जसम् । पुनराहुरेकदेशिनः । चलांशसंस्कृतः स्पष्टग्रह एव स्फुटग्रह इति शाकल्योक्तेरयनां
शयुक्ता एव ग्रहाः स्पष्टाः स्युः । । तेभ्य एव यात्राविवाहोत्सवजातकादौ फलादेशः कर्तव्यः । तथा सायन
योरेव चन्द्रार्कयोरन्तरात्तिथिः साध्या । नक्षत्रं सायनादेव साध्यम् । योगोऽपि सायनरवीन्द्वोर्योगादेव साध्य इति । त
दप्यतिमन्दम् । यतश्चलांशसंस्कृत इत्यस्यैवोत्तरार्द्धमिदम् । अयनाभ्युपगमादेतस्योपचारश्च चेदिति । अस्यार्थः ।
एतस्य चलांशसंस्कृतस्य ग्रहस्य स्पष्टग्रह किंतु कार्यान्तरवशात् स्पष्टत्वेनोपचर्यत इति भावः । तत्र हेतुमा
ह । अयनाभ्युपगमादिति । अयनं राश्यन्तरगमनं तस्याभ्युपगमस्तस्मात् । क्रान्तिसाधनार्थमिति तात्पर्यार्थः ।
र इत्युपचारः क्रियते । वस्तुतो नायं स्पष्टग्रहः ।

एतद्वाक्यमुक्तं वृद्धवसिष्ठसिद्धान्ते। खचराश्चलन्ति तस्मात् पूर्वे युक्ताश्च पश्चिमे हीनाः। तस्मादयनच्छाया
चरदललग्नादिकं ततः साध्यम्॥ रोमशेऽपि। तत्संस्कृतग्रहात् क्रान्तिलग्नतत्सुन्नतिस्फुटम्। इति। सोमसि-
द्धान्तादिष्वप्येवमेव। अतोऽयनांशसंयुता ग्रहाः क्रान्तिसाधनार्थमेव स्पष्टा भवेयुर्न तिथ्यादिसाधनार्थं फलादे-
शार्थं चेत्यत्र प्रौढं निर्व्यूढम्। तस्मात् परिहार्योऽयमपावनयावनमतानुसारिणोऽपि राजपथः। पुनर्भवेदेवम्। य-
दि स्पष्टग्रहसंस्कारत्वेनैव चलांशयोजनं मुनीनामभिप्रेतं स्यात्तर्हि मन्दशीघ्रफलादिस्पष्टग्रहोपकरणसंस्का-
रप्रकरण एवोक्तं स्यात्। क्रान्तिप्रकरणेऽभिहितमतः क्रान्तिसाधने तस्योपयोग इति बालैरपि बुध्यते। न चैवं
ग्रहाणां निरयणत्वे संक्रान्तिरपि निरयणैवास्त्विति वाच्यम्। दृष्टापत्तेः। संक्रान्तिषु तथा कालस्तद्दोषेऽप्यय-
ने तथा। इति मुनिभिरुक्तत्वात् सायननिरयणसंक्रान्त्योरुभयोरपि पुण्यकालः। यद्यपि राशयो निरयणा इति
निरयणैव संक्रान्तिस्तस्या एव व्यवहारयोग्यत्वम्। तथापि चलसंस्कृततिग्मांशोः संक्रमो यः स संक्रमः। अजाग-
लस्तन इव राशिसंक्रान्तिरिष्यते॥ इति वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तोक्तेः सायनसंक्रान्तौ पुण्याधिक्यमिति युक्तमुत्पश्या-
मः। अत एवाहुरस्मत्पितृव्यचरणाः श्रीशिवदैवज्ञा मुहूर्तचूडामणौ। अयनांशकलाः स्पष्टरविगत्युद्धृताः पुरा।

दिनाद्यैर्बहुपुण्याः स्युर्मेषादिभ्यश्चलक्रमाः॥ इति। तस्मात् सायनग्रहेभ्यस्तिथ्यादिसाधनमयुक्तत्वादार्षविरु
द्धत्वाद्यावत् प्रामाणिकैरकृतत्वाच्च न कार्यमित्यलं प्रसङ्गागतया मतान्तरदूषणकथाप्रस्तावनया। एतदु
क्तं प्रसक्तानुप्रसक्त्या श्रीपतिटीकाकारैरनुक्तमपि। मन्मयाल्पमतिनाधुनाकृतं गोपिराजमतखण्डनं वरमात
च्छिवस्य सुगुरोर्दयाभरालोकनप्रभववैभवं किल। इदानीं प्रकृतमनुसरामः। उदयलग्नं षड्भयुतमस्तलग्नं भ
वति। उदयास्तक्षितिजयोर्मध्येऽर्द्धस्यैवापमण्डलस्यावस्थितत्वात्। तदुक्तं गोले। योऽभ्युदेति समयेन येन त
त्सप्तमोऽस्तमुपयाति तेन च। राशिरूर्ध्वमपमण्डलं क्षजादर्धमेव सततं यतः स्थितम्॥ इति। अतः शोभनमुक्तम
स्तं सषड्भः स च, इति। एवं भावद्वयमभिधायेदानीमन्यभावद्वयसाधनं विवक्षुस्तावत् तदङ्गीभूतं नतोन्नत
साधनं वृत्तार्धेनाह॥ ॥ रात्रेः शेषमितं युतं दिनदलेनाह्नो गतं शेषकं विश्लेष्यं खलु पूर्वपश्चिमनतं
त्रिंशच्च्युतं चोन्नतम्॥ ॥ रात्रेः शेषमिति। इतं भुक्तं वा दिनदलेन युतं सत् खल्विति निश्चयेन क्रमेण पूर्वप
श्चिमनतं स्यात्। एतदुक्तं भवति। यद्यर्धरात्रानन्तरं जन्म स्यात् तदा रात्रिशेषं दिनार्द्धेन युक्तं कार्यं पूर्वनतं स्यात्।
यद्यर्धरात्रात् प्राक् जन्म तदा रात्रिगतं दिनार्धयोज्यं पश्चिमनतं स्यात्। अह्नो दिनस्य गतं शेषकं वा दिनदलेन वि

श्लेष्यमन्तरितं कार्यं दिनदलात् शोध्यमिति यावत्। क्रमेण पूर्वपश्चिमनतं स्यात्। अथोन्नतमाह। त्रिंशच्च्युतमि
ति। नतं त्रिंशतः च्युतं शुद्धं सदुन्नतं स्यात्। पूर्वनते त्रिंशच्छोधिते पूर्वोन्नतं पश्चिमनते त्रिंशच्छोधिते पश्चिमोन्न
तमित्यर्थः। चकारः समुच्चयार्थः। अत्रोपपत्तिः। खगोलस्य प्रागपरविभागेन कपालद्वयं भवति। तत्रार्धरात्रान्म
ध्याह्नपर्यन्तं त्रिंशद्घटिकान्तरेण भानोरारोहणमार्गावधि प्राक्कपालम्। तस्मान्मध्याह्नात् निशीथपर्यन्तं त्रिंशद्घटिकान्तरे
ण भानोरवरोहणमार्गावधि प्रत्यक्कपालम्। एवं प्रागपरकपालयोर्मध्ये मध्याह्नापेक्षया यावतीभिर्घटीभिः सविता
नम्र उपलभ्यते स नतकालः। तथा मध्यरात्रापेक्षया यावतीभिर्घटीभिरुच्च उपलभ्यते स उन्नतकालः। एवं तौ त्रिंशतः
शुद्धावन्यथा भवतः। ततः खगोलस्य क्षितिजसंनिवेशेन विभागचतुष्टयं भवति। तथा च प्राक्कपाले सूर्ये क्षितिजा
दूर्ध्वस्थे सति दिनगतं तथाधःस्थिते रजनीशेषम्। पश्चिमकपाले तु कुजोर्ध्वस्थे दिनशेषमधःस्थे रात्रिगतम्। एवं दि
नगतशेषे दिनार्धात् शोधिते तथा रात्रिशेषगते दिनार्धेन युते सती प्रागपरनते स्तः। अत उपपन्नं रात्रेः शेषमित्या
दि। नतोन्नते त्रिंशद्घटीमध्येऽतो नतं त्रिंशच्छुद्धमुन्नतं स्यात्। अतो युक्तमुक्तं त्रिंशच्च्युतं चोन्नतमिति। अथ यदर्थमेता
वानुपक्रमस्तदधुना दशमचतुर्थभावसाधनं वृत्तोत्तरार्धेनाह॥ ॥ स्वत् पूर्वोन्नतषड्गयुक्तरवितः पश्चान्न

तादित्यतो यल्लङ्कोदयकैश्च लग्नमिव तन्माध्यं सषड्भं सखम् ॥ २ ॥ यदिति। पूर्वोन्नतषड्भयुक्तरवि
तः लङ्कोदयकैर्लग्नमिव लग्नं यत् भवेत् तत् माध्यं स्यादिति योजना। पूर्वस्मिन् कपाले उन्नतं पूर्वोन्नतम्। षड्भैः
राशिषट्केन युक्तश्चासौ रविश्च षड्भयुक्तरविः। पूर्वोन्नतश्च षड्भयुक्तरविश्च पूर्वोन्नतषड्भयुक्तरवी ताभ्यामिति प
ञ्चम्यर्थे तसिः। मध्ये ऊर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते भवं माध्यं दशमलग्नमित्यर्थः। एवं पश्चान्नतादित्यतो लङ्कोदयकैर्ल
ग्नमिव यल्लग्नं तत् माध्यं स्यात्। पश्चान्नतं चादित्यश्च पश्चान्नतादित्यौ ताभ्यामिति पञ्चम्यर्थे तसिः। एतदुक्तं भव
ति। अर्धरात्रादुपरि दिनार्धपर्यन्तं पूर्वकाले उन्नतमिष्टकालं प्रकल्प्य सषड्भसायनतात्कालिकार्कं सूर्यं प्रक
ल्प्य लङ्कोदयान् स्वोदयान् प्रकल्प्य तद्भोग्यभागैरुदयो हतः स्वद्युत्या दिनालग्नवद्यत् साधितं तद् मध्यलग्नं
स्यात्। एवं दिनार्द्धादुपरि रात्र्यर्धपर्यन्तं पश्चिमकालेनतमिष्टकालं प्रकल्प्य केवलसायनतात्कालिकार्कं
सूर्यं प्रकल्प्य लङ्कोदयानुदयान् प्रकल्प्य तद्भोग्यभागैरित्यादिना लग्नवद्यत् साधितं तद्[illegible]लग्नं स्यात्।
तद्मध्यलग्नं सषड्भं षड्राशियुक्तं सत् सुखं चतुर्थलग्नं भवति। अत्रोपपत्तिः। मध्याह्ने सूर्यतुल्यमेव मध्य
लग्नं स्याद् मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरेइत्युक्तत्वात्। मध्याह्नादग्रे यावतीषु मध्यलग्नमपेक्ष्यं तद् नतनाडी

तुल्यमेवेष्टकालं प्रकल्प्य सूर्योत्क्रमलग्नं साध्यं तद्‌मध्यलग्नं भवति। यथा। सूर्योदये सूर्यतुल्यमुदयलग्नं
सूर्योदयादिष्टघटीषु क्रमेणोदयलग्नं साध्यते तथात्रापि। सूर्योदयात् पूर्वं यथोत्क्रमेण लग्नं साध्यते तथैवेहा
पि मध्याह्नात् पूर्वं पूर्वनतनाडीतुल्यमेवाभीष्टकालं प्रकल्प्य सूर्यात् क्रमेण लग्नं साध्यं तद्‌मध्यलग्नं स्यात्। अतः
सिद्धमेतत् पूर्वनते सूर्याद्विलोमलग्नं साध्यं पश्चिमनते तु सूर्योत्क्रमलग्नं साध्यं मध्यलग्नं स्यादिति। अत एवोक्तं
वसिष्ठसिद्धान्ते। लङ्कोदयैर्लग्नमृणं विलोमं खमध्यजं पूर्वनतासुभिर्यत्। पश्चान्नतप्राणचयैर्धनाख्यं तत् षड्भ
युक्तं च रसातलाख्यम्। इति। एतत् षड्राशियुक्तं चतुर्थलग्नं स्यात्। ऊर्ध्वाधरयाम्योत्तरवृत्तयोर्मध्येऽधस्यैवाप
वृत्तस्य स्थितत्वात्। यद्वा। पूर्वोन्नतात् क्रमलग्नं पश्चिमोन्नतादृणलग्नं साध्यं चतुर्थलग्नं स्यात्। तत् षड्राशियुतं
मध्यलग्नं भवति। ऋणलग्नसाधनार्थं पद्यद्वयम्। तात्कालिकोऽर्कोऽयनभागयुक्तः स्वदुक्तभागैरुदयो हतश्चाख
ग्युद्धतस्तैर्विभुक्तकालं पलीकृतात् पूर्वनताद्विशोध्य। तत्त्वष्टतो राश्युदयांश्च शेषमशुद्धहृत् खाग्निगुणं लवा
द्यम्। मेषाद्यशुद्धर्क्षमितैर्विशुद्धं ततोऽयनांशोनमृणाख्यलग्नम्। इति। तस्मात् पश्चिमनते सति सूर्यात् पश्चिमनत
मेवेष्टकालं प्रकल्प्य लङ्कोदयैः क्रमलग्नं साध्यं मध्यलग्नं स्यादिति सिद्धम्। अत उपपन्नं पश्चान्नतादित्यतो यल्लङ्को

५ मध्यलग्नं तु सषड्भसूर्यतुल्यं-मध्यरात्रादग्रे यावतीषु घटीषु

दयकेऽस्य लग्नमिव तन्माध्यमिति। पूर्वनते तु पूर्वनतमिष्टकालं प्रकल्प्य लङ्कोदयैः सूर्यात् प्राग्लग्नं साध्यं तन्म
ध्यलग्नं भवतीति प्राप्ते परमकारुणिकेनाचार्येण क्रमलग्नसाधने शिष्याणां क्लेशो माभूदिति प्रकारान्तरेण क्रम
लग्नानपेक्ष्यैवं मध्यलग्नसाधनमरचि। तद्यथा। पूर्वोन्नतमिष्टकालं प्रकल्प्य सषड्भसूर्यात् क्रमलग्नमेव म
ध्यलग्नं स्यादिति। अत्रेयं युक्तिः। पूर्वकपाले मध्यलग्नं साध्यते। तत्र पूर्वकपालारम्भो मध्यरात्रे। तत्र सूर्यतुल्य
मेव चतुर्थलग्नं मध्यलग्नमवगन्तव्यं। तत एव पूर्वोन्नतघटिकादिति बालोपि जानाति। अतः सषड्भसूर्यात् पूर्वोन्न
तस्य क्रमिकेष्टकालत्वात् क्रमलग्नं मध्यलग्नं स्यादिति सिद्धम्। अत्र प्रतीत्यर्थमुदाहरणम्। काश्यां पलभा पादो
नषडङ्गुलमिता ५।४५। यदैतावास्तात्कालिकोऽर्कः १।५।५२।३७ अयनचलनांशाः १८।१० द्युत्रिमानम्
२६।५० तदार्कोदयात् पूर्वमेकघटीमितेष्टकाले तात्कालिकार्कादानीतमिदं [illegible] ०।२८।
३३।२०। अथवा सषड्भतात्कालिकार्कात् २५।५० एतद्घटीतुल्यमिष्टकालं प्रकल्प्य साधितमिदं क्रमेणोदय
लग्नं च ०।२८।३३।२० सममेव यथा भवति तथैवात्रापि केवलसूर्यात् पूर्वनतमितेष्टकाले साधितं मृणलग्नं स
षड्भसूर्यात् पूर्वोन्नतमितेष्टकाले साधितं क्रमलग्नं च सममेवोपजायत इति मन्दानां प्रतीतिरुत्पाद्या। अत उक्तं

ग्रौ·म·
१३

यत् पूर्वोन्नतषड्गुणकरवित, इत्याद्युपपन्नम्। अत्र नताज्ज्ञाने सप्तमभावान्माध्यसाधनं लग्नाच्चतुर्थभावसाधनं
चोक्तं श्रीदामोदरेण। अथास्तलग्नाद्रविवद्दिनार्धतन्नाडिकाभिस्तत एव लग्नम्। लङ्कोदयैस्तद्दशमाह्वयं स्याल्लग्ना
त्तथा रात्रिदलोत्थमस्तु॥ उत्तानार्थमिदम्। अत्रोपपत्तिः। सूर्यास्ते किल सूर्यतुल्यमस्तलग्नं भवति। ततो दशमलग्नं
तूर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते सौम्ययाम्यगोलयोः किंचिदधिकोनत्रिभान्तरे भवति। तयोरन्तरं सूर्य[illegible]लग्नात्यदिना
र्धनाडीतुल्यम्। अतः सूर्यतुल्यास्तलग्नात् सूर्यतुल्यास्तलग्नोत्पन्नदिनदलमिष्टकालं प्रकल्प्य यत् क्रमलग्नं सा
ध्यते तद्दशमलग्नं सूर्यास्ते यथा भवति तद्वदेवेष्टकालीनास्तलग्ना त्तदुत्पन्नदिनार्द्धेन यावल्लग्नं साध्यते तावत्
दशमलग्नं भवतीति सर्वं निरवद्यम्। तथा तेनैव प्रकारेणोदयलग्नात् रात्रिदलोत्पन्नं अस्तु चतुर्थलग्नं स्यात्। अ
स्योपपत्तिः प्राग्वदेव। अथैतन्माध्यं लङ्कोदयैः साध्यते तत्कारणमुच्यते। मेषादौ लङ्काक्षितिजे या क्षेत्रसंस्था सैव मे
षादावूर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते। तदत्रापि मेषादिसंबन्धान्तरं मेषान्तो लङ्कोदयप्रमाणेनैव लगतीत्यतो मध्यलग्ना
नयने लङ्कोदया एव ग्राह्याः। यद्वा। राशीनामसवो द्विविधाः। उदयासवो मध्यासवोऽस्तासवश्चेति। तत्रोदयासूनाम
स्तासूनां च योगार्धं मध्यासवो भवितुमर्हन्ति। ते तु लङ्कोदयासुतुल्या एवातो मध्यलग्नं लङ्कोदयैरेव साध्यमित्युप

रामः
१३

पन्नम्॥इदानीमवशिष्टभावसाधनमाह॥ ॥ त्र्यंशोव्यस्तखभस्यभूयमहतो।योज्यस्तनौद्विच्युतोबन्धौतेऽपि चसाङ्गभास्तनुसुखाः॥ ॥ त्र्यंशइति।विगतमस्तंसप्तभंयस्मादितिव्यस्तम्।तच्चतत्खभंचव्यस्तखभम्।खभंनाममध्यलग्नम्।व्यस्तखभस्यत्र्यंशोराश्यादिर्द्विष्ठः।एकत्रभुवाएकेनहतःगुणितःअपरत्रयमाभ्यांद्वाभ्यांहतःसन्तनौलग्नेयोज्यःक्रमेणद्वितीयभावौभवतः।पुनःसएवत्र्यंशोद्वाभ्यांसकाशात्च्युतःशुद्धस्ततोद्विष्ठःएकत्रभुवाहतोऽपरत्रयमहतःसन्बन्धौयोज्यः।तौक्रमात्पञ्चमषष्ठभावौभवेताम्।तेऽनन्तरानीताश्चत्वारोभावाःसाङ्गभाःराशिषट्कयुताःसन्तःपरेमृत्युधर्मायव्ययभावाःस्युः।एवंतनुसुखास्तन्वादयोद्वादशभावाःसिध्यन्ति।एभिर्भावैःसमग्रंशुभाशुभफलंचिन्त्यमित्यर्थः।अपिचशब्दावनुक्तसमुच्चयार्थौ।अत्रोपपत्तिः।लग्नचतुर्थान्तर्वर्तिक्रान्तिवृत्तस्यसमास्त्रयोभागाद्द्वितीयादयस्त्रयोभावाः।एवंचतुर्थसप्तमान्तर्वर्त्तिनःपञ्चमादयोभा[illegible]ः।एवंसप्तमदशमान्तर्वर्त्तिनोऽष्टमादयस्त्रयोभावाः।दशमलग्नान्तर्वर्त्तिनएकादशादित्रयोभावाइति।अथानुपपत्तिः।यदित्रिभिर्भावैर्लग्नचतुर्थान्तरतुल्यमन्तरंलभ्यतेतदैकेनकिमितिलग्नचतुर्थान्तरंत्रिभक्तंक्रमादेकद्विगुणंलग्नेयोजितंसत्द्वितीयतृतीयभावौभवतइतिसिद्धेसत्याचार्यैर्यावदेवलग्नचतुर्थान्तरंतावदेवसप्तमदशमान्तरमिति सप्तमदशमान्तरस्यैवत्र्यंशोभूयमह

तो लग्ने योऽन्यदित्युक्तम्। अत उपपन्नं त्र्यंशोऽन्यस्तस्य भस्य भूयमहतो योऽन्यस्तेनाविति। इदानीं चतुर्थसप्तमान्त
रस्य त्र्यंशो भूयमहतश्चतुर्थे योऽन्यः पञ्चमषष्ठभावोऽस्तीत्यत्र सप्तमदशमान्तरस्यैव त्र्यंशो द्विच्युतश्चतुर्थस
प्तमान्तरस्य त्र्यंशो भवतीति सप्तमदशमान्तरस्य त्र्यंशो द्विच्युत एकद्विगुणश्चतुर्थे योऽन्यः सुतारि[illegible]भव
तइति सम्यगुक्तं द्विच्युतो बन्धाविति। नन्वत्र सप्तमदशमान्तरत्र्यंशो द्विच्युतश्चतुर्थसप्तमान्तरत्र्यंशो भवती
ति यदुक्तं तत्र का युक्तिरिति चेत्। शृणु। चतुर्थसप्तमान्तरसप्तमदशमान्तरयोर्योगो राशिषट्कं भवति। चतुर्थद
शमान्तरेण षण्णामेव राशीनां स्थितत्वात् तेषां त्र्यंशो द्वौ। अथ चतुर्थसप्तमान्तरे सप्तमदशमान्तरे च किंचिदूना
धिकमेव राशित्रयं भवति। यथा स्वदेशे प्रथमं तथा द्वितीयं राशिषट्कं त्रिंशद्घटीभिः समुदेति। परं पञ्चदशनाडीभी
राशित्रयं नोदेति तद्वदत्रापि। यद्यपि चतुर्थदशमान्तरे राशिषट्कमास्ते तथापि चतुर्थसप्तमान्तरे सप्तमदशमान्त
रे च राशित्रयं नास्ति। अत्रेदमवगन्तव्यम्। यदि चतुर्थसप्तमान्तरं राशित्रयादूनं तदा सप्तमदशमान्तरं राशित्रयाधि
कमेव स्यात्। एवं तदाधिक्ये तस्य न्यूनता। अथ तस्य त्र्यंशोऽपि किंचिदूनाधिकं रूपं त्र्यंशद्वययोर्योगो द्वयम्। अतः सप्त
मदशमान्तरत्र्यंशो द्विच्युतश्चतुर्थसप्तमान्तरत्र्यंशः स्यात्। एवं चतुर्थसप्तमान्तरत्र्यंशो द्विच्युतः सप्तमदशमान्त

रन्त्यंशोभवतीत्यतोयुक्तियुक्तंनिरुक्तंद्विज्युतइति।अथसप्तमदशमान्तरन्त्यंशोभूयमहतोजायाभावेयोज्यःक्र
मान्मृत्युधर्मभावौभवतइत्यत्रजायाभावस्यलग्नात्सद्वाश्यन्तरितत्वाल्लग्नएवयोजितोधनसहजभावौजातौ।अ
थतौएवषड्युतौतौमृत्युधर्मभावौस्तः।एवंदशमलग्नान्तरन्त्यंशएकद्विगुणोदशमेयोज्योलाभव्ययभावौस्तइत्यत्र
दशमस्यचतुर्थात्षड्राश्यन्तरितत्वात्चतुर्थएवयोजितःपञ्चमषष्ठभावौजातौअथतौएवषड्भयुतौआयव्यय
भावौस्याताम्।अतउपपन्नंसाङ्गभाइति।यत्तुकेनचिदुक्तंभावसाधनमार्षशास्त्राद्अभिहितत्वात्निर्मूलमितित
त्तुच्छम्।यतःपराशरहोरायाम्।लग्नंसुखात्सुखंक्रमात्कामंखात्खंचलग्नतः।त्र्यंशमेकद्विगुणितंयुञ्ज्यात्
लग्नादिषुक्रमात्॥पूर्वापरयुते रर्द्धंसंधिःस्याद्भावयो र्द्वयोः।एवंद्वादशभावाःस्युर्भवन्तिहिभसंधयइति।अथसं
धिसाधनमाह॥॥संधिर्द्वियोगोर्द्धितः॥ ॥द्वयोर्भावयोर्योगोर्द्धितो व्याप्तःसन्संधि र्भवेत्।अत्रभावद्वययोगकरणे
चक्रा१२धिकतायांचक्रंनत्याज्यम्।तथाप्रथमभावेदशैकादशवाराशयोऽग्रिम भावेशून्यमेकोवाराशिः।तदाशून्ये
कस्थानेद्वादशराशयोऽधिकाग्राह्याइत्यभिसंधिः।असौसंधि र्द्विविधः।आरम्भविरामभेदात्।तथाहि।लग्नद्वितीययो
र्योगार्द्धंलग्नस्यविरामसंधिः।सएवद्वितीयस्यआरम्भसंधिः।एवंसर्वेषामपि।इदमत्रावधेयम्।आरम्भसंधेरूनोग्रहो

गतभावजातं फलं करोति। विरामसंधे रधिकोऽग्निमभावजातं फलं करोति। आरम्भसंधे रनल्पो विरामसंधेः रल्पो ग्रहस्तु स्वाधिष्ठितभावजं फलं करोति। तथा च आहुः। आरम्भसंधे द्युचरो यदोनः फलं ददात्या दिमभावजातम्। विरामसंधे रधिकस्तदानीमागामिभावोत्थफलप्रदः स्यादिति। अत्र वासनाश्रीपतिपद्धतिटीकायां सुन्दरमिश्रैरुदितासैवोच्यते। राश्यंशकलाविकलात्मकलग्नस्य चरमविकलारूपमेव नितान्तसूक्ष्मरेखाकारक्रान्तिवृत्तस्थं नितान्तसूक्ष्मरेखाकारे क्षितिजे लग्नं भवतीति चरमविकलैव वस्तुतो लग्नम्। एवमधस्तनरेखाकारसूक्ष्मयाम्योत्तरवृत्तलग्नत्वात् चरमविकलैव चतुर्थलग्नम्। आभ्यामुत्पादितत्वाद् द्वितीयभावोपि चरमविकलैव। एवमन्येपि भावाश्चरमविकलात्मका एव। चरमविकलायाः प्रागपरत्र पुनः सांनिध्यात् लक्षणया लग्नादिपदप्रयोगो गौणः सांनिध्यं तु शुक्तिसाम्यात् पूर्वभावस्य यावत्पर्यन्तमग्रेतदग्रिमस्य पश्चादपि तावत्पर्यन्तमेव स्वीकरणीयमिति द्वादशप्रथमभावयोगार्द्धात्मकसन्धिपर्यन्तं लग्नचरमविकलायाः पश्चात्सांनिध्यं लग्नद्वितीययोगार्द्धात्मकसंधिपर्यन्तं पुनरग्रे सांनिध्यमतः पूर्वसन्धिमारभ्याग्रिमसन्धिपर्यन्तं लग्नव्यवहारः। एवं द्वितीयादिभावव्यवहारोपि। इह भावस्य चरमविकलास्यो ग्रहो भावस्य राश्यंशकलाविकलाभिः समवृत्तियावत्तत्प्राधान्येन

पतिः।आरम्भसन्धिसमे ग्रहे फलस्यारम्भस्ततः क्रमेणोपचयः । भावसमे समग्रफलं रूपमितं ततः क्रमे
णापचयः । विरामसन्धिसमे तु फलनाशः।तदुक्तं श्रीपतिभिः॥ भावप्रवृत्तौ हि फलप्रवृत्तिः पूर्णं फलं भाव
समांशकेषु॥ ह्रासः क्रमाद्भावविरामकाले फलस्य नाशः कथितो मुनीन्द्रैरिति॥ भावसमे ग्रहे फलं परमं तत्र
सन्धिखगान्तरमपि परमं भावसन्ध्यन्तरतुल्यम्।सन्धितुल्ये ग्रहे फलाभावः सन्धिखगान्तराभावश्च।तस्मा
त्सिद्धमेतत्।सन्धिखगान्तरपरमत्वे फलपरमत्वं सन्धिखगान्तराभावे फलाभाव इति। अथानुपातः।यदि भाव
सन्ध्यन्तरतुल्येन ग्रहसन्ध्यन्तरेण रूपं फलं लभ्यते तदेष्टसन्धिखगान्तरेण किमिति।सन्धिखगान्तरस्य रूपं
गुणस्तस्याविकृतत्वान्नाशः। भावसन्ध्यन्तरं हरः। अतः सन्धिखगान्तरं भावसन्ध्यन्तरेण भक्तं भावफलं भवती
ति सिद्धम्।अत उपपन्नं भावसन्ध्यन्तरेणाप्तमित्यादि। अत्रेदं तत्त्वम्।यदि ग्रहो भावादूनस्तदारम्भसन्धिर्ग्रहाद्भा
वाच्च विशोध्यः।यद्यधिकस्तदा ग्रहो भावश्च विरामसन्धेः शोध्यः।तत उक्तवत्फलं साध्यम्।यद्यत्र शोध्यं न शुद्ध्येत्त
दा शोधके द्वादशराशयोऽधिका ग्राह्या इत्यनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते।फलस्य क्षयचयत्ववासनाप्रतिपादितप्र
मेयासुगमा च। अत्र विषये द्वैधादनुपातद्वयं कृतं सुन्दरमिश्रैस्तदेकेनैवानुपातेन भावफलं साधयतां भाव

ताचार्येणनादृतंगौरवात्। ऋजुमार्गेणसिद्धतोऽर्थस्यवक्रेणसाधनायोगादितिन्यायाच्च। केचित्तुग्रहेभ्योऽपिभाव
साधनंकुर्वतेतत्प्रामाणिकैः श्रीनीलकण्ठश्रीधरश्रीपतिभिरनुक्तत्वादयुक्तत्वाच्चनादरणीयम्। किंच। ग्रहभा
वानीलकण्ठादीनांयद्यभिमताभवेयुस्तदादृष्टिसाधनंभावैरेवकृतंस्यान्नतुवक्ष्यमाणप्रकारेण। यतोजातकेस्था
ननियमेनदृष्टिरुक्तास्ति। अपिच। लग्नदशाप्राथम्येलग्नाद्भावाःसन्तीतिभावफलगुणितानिग्रहबलानिदशाक्र
मबलानिस्वीकृतानि। एवंग्रहभावस्वीकारेरवीन्द्वोर्दशाप्राथम्येलग्नदशाप्राथम्यद्वैतद्भावफलघ्नग्रहबलानि
दशाक्रमबलानिस्युस्तथासतिवक्ष्यमाणप्रकारेणखगोदयबलाद्धि· रित्यनेनदशाक्रमवीर्यसाधनमुच्छिद्येत। त
स्माद्ग्रहेभ्योभावसाधनंनैवकार्यमितिसिद्धान्तः। एवंग्रहभावाभावे सिद्धेतत्कालमित्रामित्रादिसुनफानफादियो
गसूर्यचन्द्रकेन्द्रादिविचारेग्रहात्स्थानाधीनोव्यावहारिकमेषवृषादिसंज्ञराशिवशेनैव। लग्नात्तुकेन्द्रादिस्थानं
द्विविधम्। मेषादिराशिरूपंभावरूपंचेति। तथासतियत्रप्राचामाचार्याणांराशिपर्यायपदपर्यन्तधावनंव्ययभ
वनादित्यादौतत्रमेषादिराशिरूपाणिव्ययादिस्थानानिग्राह्याणि। यत्रतुदशान्तर्दशादौनराशिपर्यायपदोपादानं
तत्रभावरूपाण्येवस्थानानिग्राह्याणीतिसंक्षेपः। इदानीमध्यायसमाप्तिंगद्येनाह॥ ॥इतिकेशवपद्धतौभावा

ध्यायइति॥ ॥ इतिसमाप्तः। इतिहेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिमित्यमरः ॥ सवासनायासमकारिवृत्तिर्दिवाक
रेणामलकेशवोक्ते॥ पितृव्यसंप्राप्तधियादिमोत्रभावाधिकारःसमगात्समाप्तिम् ॥ इतिश्रीकृष्णदैवज्ञात्मजनृसिं
हस्यसुतेनदिवाकरेणरचितायांकेशवोक्तजातककर्मपद्धतेष्टीकायांसवासनायांप्रौढमनोरमाभिधायांभावा
ध्यायःप्रथमः॥१॥ ॥भावाध्यायस्यभावार्थव्याख्यायगणकोत्तमः॥ दिवाकरोऽथदृष्ट्याख्यंव्याख्यातिविमलोक्ति
भिः॥१॥ तत्रदृष्टिसाधनाध्यायंवृत्तेनैकेनाह॥ ॥ खैकाग्निद्विखवेदरामयमभूखाभ्राभ्रमेकादिभे द्र
ष्टावर्जितदृश्यकस्यगुरुणाचेदष्टवेदैःकृताः॥ मन्देनाङ्कयमैसुजानगगुणेङ्काभादिजाःसंस्कृताभाग
घ्नस्यपरद्विखानल ३० लवेनाप्युद्धृताद्दृग्भवेत्॥४॥ द्रष्टावर्जितदृश्यकस्यैकादिभेएकादिराशिषुखे
काग्नीत्यादयोङ्काःस्युः। तत्रैकभेऽङ्कः खंशून्यम्। द्विभेएकः। त्रिभेअग्नयस्त्रयः। चतुर्भे द्वौ। पञ्चभे खम्। षड्भेवेदाः
चत्वारः। सप्तभेरामाः त्रयः। अष्टभेयमौद्वौ। नवभेभूःएकः। दशभेखम्। एकादशभे अभ्रंशून्यम्। द्वादशभेअभ्रंशू
न्यम्। खाभ्राभ्रमित्यत्रसमाहारैकवद्भावः। पश्यतीतिद्रष्टा। तेन द्रष्टुःदर्शनार्हो दृश्यः। दृश्यएवदृश्यकः। द्रष्टा
वर्जितदृश्यकस्यैकादिभेएतेऽङ्काःस्युः एकादिभइत्युक्ते किमेतेराश्यादौराशिमध्येराश्यन्तेवाङ्काःस्युरितिसंशयः

स्यात्तन्निरासार्थमाह। भाद्विजादिति। द्वितीयादिराश्यादिजा इत्यादि बोध्यम्। गुर्वादीनां विशेषमाह। चेदिति। चेद्गुरु
णा दृष्टावर्जितदृश्यकस्य अष्टवेदेभे अष्टभे चतुर्भे च कृताश्चत्वारोऽङ्काः स्युर्न तदा पूर्वोक्त इत्यध्याहारः। मन्देन शनैश्च
रेण दृष्टावर्जितदृश्यस्याङ्कः यमेभे नवभे द्विभे च कृताश्चत्वारोऽङ्काः स्युर्न तु पूर्वोक्ताः। असृजा भौमेन दृष्टावर्जितदृ
श्यस्य स्वनगगुणेभे सप्तभे त्रिभे च कृताश्चत्वारोऽङ्काः स्युर्न पूर्वोक्ताः। एवं राश्यादावङ्कानुक्त्वा राश्यधःस्थांशानामङ्क
साधनं विशेषणद्वारेणाह। किं विशिष्टा अङ्काः। भागघ्नस्वपरद्विखानललवेन संस्कृताः। एतदुक्तं भवति। रा
श्यादिजो योऽङ्कः सोऽग्रिमाङ्काच्चेच्छुद्धस्तदा वृद्धिर्यदाग्रिमाङ्को राश्यादिजाङ्काच्छुद्धस्तदाग्रेऽस्य [illegible] स्तीति वेदितव्य
म्। तेन स्वयेन वृद्ध्या वा गुणिता ये राश्यधःस्था भागास्ते त्रिंशता भाज्याः। लब्धेन तेऽङ्काः संस्कार्याः। कथम्। स्वये हीना
वृद्धौ युक्ता इति। ततोऽब्ध्युद्धृताश्चतुर्भक्ताः सन्तो दृग्भवेत्। अत्रेदमवधेयम्। गुरुणा दृष्टावर्जितदृश्यस्य पञ्च
मराशौ नवमराशौ च राश्यादिजोऽङ्कः पूर्वोक्तो द्विमितो न ग्राह्यः किन्तु चत्वारः। एषां क्रमशः शून्यैकाभ्यां सहान्तरं वि
धायोक्तदिशा दृष्टिः साध्या यदा तु गुरुणा दृष्टावर्जितदृश्यस्य त्रिमितं शेषं तदा राश्यादिजोऽङ्कः त्रिमितो ग्राह्योऽन्तरं च
तुर्भिः सार्कं कार्यं न द्वाभ्यामिति। एवं सप्तमिते शेषेऽङ्कस्त्रिमितो ग्राह्योऽन्तरं चतुर्भिः सह विधेयं न द्वाभ्यामिति। एवं श

निभौमयोरपि बोध्यम्। एवं द्वादशभावानामप्युपरिभावान् दृश्यान्ग्रहान्द्रष्टॄन्प्रकल्प्य ग्रहाणां दृशोऽनेनैव प्रकारेण साध्याः। अत्रोपपत्तिः। बृहज्जातके। त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमान्यवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः॥ रविजामरेज्यरुधिराः परे च ये क्रमशो भवन्ति खलु वीक्षणेऽधिका इति। परे रविचन्द्रबुधशुक्राश्चकाराद्रविजादीनां समुच्चयस्ततः परे चेत्यस्य समस्तादित्यर्थः। परे चेत्युपादानं तु क्रमप्रतिपादनार्थं वीक्षणेऽधिका इति वाक्यखण्डस्य संपूर्णदृष्ट्या द्रष्टार इत्यर्थं प्रकटयितुं च। तृतीयदशमं शनिर्नवमपञ्चमं गुरुश्चतुर्थाष्टमं भौमः सप्तमं सर्वे संपूर्णदृष्ट्या पश्यन्ति। तृतीये। आदौ मध्येऽन्ते च सर्वत्र पादमिता दृष्टिर्नोचिता। क्वचिदेकत्रोचिता। तद्यावति मेषवृषादिभागेऽवस्थितस्य ग्रहस्य तृतीये तावत्येव भागे स्थिते ग्रहे द्विराश्यन्तर उत्सर्गसिद्धसाम्यलक्षणयुक्तेः सत्त्वात्तृतीयस्य मेषवृषादिसंज्ञया व्यावहारिकराशेरवश्यंभावाच्च पादमिता दृष्टिर्न्याय्या। तथा नवराश्यन्तरेऽपि। एवं द्रष्टृग्रहाच्चतुरष्टराश्यन्तरे द्विपादमिता दृष्टिः। त्रिसप्तभान्तरे त्रिपादमिता दृष्टिः। षड्भान्तरे संपूर्णा चतुःपादमिता दृष्टिः। शेषेषु दशराश्यन्तरादिषु अनुक्तत्वाद्दृष्ट्यभाव इति सिद्धम्। एवं द्रष्टुरेकादिराश्यन्तरे दृश्ये सति सिद्धा दृष्टिपादा लिख्यन्ते।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
०	१	३	२	०	४	३	२	१	०	०	०

अत उपपन्नं खैकाग्निद्विखवेदरा

ग्रो·म·
१९

मयमभूखाभ्राभ्रमेकादिभइति। अथदृक्साधनोपपत्तिः। द्रष्टुर्पेक्ष्याद्दृश्यः कियतान्तरेणाग्रतोऽस्तीति ज्ञानार्थं दृश्यो द्रष्टृवर्जितः क्रियते। द्रष्टृवर्जितदृश्यस्य यावत्संख्यो राशिस्तदधो योऽङ्कः स ग्राह्यः। ततो राश्यधःस्थांशानां दृक्साधनायानुपातः। यदि त्रिंशदंशैर्गतैष्याङ्कान्तरतुल्या वृद्धिः क्षयो वा लभ्यते तदा शेषांशैः किमिति। क्षयवृद्धिगुणिता भागास्त्रिंशता भाज्याः फलेन गताङ्कः क्षये हीनो वृद्धौ युक्तः कार्यः॥ अतः सुष्ठूक्तं भागघ्नक्षयवृद्धिखानललवेन संस्कृता इति। एवं रूपचरणात्मिका दृष्टिर्भवति। चतुर्भिश्चरणै रूपमिति चतुर्भक्ता रूपादिका स्यात् इत्युपपन्नम्। अथ विशेषदृगुपपत्तिः। गुरोश्चतुरष्टराश्यन्तरे शनेर्द्विनवराश्यन्तरे कुजस्य त्रिसप्तराश्यन्तरे संपूर्णा चतुश्चरणात्मिका दृष्टिरतस्तद्राश्यन्तरे तेषामङ्कश्चत्वारो ग्राह्या इत्युपपन्नम्। प्रोक्तराश्यधिकान्तरे तु संपूर्णदृष्टेरपचयादग्निमाङ्केन सहान्तरं कृत्वा दृष्टिः साध्येत्यपि युक्तम्। अथ गुरोस्त्रिसप्तान्तरे त्रिपादमिता दृष्टिश्चतुरष्टभान्तरे चतुःपादमिता मध्ये तु पादत्रयाधिका पादचतुष्टयादूना दृष्टिरुचिता। अतश्चतुर्भिः साकमन्तरं कार्यमेन द्वाभ्यामेवं शनिभौमयोरपीति सर्वं निरवद्यम्। एतद्दृष्टिसाधनमतिलघुक्रिययोक्तं पराशरहोरायाम्। दृश्याद्विशोध्य द्रष्टारं षड्राशिभ्योऽधिकं भवेत्॥ दिग्भ्यो विशोध्य द्वाभ्यां तु भागीकृत्य च दृष्टयः॥ १॥ पञ्चाधिके विना राशिं भागाद्विघ्नाश्च दृष्टयः। वेदा

रामः
१९

धिके त्यजेद्दूताद्भागाद्दृष्टिस्त्रिभाधिके ॥ २ ॥ विशोध्य युगतो द्वाभ्यां लब्धं खाग्नियुतं भवेत्। कराधिके विना राशिं भागा
स्तिथियुतांस्तथा ॥ ३ ॥ रूपाधिके विना राशिं भागा द्वाभ्यां विभाजिता इति ॥ अत्र विशेषदृक्साधनार्थं श्लोकाः ॥ भागा
द्विनिघ्ना विधुभेन्तराले त्रिंशद्युतांशागजभेर्कजस्य। दृष्टिर्भवेद्भागदलोनषष्टिर्द्विभेङ्क·भे द्विघ्नलवोनषष्टिः ॥ १ ॥ त्रिभे
द्विभेंशार्द्धयुतेषु वेदाः पश्येत जीवेन विहीनदृश्ये। द्विघ्नांशकोना युगभे तु षष्टिः सार्द्धांशकोनागजभेपि षष्टिः ॥ २ ॥
त्रिभेऽद्रिभे भागविहीनषष्टिर्दृष्टिः प्रणीता धरणीसुतस्य। पञ्चावनीसंयुतसार्द्धभागाद्द्विभेङ्ग·भे षष्टिकलोन्मिते व
॥ ३ ॥ स्पष्टार्थाः सर्वेपि· परमनेन प्रकारेण षष्ट्यंशात्मिका दृष्टिः स्यात्षष्टिभक्ता सती रूपादिका स्यादिति बोद्धव्यम्।
वासनात्र श्रीपतिकृतदृष्टिसाधनवासनावज्ज्ञेया स्पष्टत्वाद्ग्रन्थबाहुल्यभयाच्च न मया लिख्यते ॥ यत्तु केनचित्प्र
लपितं बृहज्जातके वीक्षणेऽधिका इत्युक्तेः रविजादीनां त्रिदशादिस्थाने अन्यग्रहापेक्षया वीक्षणे आधिक्यमात्रं
न तु संपूर्णत्वं· तथा सति पद्धत्युक्तं विशेषदृगानयनमसङ्गं· तमार्षग्रन्थानुक्तत्वादिति। तच्चिन्त्यम्। पराशरजा
तके विशेषदृगानयनस्योक्तत्वात्। तथा च पराशरवाक्यम्। शरवेदाः खरामाश्च तिथयो योजिताः क्रमात् ॥ शनिदे
वेज्यभौमानामेवं दृष्टिः स्फुटा भवेत् ॥ सारावल्यामपि। पूर्णं पश्यति रविजस्तृतीयदशमे इत्यादि। बृहज्जातकटीका

यामुत्पलव्याख्यानं चेद्दशंततीयदशमस्थितान्ग्रहराशीन्शनैश्चरः पश्यन्नन्यग्रहेभ्योधिकफलप्रदो भवति परिपू
र्णपश्यतीत्यर्थइति। तस्माद्विशेषदृक्साधनमार्षमूलकमिति सर्वमवदातम्॥ ॥ सवासनायासमकारि वृत्तिर्दिवा
करेणामलकेशवोक्तेः॥ पितृव्यसंप्राप्तधियाखगानां दृक्साधनं तत्र समाप्तिमागात्॥२॥ इतिश्रीकल्पदैवज्ञात्म
जनृसिंहगणकस्यसुतेनदिवाकरेणविरचितायां केशवोक्तजातककर्मपद्धतेष्टीकायां सवासनायां प्रौढमनोरमा
भिधायां दृष्टिसाधनाध्यायो द्वितीयः॥२॥ श्रीमच्छिवाख्यस्यमतानुसारं प्राचांकृतिभ्यः परिगृह्य सारम्॥ खेचारिवीर्या
नयनाधिकारं दिवाकराख्यो विवरीवरीति ॥ १॥ अथबलसाधनाध्यायो व्याख्यायते। तत्र बलं द्विविधं ग्रहबलं
भावबलं चेति। आद्यं स्थानदिक्कालनिसर्गचेष्टादृग्भेदैः षड्विधम्। तत्रापि स्थानबलं पञ्चधा दिग्बलमेकधा काल
बलं चतुर्द्धा निसर्गबलमेकधा चेष्टाबलं त्रिधा दृग्बलमेकधैव। एवं पञ्चदशधा ग्रहबलम्। द्वितीयं त्रिविधं स्वा
मिबलदिग्बलदृग्बलभेदात्। तत्र तावद्ग्रहबलं विवक्षुः स्थानबलभेदेषूच्चबलमाह॥ ॥ नीचोनो भगणाच्च्यु
तः षडधिकश्चेत्षड्गृहदोच्चबलम्॥ ॥ नीचेनोनोऽयंग्रहश्चेत्षडधिकस्तर्हि भगणाद्द्वादशराशिभ्यश्च्युतः शु
द्धः चेत्षड्राश्यल्पस्तदा यथास्थित एवेत्यर्थतः सिद्धम्। ततः षड्गृहत्वड्भक्तः सन् उच्चसंबन्धि औच्चंबलम्। उच्चबलं

रूपादिकं स्यादित्यर्थः। अत्रायमभिसंधिः। यदि नीचोनग्रहस्य संपूर्णाः षड्राशयः स्युस्तदा ते षड्भक्ताः पूर्णरूपमितं ब
लं स्यात्। यदि षडल्पास्तदा प्रथमरूपस्थाने शून्यं ग्राह्यम्। तद्राश्याद्यं षष्ट्या गुण्यं ततो विकलास्थानात्प्रतीपं स्वस्व
हारेण लब्धमुपर्युपरि संयोज्य यदूर्ध्वस्थानं भवति तत्पुनः षड्भिर्भाज्यम्। लब्धं शून्याधः षष्ट्यंशा ज्ञेयाः। शेषं रा
श्यादिस्थानीयं पुनः षष्ट्या संगुण्य प्राग्वत्कृते यदूर्ध्वस्थाने निष्पद्यते तदपि षड्भिर्भाज्यं, लब्धं तदधो विषष्ट्यंशाः
एवं त्रिष्ठं रूपाद्युच्चबलं भवति। यद्वा· प्रथमं रूपस्थाने शून्यं ग्राह्यं ततो राशीन्षष्ट्या संगुण्य तत्र द्विगुणानंशान्सं
योज्य षड्भिर्भागे हृते लब्धं षष्ट्यंशाः स्युः। पुनर्यच्छेषं तत्षष्ट्या संगुण्य तत्र द्विगुणाः कलाः प्रक्षिप्य षड्भिर्भक्ते विष
ष्ट्यंशाः स्युरेवमग्रेपि। यद्वा। नीचग्रहान्तरस्य षड्भाल्पस्यांशास्त्र्यंशाः षष्ट्यंशाद्युच्चबलं स्यात्। तत्षष्टिभक्तं रूपादिकम
पि स्यादिति सुगमप्रकारोयम्। उच्चनीचविभागः सारावल्याम्। सूर्यादीनामुच्चाः क्रियवृषमृगयुवतिकर्कमीनतु
लाः॥ स्वोच्चेतु कथ्यमभागा यथाक्रमेणैव परमौच्चाः॥१॥ दिग्वह्न्यष्टाविंशतितिथिबाणत्रिघनविंशतयः॥ स्वोच्चात्स
प्तमराशिर्नीचः स्यादंशकैः परमः॥२॥ अथोपपत्तिः॥ ॥ सारावलीवाक्यम्। स्वोच्चे स्थितः शुभफलं प्रकरोति पूर्णं
नीचस्थितस्तु विफलमिति। अत्रोच्चस्थे ग्रहे फलपरमत्वाद्बलं परमं रूपमितं। तत्र नीचग्रहान्तरमपि परमं षड्भाधि

तुल्यं ततो नीचं यावदपचयः नीचे फलाभावाद्बलाभावः तत्र नीचग्रहान्तराभावश्च तत उच्चं यावदुपचयः॥ अतो
नीचग्रहान्तरत एवोच्चबलं साधयितुं युज्यते। अथानुपातः। यदि षड्राशितुल्येन नीचग्रहान्तरेण रूपं बलं तदेष्टेन
किमिति फलमुच्चबलं स्यात्। अतः सम्यगुक्तं नीचोनः षड्भहृदिति। परमत्रोच्चादग्रस्थे ग्रहे ग्रहेणोनं नीचं कार्यं नी
चादग्रस्थे नीचोनो ग्रह इति। अत्राचार्यैः सर्वदा नीचेनैवोनो ग्रहः कर्तव्य इत्युक्तं तथा कृते उच्चादग्रस्थे ग्रहे नीचग्र
हान्तरमुपचीयते। बलंत्व पचीयते। उपचीयमानादन्तरादपचीयमानं बलं साधयितुं न युज्यत इति भगणाच्छु
द्ध इत्युक्तम्। भगणाच्छोधिते नीचादर्वाचीनराश्यादिः शिष्यते। एतच्चोच्चादग्रस्थे प्रतिदिनमपचीयत इत्यस्मादप
चीयमानं बलं साध्यमिति युक्तम्। अथ षष्ट्यंशग्रहणोपपत्तिः प्रथमं रूपस्थाने शून्ये गृहीते सत्यनन्तरं रूपस्य
षष्ट्यंशा ग्राह्याः। तत्र षष्ट्यंशानां षष्ट्या रूपमिति शेषं षष्टिगुणं कृत्वा षड्भक्ते षष्ट्यंशाः स्युरिति युक्तम्। एवं विषष्ट्यं
शाः षष्ट्या षष्ट्यंश इति शेषं पुनः षष्ट्या संगुण्य षड्भिर्भक्ते विषष्ट्यंशाः स्युरित्यपि साधु। अथ द्वितीयप्रकारवासना
प्रथमप्रकारान्तर्भूतोदाहरणमुररीकृत्योच्यते। तत्र नीचोनो ग्रहो राश्यादिः॥०॥१९।२९।२९। असौ षड्भक्तो लब्धं
रूपस्थाने शून्यं शेषं षष्टिगुणितमिदम्। ३।२।२९।२९।०। अत्र राशिस्थाने षष्टिगुणराशिद्विगुणांशयोगः। अंशा

स्थाने कलाः। कलास्थाने विकला इति जातम्। एतत्स्वड्डक्तं कार्यम्। अतो राशीन्षष्ट्या संगुण्य तत्र द्विगुणानंशान्प्रक्षि
प्य षड्भिर्भक्ते लब्धं षष्ट्यंशाः स्युरिति सम्यगुक्तम्। पुनः शेषं २।२९।०।० षष्टिगुणम् १७।२।२९। ।०। इह राशिस्थाने षष्टि
घ्नशेषद्विघ्नकलायोगोंऽशस्थाने विकलाः। इदं षड्भिर्भाज्यम्। अतः सुष्ठूक्तं द्विगुणाः कलाः संयोज्येत्यादि। एवमग्रे
पि द्रष्टव्यम्। अथोच्चबलस्य द्वितीयप्रकारे युक्तिः। षड्राशितुल्ये नीचग्रहान्तरे बलं परममिति प्रागुक्तं तत्र षड्रा
श्यंशाः १८० अत्र त्रैराशिकम्। यदि खाष्टेन्दुमिते नीचग्रहान्तरभागैः षष्टिषष्ट्यंशा लभ्यास्तदेष्टैः किमित्यत्र गुण
हरौ गुणेनापवर्त्य प्राप्तं हरस्थाने त्रयम्। अत उपपन्नं नीचग्रहान्तरस्य षड्राश्यल्पस्यांशास्त्र्यंशाः षष्ट्यंशा ह्युच्चबलमिति।
तथा च पराशरहोरायाम्। नीचोनं तु ग्रहं भार्द्धाधिकं चक्राद्विशोधयेत्॥ भागीकृत्य त्रिभिर्भक्तं फलमुच्चबलं भवे
दिति॥ इदानीं सप्तवर्गजबलमाह॥ ॥ स्वर्क्षेर्द्धं समभेष्टमस्त्रिचरणा मूलत्रिकोणे बलम्। मित्रर्क्षेङ्-
घ्रिरधीष्टभे त्र्यद्रिभांशा वैरिभेष्ट्यंशकोदन्तांशोध्यरिभे ग्रहादिपवशात्तत्खेटस्य सप्तैक्यजम्॥ ५॥ अ-
त्रायं गुरुसंप्रदायः। प्रथमं शत्रुमन्दसितावित्यादिना निसर्गमित्रामित्रसमचक्रं लेख्यम्। ततोऽन्योन्यस्य धनव्य
यायसहजव्यापारबन्धुस्थितादित्यनेन तात्कालिकमित्रामित्रचक्रं लेख्यम्। ततोऽधिसुहृन्मित्रादिभिः कल्पये

दितिअधिमित्रादिचक्रंचलेख्यम्।ततःसप्तवर्गजबलज्ञानार्थंसप्तवर्गचक्रमधिमित्रमित्रस्वसमवैर्यधिवैर्युप
लक्षितसप्तवर्गेशान्वितंलेख्यमिति।अथव्याख्या।स्वस्वक्षेत्रेशावस्थाद्ग्रहेसतिअर्द्धबलंस्यात्,समराशिस्थेऽष्ट
मांशोबलं,मूलत्रिकोणराशिस्थेत्रयश्चरणाः,मित्रराशिस्थेचतुर्थांशः,अधिमित्रभस्थेत्रयोष्टमांशाः;शत्रुराशिस्थे
षोडशांशः;अधिशत्रुराशिस्थेद्वात्रिंशदंशोबलंस्यादितिसर्वत्रसंबन्धः।अर्द्धाष्टमांशादिरूपस्येत्यर्थसिद्धम्।अ
त्रसर्वत्रराशिपदंहोराद्युपलक्षकंतेनायमर्थःसंपन्नः।स्वराशिस्थेस्वहोरादिस्थेवाग्रहेरूपार्द्धबलंस्यादेवमि
तरत्रापि।इदमत्रावगन्तव्यम्।ग्रहोयदास्वमूलत्रिकोणराशेर्होरादाववस्थितोभवतितदाचरणत्रयंबलंनग्रा
ह्यंकिंतुमूलत्रिकोण राशेर्योऽधिपतिःसोऽधिमित्रादिषुयद्भवतितदुक्तंबलंग्राह्यंग्रहादिपवशादित्युक्तत्वात्।
यदत्रविशेषेणमूलत्रिकोणग्रहणंकृतंततःकेवलंगृहएवमूलत्रिकोणान्वयोनहोरादिष्विति।तथोक्तंश्रीधरा
चार्यैः।स्वगृहादिगतानांयद्ग्रहाणामुदितंबलम्।तदेवसप्तवर्गेपितदीशस्यवशाद्भवेदिति।तदीशस्यहोरादिस्वा
मिनः।स्वाधिमित्रत्वादिवशात्स्वगृहादिगतानामेवयद्बलमुक्तंतदेवगृहस्योक्तत्वाद्गृहातिरिक्तसप्तवर्गेबलंभव
ति।अत्रस्वगृहादीत्युक्तत्वाद्धोरादिषुनत्रिकोणान्वयइतिसिद्धम्।मूलत्रिकोणानिबृहज्जातके।सिंहोवृषःप्रथमष

ष्ठहयाङ्कः तौलिकुम्भास्त्रिकोणभवनानिभवन्तिसूर्यादिति। स्वोच्चत्रिकोणस्वगृहाणांत्रयाणांद्वयोर्वासांकर्येव्यवस्था सारावल्याम्। विंशतिरंशाः सिंहेत्रिकोणमपरेस्वभवनमर्कस्य॥ उच्चंभागत्रितयंवृषइन्दोः स्यात्त्रिकोणमपरेंशाः ॥१॥ द्वादशभागामेषेत्रिकोणमपरेस्वभंतुभौमस्य॥ उच्चमथोकन्यायांबुधस्यतुङ्गांशकैः सदाचिन्त्यम्॥ २॥ परत स्त्रिकोणजातंपञ्चभिरंशैः स्वराशिजंपरतः॥ दशभिर्भागैर्जीवस्य त्रिकोणंधनुषितत्परंस्वगृहम्॥ ३॥ शुक्रस्यचति थ्यंशास्त्रिकोणमपरंस्वभंतुलायांतु॥ कुम्भेत्रिकोणस्वगृहेरविजस्यरवेर्यथासिंहेइति। मूहूर्तदर्पणेपि। सिंहे विंशतिरादितोगविपरेसर्वेंशकास्तुङ्गं तोमेषेद्वादशपञ्चयोषितिपरेतुङ्गाद्वयाङ्कैः दश॥ जूकेपञ्चदशाऽश्वद्ध घटद्वमेमूलत्रिकोणाह्वयाः सूर्यादेः क्रमशोग्रहस्यकथिताः शेषाः स्वराश्यंशकाः ॥१॥ गुणाकरस्तुसूर्यारजीवभृ गुभानुसुवांनखांशैर्मूलत्रिकोणभवनमितिशास्त्रविरुद्धंब्रुवन्स्वाज्ञानमेवाविश्चकार। तस्मात्सारावलीवाक्यानां प्रामाणिकत्वाद्भट्टोत्पलेनापिबृहज्जातकटीकायामुदाहृतत्वाच्चतेभ्यएवनिर्णयः कार्यः। गुणाकरस्यतुद्रेष्काण बलद्वात्राप्ययथार्थाभिधायित्वात्तदुक्तमप्रमाणमेवेतिमन्तव्यम्। अत्रोच्चबलस्यपृथगेवानीतत्वादुच्चस्यानपेक्षि तत्वान्मूलत्रिकोणस्वगृहनिर्णयस्यैवापेक्षितत्वाच्चसंपूर्णएववृषराशिरिन्दोस्त्रिकोणम्। किंचचन्द्रस्यवृषराशे

प्रधानमेकंमूलत्रिकोणबलमेवग्राह्यंनतुमित्रादिसंबन्धवशादन्यदपीतिबोध्यम्।बुधस्यतुकन्यायांविंश
त्यंशास्त्रिकोणम्।परेदशांशाःस्वगृहम्।यत्रतूच्चत्रिकोणस्वगृहाणांत्रयाणामप्यपेक्षातत्रस्वोच्चेरूपमित्यादै
यथोक्तैवव्यवस्था॥ ॥एवंस्वादिभादिगतानांग्रहाणांबलमुक्त्वेदानींसप्तसुवर्गेषुतत्स्थापनमथचतदैक्ये
सप्तवर्गजबलंभवतीत्याह।गृहादिपवशादित्यादिना।खेटस्यगृहादिपवशाद्गृहमादिर्येषांतेगृहादयःआ
दिशब्देनहोराद्रेष्काणादीनांसंग्रहः।गृहादीन्पान्तितेगृहादिपाःगृहादिसप्तवर्गस्वामिनस्तेषांवशात्खवेदेंदुमि
त्यादीनिसप्तवर्गबलानिग्राह्याणि।तेषांसप्तानामैक्याज्जायतेतत्तथा।एवंविधंबलंसप्तवर्गजबलंस्यादित्य
र्थः।एतदुक्तंभवति।यस्यग्रहस्यसप्तवर्गजबलंज्ञातुमिष्टंतस्यगृहादिस्वामीस्वाधिमित्रादिषुयद्भवतितदुक्तं
बलंग्राह्यमिति।अत्रकश्चिदेवंव्याचष्टे।ग्रहोयस्मिन्गृहेहोरादौवास्तितद्गृहस्वामीहोरादिस्वामीवाचेन्मूलत्रि
कोणेस्ति तदात्रिचरणंबलंस्वगृहेचेद्रूपार्द्धमित्यादि।तन्नश्रद्धेयम्।निखिलजातकशास्त्रविरोधात्।किंचात्रगृ
हादिपवशादित्युक्तेर्भ्रान्तिरपिसंभवति।परंप्राचीनग्रन्थेकेनापितथानोक्तमितिभ्रान्त्यनवकाशइतिमिश्राऊ
चुः।तथाचसारावलीवाक्यम्।स्वोच्चेस्थितःशुभफलंप्रकरोतिपूर्णंनीचार्कगस्तुविफलंरिपुमन्दिरेऽल्पम्।पादंफ

लस्यहितभेस्वगृहेतथार्द्धपादत्रयंगगनगःस्थितवांस्त्रिकोणइति। अत्रस्वोच्चादिस्थानेषुस्थितवान्गगनगोग्रहः
संपूर्णादिशुभंफलंददातीत्युक्तंपरंस्वोच्चादिषुस्थितोग्रहस्वामीसंपूर्णादिफलंददातीतिनोक्तमेवतस्माद्गृहादि
स्वामिनिस्वभस्थेरूपार्द्धबलमित्यादिव्याख्यानमसदेवेतिप्रतीमः। पराशरजातकेपि। मूलत्रिकोणस्वर्क्षाधिमि
त्रमित्रसमारिषु॥ अधिशत्रुगृहेचापिस्थितानांक्रमशोबलमिति। अत्रापिमूलत्रिकोणादिस्थितानांखगेशानांबलं
स्यादितिनाभिहितमेव। पुनर्भवेदेवम्। त्रिकोणादौस्वोच्चेचोभयत्रापिगगनगपदस्यसंबन्धाद्विनिगमनाविरहा
दुच्चबलमपियदिनीचगृहस्वामिग्रहान्तरतःसाधितंस्यात् उच्चबलंतथानसाधितमतःकेनचित्सरविश्वासा
द्यद्व्याख्यातंतन्नसुधीभिरादरणीयम्। यत्तुकेशवसांवत्सरैःस्वकृतटीकायामुक्तंग्रहोयस्मिन्गृहेस्तितद्गृहस्वा
मितःस्वर्क्षाद्युक्तबलंग्राह्यमिति। तदपिसर्वप्राचीनग्रन्थाविरोधायान्यथाव्याक्रियते। ग्रहोयस्मिन्गृहेस्तितद्गृ
हस्वामीचेत्स्वयमेवतदारूपार्द्धबलंयद्यधिसुहृत्तदात्र्यड्भांशादित्यादिएवंहोरादावपि॥ ॥ अथोपपत्तिः॥
बृहज्जातके। स्वोच्चत्रिकोण स्वसुहृच्छत्रुनीचगृहार्कगैः॥ शुभंसंपूर्णपादोनदलपादाल्पनिष्फलमिति॥
एवंफलतारतम्यनिर्देशात्फलसदृशगेनैवोच्चादिगृहबलेनभवितव्यमतःस्वोच्चेरूपंमूलत्रिकोणेत्रिचरणं

प्रौ॰ म॰
२४

स्वगृहेऽर्द्धंपादोमित्रगृहेरिपुगृहेत्वंनीचेफलाभावाद्बलाभावइतिसिद्धम्।एवंतारतम्यवशादवशिष्टाधिमित्र
समशत्रुगृहाधिशत्रुगृहेषुफलंबलंचन्याय्यम्।तत्रादावधिमित्रगृहेसाध्यते।अधिमित्रगृहेस्वगृहापेक्षयान्यून
तामित्रगृहापेक्षयाधिक्यमितिप्रसिद्धम्।अतःस्वगृहाद्यावतीन्यूनतातावत्येवमित्रगृहादधिकतेतिन्यूनत्वाधि
कत्वमर्द्धेव्यवस्थितम्।ततःस्वगृहमित्रगृहबलयोरन्तरार्द्धेऽस्मिन् ७।२० स्वगृहबलाद्धीनेमित्रगृहबलेवायो
जितेऽधिमित्रगृहबलंजातमिदम्।२२।३०।अनेनार्द्धाधिकंमित्रमधिमित्रमित्यधिमित्रशब्दस्यमुख्यार्थोपिव्यक्ती
भूतइत्याहुःप्राञ्चः।तद्यथा।अधिमित्रेमित्रापेक्षयाऽर्द्धंमित्रताऽधिका।एवमधिमित्रशब्दौपम्यादधिशत्रौशत्रोर
पेक्षयार्द्धंशत्रुताऽधिका।अथसमगृहे।तत्रसमशब्दार्थोद्विधाअर्द्धंमित्रमर्द्धंशत्रुरित्येकः।नमित्रंनशत्रुश्चेतिद्विती
यः।ततःशत्रुगृहेदशबलमित्युक्तेद्विगुणशत्रुगृहेऽर्थाद्यथापञ्चबलंप्राप्यतेतथाऽर्द्धंशत्रोरपेक्षयाशत्रौर्द्धंगुणय
मितिसमेऽर्द्धंशत्रुतासत्त्वाच्छत्रुगृहबलाद्द्विगुणम्।अर्द्धंमित्रतासत्त्वान्मित्रगृहबलस्यार्द्धंयथास्यात्तथासमगृहब
लंन्याय्यमतोमित्रगृहबलार्द्धं७।३०जातंसमगृहबलम्।एतदेवशत्रुगृहबलाद्द्विगुणमित्यस्यार्द्धं ३।४५ शत्रुगे
हबलमपिसिद्धम्।समोनमित्रंनशत्रुरितिसमान्मित्रतोऽपचयेमित्रगृहबलेमित्रतानिबन्धनंसमगृहबलाद्यावद

राम:
२४

त्तरंतावदेवान्तरमपचीयमानमेवं शत्रुतानिबन्धनं शत्रुगृहबले वाच्यमितियुक्त्या शून्यं बलमत्रायाति। एतत्तु बा
धितम्। रिपुमन्दिरेऽल्पमित्यल्पफलोपम्येनात्राल्पबलस्यावश्यकत्वान्नीचएवफलाभावस्योपपादितत्वाच्च। अथा
धिशत्रुगृहे। समे शत्रुत्वमित्रत्वाभावात्ततः शत्रुतोऽपचयेन शत्रुगृहबले शत्रुतानिबन्धनः समगृहबलाद्यावान्ह्रा
सस्तावानधिशत्रोरपेक्षया शत्रोरर्द्धशत्रुताधिक्यान्निजार्द्धसहितः ५। २। ३० समगृहबलादूनः ७। ३० सन्नधिशत्रु
गृहबलंजातम्। १। ५२। ३०। अत्र शत्रुगृहबलस्य समगृहबलेनैव सिद्धत्वादधिशत्रुगृहबलस्यापि समगृहबलाधी
नेयमेव सिद्धिर्न्याय्या नान्या। एवं गृहबलमुपपन्नम्। अथ स्वाधिमित्रादिहोरादावपि स्वाधिमित्रादिसंबन्धसाधार
ण्यात्स्वाधिमित्रादिगृहबलमेव बलं युक्तम्। वर्गे स्वाधिमित्रमित्रादीनां पतीनामुपात्तत्वाद्गृहादिपवशादिति सिद्धम्।
वृहज्जातके। स्वत्रिकोणनवांशैः। स्वस्य त्रिकोणं च नवांशाश्चतैरित्यर्थः। पश्चात्स्वपदेनाधिमित्राद्यो नवांशपदेन होरा
दयश्च लक्षिताः॥ इति सप्तवर्गबलोपपत्तिः सुन्दरमिश्रोदिता॥ अथ युग्मायुग्मराशिनवांशबलमाह॥ ॥ शुक्रेन्दू
समभांशके हि विषमेऽन्ये दद्यु रङ्घ्रिं बलम् ॥ ॥ समभांशके स्त्रीराशिनवांशके स्थितौ शुक्रेन्दू हीति नि
श्चयेनाङ्घ्रिं रूपचतुर्थांशं बलं दद्याताम्। भं चांशकश्च भांशकमित्यत्र द्वन्द्वैकवद्भावः। समं च तदंशकं च समभांश

अत्र केश्चिद्भावस्वीकारः कृतस्तन्मतं न ग्राह्यमिति द्योतनार्थं चकारः। अथोपपत्तिः। भगवान् गर्गः। केन्द्रस्थः पूर्णबलो
मध्यमबलः पणफरस्थितस्तद्वत्। आपोक्लिमगः प्रोक्तो हीनबलः खेचरो मुनिभिरिति। केन्द्रे स्थितस्य संपूर्णबलम्।
संपूर्णतारूपात्मिकेति रूपं बलम्। पणफरस्थस्य मध्यबलं मध्यत्वं अर्द्धरूपव्यवस्थितमित्यर्द्धरूपं बलम्। एवं स
ति पणफरापेक्षया केन्द्रस्थस्य द्वैगुण्यमित्यनयैव युक्त्यापोक्लिमस्थस्यापेक्षया पणफरस्थस्य द्वैगुण्यं सिद्धमतः
पणफरस्थबलार्द्धपादो हीनबलमापोक्लिमस्थस्य। अतः सर्वमुपपन्नम्। अत्र रत्नावलीकारेण भावस्वीकारः कृ
तः। तथा च तद्वाक्यम्। केन्द्रादियातास्तु सदोत्र भावफलं तदर्द्धचरणोन्मितं चेति। न चैतद्युक्तं मुनिभिरनुक्तत्वात्।
तथा च पराशरः। केन्द्रादिषु स्थिता लग्नात्षष्टिः त्रिंशत्तिथिः क्रमादिति। आचार्येणाप्युक्तम्। अत्र केचिद्भावफलष
ष्ट्यंशकल्पनयात्रैराशिकमिच्छन्ति। तदप्ययुक्तमिति। कुत्रचित्पुस्तके तदपि युक्तमिति दृश्यते तल्लेखकदोषात्पति
तमिति बोध्यम्। अतः सूर्यगणेशदामोदरादिभिर्भावस्वीकरणं कृतं तदार्यग्रन्थविरुद्धत्वाद्बुधस्याप्यननुपातेनन
तोन्नतबलसाधनमिवोपेक्षणीयम्। इदानीं द्रेष्काणबलमाह॥ ॥ स्त्रीखेटौ चरमे नराः प्रथमके क्लीबौ च
मध्ये तथा द्रेष्काणे वितरन्ति पादम्॥ ॥ स्त्रीखेटौ चन्द्रशुक्रौ यत्र कुत्रापि राशौ चरमे तृतीये यस्मिन् द्रेष्काणे स्थि

तौपादंबलंदत्तः।नराःसूर्यभौमगुरवःप्रथमके द्रेष्काणेपादंबलंवितरन्तिददति। क्लीबौनपुंसकाख्यौबुधशनीम
ध्येद्रेष्काणेपादंबलंददाते।अत्रोपपत्तिः।पराशरः।आदिमध्यावसानेषुद्रेकाणेषुस्थिताःक्रमात्॥ पुंनपुंसकयोषा
ख्यादद्युस्तिथिबलंग्रहाइति।सारावल्यामपि।पुंस्त्रीनपुंसकाख्याःक्षेत्रेह्याद्यन्तमध्यसंप्राप्ताः॥बलिनइति।अतः
केशवश्रीपत्यादिभिराचार्यैर्यदुक्तंतत्समूलमेव।यत्तुहोरामकरन्दे।क्षेत्रादिमध्यान्तगतान्योषिन्नपुंसकाख्या
बलिनःक्रमेणेतिगुणाकरेणोक्तंतदितिभ्रान्तिविलसितम्।यद्यपिविज्ञानशून्येनज्ञानराजसुतेनसूर्येणश्रीप
तिपद्धतिटीकायामेतदाचार्यैःकेषांचिन्मतमङ्गीकृतम्।यतोदिनकररुधिरौप्रवेशकालेगुरुभृगुजौभवन
स्यमध्ययातौ।रविसुतशशिनौविनिर्गमस्थौशशितनयःफलदस्तुसर्वकालमितिब्रुवतांवराहादीनामनभिमतमि
त्यगादितदप्यसत्।दिनकररुधिरावित्यादिवराहवाक्यस्याष्टवर्गफलविषयत्वात्।उत्पलेनाप्येवमेवोक्तम्।अ
तोवराहादीनामाशयमजानतासूर्येणयदभिधायितदयुक्तमितिसिद्धम्।अथोपसंहरति॥ ॥ उदितंस्यात्स्था
नवीर्यंत्विदम्॥ ॥ इदंयत्सप्तधाबलमुदितंकथितंतत्स्थानवीर्यंस्यात्।पञ्चानांयोगेस्थानबलंस्यादित्यर्थः।
अमुमेवार्थंप्रकटयितुंतुशब्दोपादानमत्रेतिबोध्यम्।एवंसभेदंस्थानबलमुक्त्वाधुनाक्रमप्राप्तंदिग्बलमाह॥

प्रौ·म·
२७

॥ ॥ मन्दाल्लग्नमिनात्कुजाच्च हिबुकं शोध्यं विधोर्भार्गवान्माध्यज्ञाद्गुरुतोस्तमत्र रसभात्युष्टं त्यजेच्च
क्रतः॥ दिग्वीर्यं रसहृत्सु ॥ ॥ स्पष्टम्। तुशब्दोत्र भजनविधिरुच्चबलानयने प्रागुक्तः स एवेति ज्ञापनार्थम्॥
अत्रोपपत्तिः॥ दिग्बलं नाम यो ग्रहो यस्यां दिशि बलवानुक्तस्तदुत्पन्नं बलम्। एवं ग्रहाणां दिक्संबन्धेन बलोत्कर्षा
पकर्षौ मिहिरागमप्रामाण्यतः सिद्धौ। तदुक्तं वराहमिहिराचार्यैः। दिक्षु बुधाङ्गिरसौ रविभौमौ सूर्यसुतः सितशी
तकरौ चेति। एवं ग्रहाणां दिक्क्रमस्तु राशिचक्र एव कल्पनीयो भवति तथा लग्नचतुर्थसप्तमदशमभावाः सव्यक्र
मेण पूर्वोत्तरपश्चिमयाम्यदिक्स्थानीया इति प्रत्यक्षतो लक्ष्यन्ते। यतः क्रान्तिमण्डलक्षितिजसंपातोपलक्षित
स्य प्राग्लग्नस्य सूर्योदयादितः प्रवृत्तिर्दृष्टा सूर्योदयस्तु प्राच्यामेवेति लग्नस्य पूर्वदिक्स्थानीयत्वम्। तथैव प्र
त्यक्क्षितिजे वस्थितस्यास्तलग्नस्य पश्चिमदिक्स्थानीयत्वम्। अथ लग्नास्तोपलक्षितयोः प्रागपरयोर्मध्ये स
म्यदक्षिणस्थितयोश्चतुर्थदशमभावयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणदिक्स्थानीयत्वम्। तत्र यथोक्तदिशि ग्रहस्य संपू
र्णबलं ततो यथा यथा विप्रकर्षस्तथा तथा बलस्य ह्रासः। परमविप्रकर्षे बलाभावलक्षणः परमो ह्रासो युक्तः। प
रमविप्रकर्षस्तु यथोक्तदिशातः क्रान्तिवृत्तार्द्धे निजनिजसप्तमभावात्मके। अत्रानुपातः। बलाभावलक्षणा

राम:
२७

द्यथोक्तभावादर्वागग्रतोपिक्रमेणबलस्योपचयेषड्राशिभिः संपूर्णरूपंबलंभवतीतिग्रहाद्बलाभावलक्षणंभा
वंविशोध्यशेषंषड्राश्यल्पंषड्भिर्भक्तंफलंदिग्बलम्।षड्राधिकेतुशेषेचक्रादिशोधितेबलाभावलक्षणाद्भावाद
र्वाचीनराश्यादिःशिष्यतइत्यसौषड्भक्तःफलंदिग्बलमितिसुगमम्।अत्रशेषंराश्यादिदशगुणंलवादितोदिग्
णंचषष्ट्यंशाद्यंबलंस्यादितिसुगमोपायोवेद्यः॥ ॥अथकालबलंनिरूपयिषुस्तावन्नतोन्नतबलमाह॥ ॥अ
थोसमयजंरूपंसदास्याद्विदस्त्रिंशद्धृतनतोन्नतेशशिकुजार्कीणांपरेषांबले॥ ॥ अथोइति।दि
ग्बलकथनानन्तरंसमयजंकालजंबलमुच्यते।विदःबुधस्यसदेतिदिनरात्रौचरूपंबलंस्यात्।त्रिंशद्धृतनतोन्नते
शशिकुजार्कीणांपरेषांचबलेभवतः।नतंचउन्नतंचनतोन्नते त्रिंशताभक्तेत्रिंशद्धृते।त्रिंशद्धृतेचतेनतोन्नते
चत्रिंशद्धृतनतोन्नते।अत्रैतदुक्तंभवति।प्रागानीतंनतंघटिकाद्यंत्रिंशद्धृतंसच्चन्द्रभौमशनीनांबलंभवेत्।उ
न्नतंत्रिंशद्धृतंसत्परेषांरविगुरुशुक्राणांबलंस्यात्।अत्रयुक्तिः।बृहज्जातके।निशिशशिकुजसौराः सर्वदा
ज्ञोह्निचान्यइति।बुधःसर्वदारात्रौदिनेपिबली।चन्द्रभौमशनीनांरात्रौबलमर्थादेवात्रान्येषांबलाभावः।रविगुरुशु
क्राणांदिवसेबलमर्थादत्रान्येषांबलाभावइतिदिनकरकरनिकरप्रकाशशालित्वलक्षणस्यदिनस्यमध्याह्नेदिनक

रप्रकाशोत्कर्षशालित्वादुत्कर्षता। ततोदिनबलानामिह संपूर्णरूपं बलम्। नक्तंबलानांत्वत्र बलाभावः। एवम
र्द्धरात्रस्य महानिशात्वान्निशायामर्द्धरात्रस्य महत्वम्। अतो रात्रिबलानां रूपं बलम्। अत्र दिनबलानां तु बलाभावः।
मध्याह्ने उन्नतं परमं मध्यरात्रे तु नतं परममिति प्रसिद्धम्। अतः सिद्धमेतत्। उन्नतपरमत्वे दिनबलानां बलपरमत्व
म्। उन्नताभावे बलाभाव इति। एवं नतपरमत्वे नक्तंबलानां बलपरमत्वं नताभावे बलाभाव इति। अथानुपातः। य
दि त्रिंशत्तुल्याभिर्नतोन्नतघटीभी रूपमिति बले लभ्येते तदेष्टनतोन्नतनाडीभिः किमिति। नतोन्नते त्रिंशद्भक्ते स
तीनिशादिनबलवतां वीर्यं क्रमाद्भवत इति युक्तम्। अत्र लाघवार्थं पद्यं मयोक्तम्। द्विघ्नं नतं प्राक्परिसाधितं यत्तमी
शसौरं बलं भवेत्तत्। षष्टिच्युतं स्यादितरग्रहाणामहर्निशं ज्ञस्य तु षष्टिरेव॥१॥ अत्र केनचिन्मन्दमतिना निज
निजाहोरात्रवशाद्ग्रहाणां नतं साध्यमित्युक्तं तन्निवारणाय प्राक् परिसाधितमित्युक्तम्। सूर्यस्येति यावत्। तथा
बुधस्यापि नतोन्नतानुपातेन बलं साध्यमित्युक्तं तद्वारणाय षष्टिरेवेत्युक्तम्। शेषं स्पष्टम्॥ अथ पक्षबलमाह॥१॥
॥ ॥ शुक्लेन्त्येतिथि १५ हृद्धृतैष्यतिथयो वीर्यं सतां भूच्युतं पापानां द्विगुणं विधोरिदम्॥ ॥ शुक्ले शु
क्लपक्षे अन्त्ये कृष्णपक्षे तिथिभिः पञ्चदशभिः १५ ह्रियन्ते भज्यन्ते ते तथा तादृशा गतैष्यतिथयः सतां शुभग्रहाणां

चन्द्रगुरुशुक्राणांपापवियुतस्यबुधस्यचवीर्यंस्यात्।तदेववीर्यंभुवःरूपाच्च्युतंशुद्धंस्यापापानांसूर्यभौमशनीना
मेतेषामन्यतमेनयुतस्यबुधस्यचवीर्यंस्यात्।एतदुक्तंभवति।शुक्लपक्षेगताःसावयवास्तिथयःपञ्चदशभक्ताः
सतांबलंस्यात्।कृष्णपक्षेएष्याःगम्याःसावयवतिथयस्तिथिभक्ताःसतांबलंस्यात्।सद्वीर्यंरूपाच्छोधितंपक्षद्व
येपिपापानांबलंस्यादिति।इदंपक्षवीर्यंविधोश्चन्द्रस्यद्विगुणंकार्यम्।अथगतैष्यतिथिसाधनमुच्यते।सूर्योनच
न्द्रस्यांशाद्द्वादशभक्ताःगतास्तिथयोभवन्ति।शेषंभागादिगतंतत्षष्टिगुणांकृत्वापुनर्द्वादशभिर्भजेत्।लब्धंजन्मस
मयेवर्तमानतिथ्याश्चान्द्रागतघटिकाःस्युः।पुनःशेषंषष्टिगुणंविधायद्वादशभक्तेपलानि।एवमग्रेपि।तथाकृते
चान्द्राःसावयवागततिथयोभवन्ति।परंयदिशुक्लपक्षेजन्मस्यात्।यदितुकृष्णपक्षेजन्मतदाताएवगततिथ
यस्त्रिंशच्छुद्धाएष्याःसावयवास्तिथयोभवन्तीतिज्ञेयम्।प्रतिपदमारभ्यपूर्णिमान्तंयावच्छुक्लपक्षःपूर्णिमा
न्तादमान्तपर्यन्तमसितइतिप्रसिद्धमेव।सूर्योनचन्द्रस्यलवार्कभागोगतातिथिःषष्टिगुणावशेषात्।द्विरसैरल
ब्धंघटिकादिचान्द्रंभवेदिदंपक्षबलस्यसिद्धौ॥१॥कृष्णेतुपक्षेरवगुणच्युतासौगतातिथिःसावयवा[illegible]तास्या
त्॥गतविकलाःसूर्येन्दुगत्यन्तरेणभक्ताःसत्योगतघटिकाःकरणादौसाधितास्तानात्रोपयुज्यन्तइतिनसाध्याः।

मासास्तथात्रतिथयस्तुहिनांशुमानादित्युक्तेस्तिथिशब्देनचान्द्रदिनस्यैववाच्यत्वाच्चान्द्र्योघटिकाःस्युःस्मा इतियदु
क्तंतद्युक्तम्।करणादौतुचान्द्रघटीनामज्ञातत्वात्तद्भावनादेवव्यवहारसिद्धेःसावनाघटिकाआनीताइतिबोद्धव्य
म्।एतदन्यैर्वासनाबाह्यैष्टिप्पणकारैरनुक्तमपिमयैवपार्थक्येनोदितमित्यवधेयम्।ननुक्षीणेन्दोःपापत्वाभिधा
नात्कथंचन्द्रस्यशुभत्वमेवव्याख्यातम्।नचचन्द्रस्यसाहजिकशुभत्वाच्छुभत्वमेवाद्रियतइतिवाच्यम्।विनि
गमनाविरहाद्बुधस्यापिशुभत्वाङ्गीकारापत्तेरितिचेत्।मैवम्।चन्द्रस्यचयवनेश्वरवाक्यबलाच्छुभत्वमेवाङ्गी
क्रियतेबुधस्यतुसर्वसंमतत्वाद्यथोक्तैवव्यवस्था।तथाचयवनेश्वरः।क्रूरग्रहोऽर्कःकुजसूर्यजौतुपापौशुभाः
शुक्रशशाङ्कजीवाः॥सौम्यस्तुसौम्योऽयातिमिश्रितोऽन्यैःपापैश्चतुल्यप्रकृतित्वमेति॥१॥मासेतुशुक्लप्रतिपत्प्रवृ
त्तेःपूर्वेशशीमध्यबलोदशाहे।श्रेष्ठोद्वितीयेऽल्पबलस्तृतीयेसौम्यैश्चदृष्टोबलवान्सदैव॥२॥तस्माद्यवनेश्वरमते
चन्द्रस्यशुभत्वमेवेतिसिद्धम्।यद्यत्रचन्द्रस्यपापत्वंयवनेश्वरस्याभिप्रेतंस्यात्तदातृतीयेदशकेऽल्पबलइतिनो
क्तमेवस्यात्।तस्मात्क्षीणेन्दुःपापइत्यन्येषांमतम्।एवंमतभेदेपद्धतिकारैर्यवनेश्वरमतमेवाङ्गीकृतम्।यतश्च
न्द्रस्यचेष्टाकेन्द्रजंबलंशुक्लपक्षबलंचसममेवभवतीतिपक्षवीर्यंचन्द्रस्यद्विघ्नमुक्तम्।चेष्टाबलपक्षबलसा

स्यंतु चन्द्रस्य पापत्वाङ्गीकारेन सङ्गच्छते। तथाहि। पूर्णिमान्ते गततिथयः पञ्चदश १५ एते पञ्चदशभक्ता जातं पक्षबलं रूपम्। १ तथाप्यर्केन्दुः राशिषट्कं ६ षड्भक्ता जातं चेष्टाबलमपि रूप १ मेव। अथ दर्शान्ते एष्यतिथिः पूर्णम्। अतः पक्षबलाभावः। अर्केन्दुरपि पूर्णम्। अतश्चेष्टाबलाभावोपि। अतश्चेष्टबलपरमत्वे पक्षबलपरमत्वं चेष्टाभावे पक्षबलाभाव इति सिद्धम्। क्षीणेन्दोः पापत्वस्वीकारे तु भूच्युतं पापानामिति रूपं पक्षवीर्यं दर्शान्ते समायाति। नेदं युक्त●यतश्चेष्टाबलाभावात्तत्रास्याप्यभावेन भवितव्यम्। अतः पद्धतौ सर्वत्र दृग्बलानयने चक्राद्विहीनैतत्तु गेरबलएवमादि स्थले चन्द्रस्य शुभतैव। बुधस्य तु यथाप्राप्ता पापता शुभता वा ग्राह्या। एषां मते रिष्टयोगादौ यत्रेन्दोः पापत्वाभिधानं तत्र क्षीणेन्दूपलक्षकं वेद्यमिति दिक्। अत्र सुन्दरमिश्रवाक्यम्। सदाशुभस्यैव विधोर्द्विनिघ्नं पक्षस्य वीर्यं गणके निरुक्तम्। सर्वत्र पापाः कुजसूर्यमन्दाः पापैर्युतो ज्ञोपि परे शुभाः स्युरिति॥ १॥

अथोपपत्तिः। बृहज्जातके। बहुलसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्रमेण। कृष्णपक्षे पापानां बलं शुभानामं[illegible]बला भावः। शुक्लपक्षे शुभानां बलमर्थात्पापानां बलाभावः। तत्र प्रतिदिनमुपचीयमान कलाकलापकला[illegible]थिलक्षणस्य शुक्लस्य पक्षस्य पौर्णमास्यन्ते सकलकलोपचयादुत्कृष्टता। अतस्तत्र शुभानां बलं परमं रूपमि[illegible]तमाग

मौ.म.
३०

ततिथयोपि परमाः पञ्चदश १५ शुक्लप्रतिपदादौ तु बलाभावस्तत्र गततिथ्यभावोपि। अतोनुपातः। यदि पञ्च
दशभिर्गततिथिभी रूपं बलं तदेष्टाभिः किमिति। गततिथितिथि १५ भागः शुक्लपक्षे सतां बलं स्यादित्यु[illegible]
म्। एवं य एव पूर्णिमान्तः स एव कृष्णपक्षादिरिति कृष्णपक्षादौ रूपं बलम्। १। तत्रैष्यतिथयः पञ्चदश १५ पर
माः। अमावास्यान्ते शुभानां बलाभाव स्तत्रैष्यतिथ्यभावश्च। अतोनुपातेनैष्यतिथिपञ्चदशांशः कृष्णपक्षे सतां
बलं स्यादित्युपपन्नम्। एवं शुक्लकृष्णपक्षयोरेष्यगततिथ्यनुपातेन क्रूराणामपि बलं साधनीयम्। तत्राचार्यै
र्लाघवाच्छुभबलमेव भूच्युतमुभयोरपि पक्षयोरशुभानां बलं स्यादित्युक्तम्। उपपन्नमेतत्। यतः सितादेरशु
भबलमपचीयते शुभबलं तूपचीयते कृष्णादितस्तु शुभबलमपचीयते क्रूरबलमुपचीयते यावानेवोपचय
स्तावानेवापचय इति। उपचयापचयौ तु रूपमध्य इति रूपात् च्युतं शुभबलमशुभबलं स्यादिति। सदा शुभस्यै
व विधोः पक्षबलं वक्ष्यमाणचेष्टाकेन्द्रोत्थचेष्टाबलेन सममेव जायत इति पुनस्तयोर्योगे क्रियमाणे द्विघ्नमेव
भविष्यतीति पूर्वमेव द्विघ्नं कार्यमित्युक्तम्। एवं सूर्यस्यायनबलमपि चेष्टाबलेन तुल्यत्वाद्द्विगुणं कार्यमित्यग्रे
प्रतिपादयिष्यते। अर्कस्य द्विघ्नमिति। अतः पुष्पवतोश्चेष्टाबले वीर्यैक्ये क्रियमाणे सति न योज्ये पूर्वमेव योजि

राम:
३०

तत्वादत एव वक्ष्यते। प्राग्वन्नवीयीयते इति सर्वं निरवद्यम्। पक्षवीर्यसाधनं सुगमोपायेनोक्तं पराशरेण। चन्द्राद
र्कं विशोध्य च। अङ्गाधिके विशोध्यार्कांद्भागीकृत्य त्रिभिर्भजेत्॥ पक्षजं बलमिन्दुज्ञशुक्रार्याणां तु षष्टितः॥ द्विला
न्येषामिति। अत्रापि ज्ञशुक्रार्याणां यद्बलं तदेवेन्दोः पक्षद्वयेपि बलमित्यर्थलाभात् क्षीणचन्द्रः शुभ एवेति प्रौढं
निर्व्यूढम्। अस्योपपत्तिस्त्रैराशिकेनोच्चबलवत्सुगमा। अथ त्र्यंशबलमाह॥ ॥ अथाह्नस्त्र्यंशकेषु क्रमा
त्। सौम्यार्कार्कभुवां निशः शशिसितारांणां च रूपं सदेज्यस्य॥ ॥ अथेति। पक्षबलानन्तरम्।
अह्नो दिनस्य त्र्यंशकेषु सौम्यार्कार्कभुवां क्रमाद्रूपं बलं स्यात्। सौम्यो बुधः। अर्कः सूर्यः। अर्कभूः शनिः। तेषां सौम्या
र्कार्कभुवामित्यत्र द्वन्द्वसमासः। निशः रात्रेस्त्र्यंशकेषु क्रमात् शशिसितारांणां चन्द्रशुक्रभौमानां रूपं बलं स्यात्।
चकारः समुच्चये। ईज्यस्य बृहस्पतेः सदेति दिवानिशं यत्र क्वापि त्र्यंशे रूपं बलं स्यात्। एतदुक्तं भवति। प्रथमं तो
दिने रात्रौ वा जननमस्तीति विज्ञाय ततस्तन्मानस्य त्रेधा विभागं विधाय यस्मिन्नंशे जन्म तदंशपते रूपं बलं गुरो
स्तु सदैव रूपं बलं ग्राह्यमिति। अत्र प्रोक्तग्रहाणां दिनरात्रित्रिभागबलं होरागमप्रमाणसिद्धम्। तदुक्तं [illegible] मक
रन्दे। निशामुखे शातरुचिर्बली याम्ये भृगुर्निशीथे कुसुतो निशान्ते॥ प्रातर्बुधो मध्यदिने दिनेशः शनिर्दिनान्ते पि

गणः सदैवेति॥१॥अथवर्षेशादिबलमाह॥ ॥अथाद्रि·चयाद्बली किल समामासद्युहोरेश्वर इति ॥ ६ ॥ अथशब्द
आनन्तर्ये। समामासद्युहोरेश्वरः अद्रि·चयात्पादवृद्ध्या बली स्यात्। समा वर्षं, मासः प्रसिद्धः; द्युदिनं द्यु इत्यव्ययं
दिनशब्दवाचकमिति क्षीरस्वाम्यादयः। होराकालहोरा आसामीश्वरः स्वामी, अद्रिध्रुवचया द्बली वर्षेशस्य पा॥द
लं मासेशस्यार्द्धं दिनेशस्य त्रयंश्वरणा होरेशस्य रूपं बलमित्यर्थः। किलेत्यागमप्रामाण्यसूचनार्थम्। वर्षमासेश
योरानयनमुक्तं केशवसांवत्सरैः स्वकृतटीकायाम्। तद्यथा। द्विष्ठो द्युपिण्डो रदभूयुतोऽर्कयुक् खाङ्गाग्निहृत्त्वा
ग्निहृतः फलेयुते॥ वेदैर्गुणे स्त्रिद्विहते ऽद्रिशेषिते ऽर्कौ द्रुह्मतुल्ये करणेऽब्दमासपौ॥१॥अस्यार्थः। ब्रह्मतुल्यकरणे
द्युपिण्डोऽहर्गणः द्विष्ठः एकत्र रदभूमिर्द्वात्रिंशदधिकशतेन युतः॥ अपरत्र अर्कैर्द्वादशभिर्युक् युक्तः कार्यः। आ
द्यः खाङ्गाग्निभिः षष्ट्यधिकशतत्रयेण हृत्। भक्तः। अपरः खाङ्गाग्निभिस्त्रिंशता हृतः। उभे फले क्रमेण वेदगुणैर्यु
ते ततस्त्रिद्विहते अद्रिशेषिते सप्तवष्टे सती अर्कमारभ्य गतौ वर्षमासेशौ भवतः। अत्र प्रगृह्यत्वाभावः प्रामादिकः।
अतस्त्रिद्विहताद्रिशेषितेस्तो ब्रह्मतुल्ये रवितोऽब्दमासपाविति पाठः पाठ्यः। त्रिद्विहते च ते अद्रिशेषिते चेति वि

ग्रहः। फल इति सप्तम्यन्तं कृत्वा यथाश्रुतमेव व्याख्येयमिति वा। अत्रोपपत्तिः॥ सावनवर्षमासेशौ साध्येते। तत्र ता

न्द्राद्युगात्सावनमासतोऽन्ये॥ २॥ सूर्यादिभिः सावनवर्षमासनाथयोः साधितत्वात्साधितौ सौरवर्षमासपती सूर्यादु
क्तक्रमेण गणनीयाविति सिद्धम्। अहर्गणादावुच्चावचजनप्रसिद्धरविचन्द्रभौमबुधेत्यादिक्रमेण [illegible]गणना
याउक्तत्वात्। अत्र तु तदन्यथाभावे शिष्याः क्लिश्येरन्निति यथालेनैव क्रमेण वर्षमासपत्योर्गणनाविधातुं श[illegible]तथै।
यतितमाचार्यचरणैः। तद्यथा। कल्पादौ रविर्वर्षस्वामी ततो द्वितीयवर्षे वर्षेशो बुधस्तयोः प्रसिद्धक्रमे त्रिमितम
न्तरमेवं प्रथमाग्रिममासस्वामिनोर्द्विमितमन्तरमतोऽनुपातः। यद्येकेन वर्षेण मासेन च त्रिद्विमितेऽन्तरे लभ्येते त
दैष्टवर्षैर्मासैश्च किमिति। उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते। मासाब्ददिनसंख्याप्तं द्वित्रिघ्नं रूपसंयुतम्। सप्तोद्धृतावशेषौ तु वि
ज्ञेयौ मासवर्षपौ॥ अतः कल्पगताः। वाशिष्ठेपि। मासस्समादिनभक्ताद्युगणाल्लब्धं पृथग्यमगुणघ्नम्॥ सैकं च स
प्तभक्तं मासस्समाधीश्वरावकीत्। सोमसिद्धान्तेपि। द्युगणात्त्रिंशताषड्घ्नषष्ट्याद्वित्रिहते फले॥ सैके सप्तावशेषि
ते मासवर्षपती क्रमादिति। वर्तमानगणनार्थं सैकमित्युक्तमत्र। अहर्गणो द्विष्ठः खाङ्गाग्निहृत्वाग्निहृतः फले
त्रिद्विहते अद्रिशेषिते अर्कादृतौ वर्षमासपती प्रसिद्धक्रमेण भवत इत्युपपन्नम्। अत्राचार्येण लाघवार्थं दिन
गणस्य खण्डद्वयं कृतम्। एवं कल्पादेर्ब्रह्मतुल्यकरणादिपर्यन्तम्। अपरं ब्रह्मतुल्यादेर्जन्मदिनजार्कोदयाव

धियदेवद्युगणस्यद्वितीयखण्डंसएवब्रह्मतुल्याहर्गणइतिप्रसिद्धतरम्।अतोद्विष्ठोब्रह्मतुल्यद्युपिण्डःस्वाङ्का
ग्निहृदित्याद्युपपन्नम्।परमेतौवर्षमासेशौब्रह्मतुल्यादिजाब्दमासेशाभ्यांभवतोऽपेक्षितौतुरविवारादितोतःक्षे
पान्वितौकार्यौतत्रक्षेपःसाध्यते।कथितकल्पगतोऽर्कसमागणोरविगुणइत्यादिप्रकारेणब्रह्मतुल्यादौसाधितोऽ
हर्गणःकरशरयुगसप्ताभ्राभ्रषड्द्विषट्खद्वितुरग ७२०६३६००७४५२ प्रमितः॥अयंषष्ट्यधिकशतत्रयभ
क्तोलब्धागताब्दाःसावनाः।२००१७६६६ ८७ शेषंरदभूतुल्यम्।१३२ गताब्दास्त्रिगुणाःसप्तभक्ताः।शेषंपञ्च
५ अतोग्न्यादितस्त्रिगुणवर्षेषुपञ्चमितःक्षेपोयोज्यस्ततःसप्ततष्टेसूर्याद्गतोऽब्देशःस्यादितियुक्तम्।यदितु
केवलवर्षेष्वेवक्षेपोयोज्यतेऽनन्तरंत्रिभिर्गुण्यतेतदाक्षेपस्त्रिगुणोयोजितोभविष्यतीतित्रिभक्तःक्षेपोयोज्यः।
अत्रपञ्चमितेक्षेपेत्रिभक्तेनिरग्रंफलंनायातीतिपञ्च सुसप्तसंयोज्यत्रिभिर्भागेगृहीतेलब्धाश्चत्वारः ४ अतोवे
दैर्युतमितियुक्तम्।एवंद्युगणस्त्रिंशद्भक्तोलब्धागतमासाःसावनाः २४० २१ २००२४८॥शेषमर्क १[illegible] तुल्यम्।ग
तमासाद्विगुणाःसप्तभक्ताःशेषंषट् ६ अतोद्विघ्नमासेषुषण्मितःक्षेपःक्षेप्यस्तत्र सप्ततष्टेसूर्याद्[illegible]शः
स्यात्।अत्राचार्यैःकेवलवर्षेष्वेवक्षेपोयोजितद्वलिद्वाभ्यांभक्तोजातास्त्रयः।अतोगुणोर्युतंफल[illegible]मित्यपिसाधु

यद्वा। सावनवर्षान्ते यो वारः सोऽब्दपतिः सावनमासान्ते वारो मासेश इति। अहर्गणः खाङ्काग्निभक्तः ख्वाग्निभक्त
श्च फले सावनवर्षमासा भवन्तीति प्रागुक्तं ततोऽनुपातः। यद्येकेन सावनवर्षेण षष्ट्यधिकशतत्रय ३६० दिनानि त
दैष्टैः किमिति फलं ग्रन्थादेः सकाशादिष्टसावनवर्षादिपर्यन्तं सावनदिनानि स्युस्ततो वाराः सप्तशेषेति सप्ततष्टा
नि कार्याणीति पूर्वमेव लाघवार्थमब्ददिनानि ३६० सप्तभक्तानि शेषं त्रयमतो ग्रन्थोदितः सावनाब्दगण
स्त्रिभिर्गुणनीय इत्युपपन्नम्। एवं मासदिनानि ३० सप्तभक्तानि शेषं द्वयमतो मासगणो द्विगुण इति युक्तम्। अ
स्मिन्मते सूर्यात्सिद्धक्रमेणैव गणनेति सर्वमवदातम्। क्षेपोपपत्तिः प्राग्वदेव। अथाब्दमासंशेषदिनयोग
कारणमुच्यते। ब्रह्मतुल्यकरणादौ सावनवर्षेशः शुक्र आसीत्। वर्षशेषदिनानि रदभूतुल्यानि १३२ अतो ग्रन्था
देरष्टाविंशत्यधिकशतद्वयमितेषु सावनदिनेषु गतेषु सत्सु वर्षेशश्चन्द्र इति ज्ञायते। ग्रन्थादितो वर्षेशानयने
वर्षदिन ३६० पर्यन्तं चन्द्रो नायाति। कल्पाद्यहर्गणतो वर्षनाथे साध्यमाने ग्रन्थादितो गगनाङ्गगुण ३६० दिनम
ध्येपि चन्द्रो लभ्यते। अतो ग्रन्थादिजाब्दशेषदिनानि संयोज्य वर्षेश्वरः साध्यः। अन्यथा ब्रह्मतुल्याहर्गणसाधित
वर्षेशस्य क्षेपं युतस्य कल्पा द्यहर्गणसाधितवर्षेशतुल्यत्वं भज्येतैव। एवं मासेशेपि योज्यम्। एवममुना प्र

कारेणजन्मकालेवर्षमासेशौसाध्यौ॥यत्रवारेरव्यादिकेजन्मसएवदिनेशइतिस्पष्टम्।अत्रवारप्रवृत्तिरर्कोद
याद्देवनतुगणितसाधितवारप्रवृत्तिकालात्।यत्तुरत्नावल्याम्।वारप्रवृत्तेर्जननोत्थवारःप्रकल्पनीयःसदिना
धिनाथइतिगणेशेनोक्तंतदयुक्तंमुनिमतविरोधात्।तथाचवसिष्ठसंहितायाम्।वारप्रवृत्तिविज्ञानंलक्षणवारा
र्थमेवतत्॥अन्येषुसर्वकार्येषुदिनादिरुदयोरवेरिति॥१॥यद्गणितेनवारप्रवृत्तिसाधनंकृतंतल्लक्षणवारार्थं
कालहोरासाधनार्थमित्यर्थः।अन्यकार्येषुसूर्योदयादेववारस्यप्रवृत्तिरिति।होरेश्वरानयनंवसिष्ठसिद्धान्ते।
प्रभाकरस्योद्गमनात्पुरेस्याद्वारप्रवृत्तिर्दशकन्धरस्य॥चरार्द्धदेशान्तरनाडिकाभिरूर्ध्वंतथाधोप्यपरत्रतस्मा
त्॥१॥वारप्रवृत्तेर्घटिकादिनेशाःकालाख्यहोरापतयःक्रमेण॥सार्द्धेननाडीद्वितयेन २।३० षष्ठःषष्ठ
श्चषष्ठश्चपुनःपुनश्चेति॥२॥स्वार्कोदयाद्येनकालेनप्रागूर्ध्वंवालङ्कार्कोदयःसकालोवारप्रवृत्तिकालइतिस्प
ष्टम्।सौरमतेतुलङ्कार्द्धरात्रेसृष्टिरितिस्वार्द्धरात्राच्चराभावेनकेवलदेशान्तरघटीभिरेवप्रागूर्ध्वंवावारप्रवृत्ति
रित्युक्तंसूर्यसिद्धान्ते।तद्देशान्तरनाडीभिःस्वपार्द्धेभ्यधिकोनकइत्यादिना॥वसिष्ठादिमुनिब्रह्मगुप्ताद्याचार्यम
ताविरोधायमध्यरात्रादित्यध्याहृत्यतस्माद्देशान्तरनाडीभिःप्राक्पश्चाद्देशयुक्तोनेस्वपार्द्धमितेकालेवारप्रव

त्तिः।परमत्रस्यपार्द्धपदंनिरस्तंजस्यपार्द्धविषयमित्यनेनसौरभाष्येऽस्मत्पितृचरणैः सम्यग्व्याख्यातम्।एवमने
नप्रकारेणहोरेशोज्ञेयइतिप्राञ्चः।केचित्तुतत्कालार्कन्यूनलग्नांशपिण्डोभक्तः पञ्चदशभि १५ भिर्भुक्तेर्होराइ
त्यनेनहोरेशमाहुः।अत्रैवंमतद्वैधेऽर्कलग्नान्तरसाधितोहोरेशोऽत्रपद्धतौग्राह्यइत्यस्मद्गुरूणांमतम्।एतदे
वयुक्तमुत्पश्यामः।तथाहि।भवनस्यार्द्धंहोरेत्युक्तेर्दिनावसानसमयेषड्लग्नानिव्यतीतानिभवन्ति।तदर्द्धानि
चद्वादशतुल्यानीतिद्वादशैवहोरायुक्तास्ताएवतत्कालार्कन्यूनलग्नांशपिण्डइत्यनेनायान्तीत्ययमेवहोरासा
धनप्रकारोऽत्रहोराशास्त्रेग्राह्यइतियुक्तम्।नचानेनैवप्रकारेणसर्वत्रहोरेशानयनेपूर्वप्रकारेणतदानयनमुन्म
त्तप्रलपितमिवस्यादितिवाच्यम्।यस्यग्रहस्यवारेयत्किंचित्कर्मप्रकीर्तितम्॥तत्तस्यकालहोरायांसर्वमेववि
धीयतइत्यादौतस्योपयोगात्।तस्मात्पद्धतावर्कलग्नान्तरसाधितोहोरेशोग्राह्योऽन्यत्रतुवारप्रवृत्तेर्घटिकाइ
त्यादिप्रकारानीतोहोरेशोग्राह्यइतिविषयव्यवस्थासुस्था।तत्कालार्कन्यूनलग्नस्यराश्यादेर्भागकरणार्थंत्रिंश
द्गुणकः पञ्चदशहरस्तद्गुणहरौहरेणापवर्त्यलब्धंद्वयंगुणस्थाने।अतोऽर्कोनलग्नराश्यादिद्विगुणंकार्यंतथाकृ
तेराशिस्थानेयन्निष्पद्यतेतेनसप्त ७ तष्टेनतुल्याएवदिनाधिपाद्यारविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजाइत्यनेनग

[illegible]रेशाः स्युः। यद्वा। द्विघ्नस्यार्कोनलग्नस्य केवलं राशयः पञ्चगुणाः सप्तभक्ताः शेषसमो गतो होरेशो दिनाधिपात्क्र
मेण। [illegible]वस्यादिति लाघवम्। अत एवोक्तं पद्धतिप्रकाशे वीनाङ्ग२ दृग्घातगृहेषु५ घातो होरापतिर्वीरपतेः प्रयात इ
ति। अधुना चेष्टाबलं विवस्वत्स्तावत्तदङ्गीभूतमायनबलं भुजङ्गप्रयातेनाह॥ ॥ सदाक्रान्तिभागैर्युता ज्ञस्य सि
द्धाः२४ शनीन्द्वोर्युतोनाः क्रमाद्याम्यसौम्यैः॥ विलोमं परेषां गजाम्भोधि४८भक्ता भवेदायनं वीर्यमर्कस्य द्व
घ्नम्॥ २॥ ज्ञस्य बुधस्य सदेति। दक्षिणैरुत्तरैर्वा क्रान्तिभागैर्युताः सिद्धाः गजाम्भोधिभक्ताः सन्तः आयनं वीर्यं भवेत्। श
नीन्द्वोः क्रमादिति याम्यैर्युताः सौम्यैरूनाः सिद्धाः परेषां रविकुजगुरुशुक्राणां विलोममिति सौम्यैः क्रान्त्यंशैर्युता
याम्यैरूनाः सिद्धाः गजाम्भोधिभक्ताः आयनं बलं स्यात्। एवं साधितं सूर्यस्यायनबलं द्विघ्नं कार्यम्। दृग्भ्यां हन्य
ते तद्दृग्घ्नं द्विगुणं कार्यमित्यर्थः। क्रान्तिसाधनं ग्रहलाघवे। चत्वारिंशद्रशीतिरद्रिकुभवः क्वक्षेन्दवो भूधृतीषट्
खाक्षीणि जिनाश्विनोङ्ग२ विकृती खाब्ध्याश्विनः सायनात्॥ खेटाद्दोर्लवदिग्लवप्रमगतो ङ्कोसौ तदून[illegible]ताच्छेष
घ्नाद्दृशाल्लब्धियुग्दशाहृतांशाद्योऽपमः स्यात्स्वदिक्॥ १॥ अत्रोपपत्तिः॥ अयनं गमनं तद्वशादुत्पन्नं बल[illegible]न
बलमित्यन्वर्थनाम यत्रायने येषां बलं तदुक्तं सारावल्याम्। उत्तरमयनं प्राप्ताः शुक्रकुजार्कसुरमन्त्रिणो बलिनः॥

याम्यशशिरविपुत्रौ द्वे अपि शशिजः स्ववर्गसंस्थश्चेति। उत्तरायणे शुक्रार्ककुजगुरूणां संपूर्णं बलमुक्तं तत्र
सायनमिथुनान्ते परमोत्तरगमनात्संपूर्णबलं संपूर्णतारूपात्मिकेति रूपं बलम्। अर्थाद्देवेषां सायनधनुर
न्ते दक्षिणगमनस्य परमत्वाद्बलाभावः। दक्षिणगमनपरमत्वे रूपं बलम्। चन्द्रशन्योः परमोत्तरगमने तु बला
भावः। बुधस्य तु परमोत्तरगमने परमदक्षिणगमने च रूपं बलम्। बलाभावस्थानाद्बलपरमत्वस्थानपर्यन्तं द्वि
गुणपरमक्रान्त्यंशा गजाम्भोधिमिताः सन्ति। अथ बलाभावस्थानादहोरात्रवृत्तनिष्ठेष्टग्रहस्थानस्यान्तरे येऽपमां
शास्तैर्बलानयनं कर्तुमुचितमिति चन्द्रशनैश्चरयोर्याम्यक्रान्तौ जिनांशमितायां परक्रान्तौ योजितायां सत्यां सौ
म्यायां तु वियोजितायां बलाभावस्थानग्रहस्थानान्तरालेऽपमांशा भवन्ति। कविरविगुरुभौमानां सौम्यक्रान्तौ पर
क्रान्तौ २४ युक्तायां याम्यायां वियुक्तायां बलाभावस्थानादग्निमा क्रान्तिर्भवति। बलाभावस्थानादेतत्क्रान्तिभागान्त
रे खेटोऽस्तीति भावः। बुधस्य तु सौम्यायां याम्यायां च योजितायां भुज्यमानायनादेरग्निमा क्रान्तिर्भवति। यदाष्टचत्वा
रिंशद्भागान्तरे ग्रहस्तदा संपूर्णं बलम्। अथानुपातः। यदि बलाभावस्थानान्तरेणाष्टाचत्वारिंशन्मितेन रूपं बलं त
देष्टेन किमिति सर्वमुपपन्नम्। ननु सर्वत्र साध्यस्य परमत्वमभावश्च द्वाविमौ निर्णीयते तत्र चान्यस्यापि परमत्वाभा

वौनिर्णीयतदन्यवशादन्तरेऽनुपातःक्रियते। यथाग्रहफलाभावेगतिफलंपरमंग्रहफलपरमत्वेगतिफलाभा
वस्तत्रकेन्द्रकोटिज्यायाअपिपरमत्वाभावो त स्तदन्तरेकेन्द्रकोटिज्यातोऽनुपातःक्रियते। प्रकृतेचबुधस्यायन
द्वितयेपि बलस्योक्तत्वात्क्वाप्यभावस्यनिर्णेतुमशक्यत्वात्त्रैराशिकंकथंप्रवर्ततेतिचेत् सत्यम्। बुधस्यदक्षिणग
मनसम्प्राप्तौसंपूर्णबलंततोह्रासक्रमेणसायनमेषादावर्द्धबलस्यह्रासः। ततोवृद्धिक्रमात्परमोत्तरगमनेसंपूर्णं
बलंपुनर्ह्रासक्रमात्तुलादावर्द्धबलापचयः। यद्यन्नबलाभावशब्देनबलशून्यत्वंविवक्षितंतत्तुकथमपिनस्या
त्। अयनद्वयेपिसंपूर्णबलाङ्गीकारात्। किंतुसायनमेषादौतुलादौचक्रान्तेरभावेनरूपबलस्यार्द्धतुल्यपरमह्रा
सात्त्रैराशिकप्रवृत्तेरन्यथानुपपत्यातदेवबलाभावस्थानमितिमन्तव्यम्। अथानुपातः। बलपरमापचयलक्ष
णाभावस्थानस्यबलपरमत्वस्थानस्यचान्तरेचतुर्विंशतिभागाःसन्तीतिचतुर्विंशतिभागैरूपार्द्धंबलंतदायथा
स्थितग्रहक्रान्त्यंशैःकिमिति। एवंचक्रान्तिभागाष्टाचत्वारिंशदंशोनिष्पन्नः। अयंरूपार्द्धेयोज्यस्तत्रमिथोहराभ्या
मित्यनेनसमच्छेदविधानेकृतेसदाक्रान्तिभागैर्युताःसिद्धाःअष्टचत्वारिंशद्भक्ताबुधस्यायनबलंस्यादितियुक्त
म्। एतदायनबलानयनंपद्धतिप्रकाशेलाघवेनमयोक्तम्। याम्योत्तरैःस्वाङ्घ्रि·युताःपमांशैर्युतायुताःपूर्णगुणाः

वत्कल्पादेः सकाशाज्जन्मदिनजार्कोदयपर्यन्तमहर्गणः साध्यः। ततो यदि दिनानां षष्ट्यधिकशतत्रयेण ३६० त्रिंश
ताचैकं वर्षमेको मासश्च क्रमेण लभ्यते तदेष्टाहर्गणेन किमित्यभीष्टाहर्गणः खाङ्गाग्निहृतः खाग्निहृतः फले सावन
निगतवर्षाणि सावनागतमासाश्च भवन्ति। यद्येकेन वर्षेणैकेन मासेन चैकमितो वर्षेशो मासेशश्च क्रमेण लभ्यते
तदेष्टैर्वर्षैर्मासैश्च किमित्यभीष्टवर्षमासतुल्या एव तदीशास्ततो वाराः सप्तैवेति सप्ततष्टाः शेषं वर्षेशमासेश्वरौ भ
वत इत्युपपन्नम्। अथैतौ कस्माद्वासराद्गणनीयाविति चिन्त्यते। कल्पादौ वर्षेशो रविरासीत्ततो द्वितीयवर्षे बुध
स्तृतीयवर्षे शनिरतो रवेरधः कक्षाक्रमेण तृतीयस्तृतीयो वर्षेश इति। एतदुक्तं भवति। कल्पगतसावनवर्षगणे
द्रितष्टे यदि शून्यं शेषं तदा सूर्योऽब्दपो यद्येकस्तदा बुध इत्यादि। एवं कल्पादौ मासेशो रविस्ततो द्वितीये मासि मासे
शो भौमस्तृतीये गुरुरतो रवेरूर्ध्वकक्षाक्रमेण द्वितीयो मासपतिरित्यवधेयम्। उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते। व[illegible]धिपतय
स्तद्वत्तृतीयाः परिकीर्तिताः॥ ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृता इति। तद्वदिति मन्दादधः क्र[illegible]।
शतानन्दोऽपि। शाकादिसौराब्दगणात्कलेर्वा वर्षाधिपाः सप्तहृतावशेषाः। शुक्रेन्दुवाचस्पतिसूर्यभौमै[illegible]य शनैश्च
राः क्रमशो भवन्ति॥ १॥ अब्दोऽर्कनिघ्नो रविमासयुक्तः सप्ताप्तशेषो रविमासनाथाः॥ ज्ञशुक्रसूर्यारसुरेज्यसौरिच

शनीन्द्वोः॥व्यस्तंपरेषामनिशंबुधस्ययुताभवेदायनवीर्यमेतत्॥१॥गणेशदामोदरसूर्यमुख्यैःस्पष्टापमांशैःप्रसा
धितमात्मतन्त्रे॥उपेक्षितत्वाद्गुरुकेशवाद्यैरयुक्तमेवेतिसुधीभिरूह्यम्॥२॥स्पष्टापमाविमौ।अत्रवास्तवायदि
चतुर्विंशत्यंशैस्त्रिंशत्कलातुल्यंबलंतदेष्टक्रान्तिभागैःकिमिति।अत्रगुणहरौषड्भिरपवर्त्यजातागुणस्थानेपञ्च
५हरेचत्वारः४योराशिःपञ्चभिर्हन्यतेचतुर्भिर्ह्रियतेसस्वाङ्घ्रियुतएवभवतीतिस्वाङ्घ्रियुतापमांशैरित्युक्तम्।शे
षोपपत्तिःप्रतिपादितैव।स्पष्टापमाद्बलसाधनस्यायुक्तत्वमग्रेवदिष्यामः।प्रकारान्तरमपितत्रैवोक्तम्।य
द्वापक्रमसिद्धां२४शसंस्कृतंरूपमर्द्धितम्।रूपाद्यमायनंवीर्यंस्याद्रवेर्द्विगुणंकुरु॥३॥दृष्टक्रान्तिसं
स्कृतापरक्रान्ति२४र्गजाम्भोधिभक्तायनबलंस्यादितिप्रागुक्तम्।तत्रचतुर्विंशत्यापवर्तेकृतेऽपक्रमसि
द्धांशसंस्कृतमित्यादिप्रकारोनिष्पद्यते।नन्वेतदायनबलंस्पष्टक्रान्तितएवसाधयितुंयुज्यतेनमध्यक्रान्ति
तः।तथाहि।अयनंगमनंतदुत्पन्नंबलमायनबलमितितावत्सिद्धम्।गमनंतुचन्द्रादीनांस्पष्टक्रान्तिवशे
नैवभवति।क्रान्तिर्नामनाडीमण्डलात्क्रान्तिवृत्तावधिदक्षिणोत्तरगमनंक्रान्तिवृत्तादपिदक्षिणोत्तरमन्तरंश
रः।तयोःसंस्कारेणनाडिकामण्डलाद्ग्रहस्यस्पष्टदक्षिणोत्तरगमनंसैवस्पष्टक्रान्तिरुच्यतेचन्द्रादीनांपरमश

अंशाः	च	मं	बु	बृ	शु	श
इष्टां	४	५	४	१	८	२
संस्कृ	[illegible]	२८	००	३०	००	३०

एभिर्युताश्चतुर्विंशत्यंशाजाताश्चन्द्रादीनांपरमाःक्रान्त्यंशालिख्यते। परक्रान्तिंगृहीत्वायदिद्विगुणयारूपंबलंतदेष्टस्पष्टक्रान्तितपरक्रान्त्याकिमित्यनुपातेनायनवीर्यसाधनंयुक्तंजिनां-

च	मं	बु	बृ	शु	श
२८	२९	२८	२५	३२	२६
३०	३८	००	३०	००	३०

शतुल्यायांशरक्रान्तौतुग्रहस्यविमण्डलस्थत्वेनपरमगमनाभावाज्जिनांशमितपरक्रान्तिवशतोयनबला नयनंनितरामयुक्तमेवेतिपूर्वःपक्षः ॥ अत्रब्रूमः ॥ किंभवताजिनांशमितक्रान्तिपठितशरयोगेन यास्पष्टक्रान्तिःसापरक्रान्तिशब्देनोच्यतेऽथवाप्रतिगोलमत्यधिकायास्पष्टक्रान्तिःसापरक्रान्तिशब्देनोच्यते। नाद्यःपक्षः। चन्द्रस्यबलसंपूर्णत्वाभावयोःसततंव्यभिचारात्कदाचिदव्यभिचाराच्च। भौमादीनांवर्षशतैरनेकैःसं पूर्णबलालाभाच्च। तथाहि। यदाऽयनांशोननवराशिसमश्चन्द्रःपातस्त्वयनांशसमस्तत्रचन्द्रशरःपठितशरतु ल्यःपरम ४।३० क्रान्तिर्जिनांशमिता २४ एतत्संस्कारेजातापरक्रान्तिरष्टाविंशत्यंशाःसार्द्धाः २८।३०। अतस्तद्दे वसंपूर्णबलम्। यदातुदक्षिणगोलेसप्तविंशतितुल्यापरक्रान्तिश्चन्द्रस्यतदापिपरमगमनात्संपूर्णबलेनाव श्यंभवितव्यम्। भवन्मतेसार्द्धगजाश्विमितक्रान्त्यतिरिक्तस्थलेसंपूर्णबलंनायातीतिदक्षिणगम[illegible]रहते

ग्रै·म·
३७

पिसंपूर्णबलंनास्तीतिनितरामयुक्तः प्रथमपक्षः। नचतदानींपरमगमनमेवनास्तीतिवाच्यम्। नाडीमं[illegible]लादु
त्तरतोदक्षिणतोवागच्छतोग्रहस्यपुनर्नाडीमण्डलाभिमुखगमनप्रवृत्तिजक्रान्तेः परक्रान्तिशब्दवाच्यत्वात्। किं
च। भौमादीनांपातोयद्ययनांशसमः स्यात्तदाचन्द्रवत्संपूर्णबलमपिकदाचित्स्यात्। अयनांशसाम्यंतुपातस्यम
न्दतरगतित्वादिहयुगेवर्षशतैरनेकैरपिनसंजाघटीतीतिभौमादीनांसंपूर्णबलंकथमपिनस्यादितिदूषणा
न्तरम्। नान्त्यः। [illegible]दतद्द्विगुणत्वेनायुक्तत्वात्। तथाहि। एकस्मिन्नयनेयावतीपरक्रान्तिस्तावत्येवचेदन्यस्मिन्न
पिस्यात्तदातद्योगेकृतेद्विगुणैवपूर्वक्रान्तिर्भवतीतिद्विगुणयापरक्रान्त्येत्याद्यनुपातः सार्थकः स्यात्। अन्याय
नेतु। परक्रान्तिर्विलक्षणैवभवतीतिद्विगुणपरक्रान्त्येत्यस्यानुपातस्यानर्थक्यादसत्पक्षोद्वितीयोपि। नचायन
द्वयेपियेपरक्रान्तीतद्योगेनयदिरूपंबलंतदेष्टस्पष्टक्रान्तिसंस्कृतपरक्रान्त्याकिमित्यनुपातोयुक्तइतिवाच्य
म्। अयनेद्वितयजपरक्रान्तिज्ञानस्यदुर्गमत्वात्। अथवक्तव्यंयत्रस्पष्टक्रान्तेः परमत्वंसोयनसन्धिरितिप्रसिद्धे
रयनांशोनितपातादित्यादिपाताधिकारोक्त्याचन्द्रादीनामयनसंधीसंसाध्यततस्ताभ्यांपरक्रान्तिज्ञानंसुलभमि
ति। पुनर्भवेदेवम्। यदिस्पष्टक्रान्तिवशादायनवीर्यानयनमार्षमूलकंस्यात्। आर्षमूलकत्वा भावादेवपरमलाघ

राम:
३७

विकेराचार्यैर्जिनांशमितक्रान्तिरेवपरमायनस्थानमङ्गीकृतंतद्युक्तमेव।तथाचपराशरः।सायनांशग्रहभुजारा
शीनिघ्नबि[illegible]४५भिःसुरैः३३॥सूर्ये१२हत्वाक्रमाद्राशिभागःस्यादनुपाततः॥१॥एवंराश्यादिकेयुञ्ज्यादर्कारार्यो
शनस्यचन्द्र॥राशित्रयमथोयुञ्ज्यान्मेषादिस्थेषुतेषथ॥२॥तुलादिस्थेषुराश्यादींस्त्रिराशिभ्योविवर्जयेत्॥चन्द्रा
र्क्योर्विपरीतंस्यात्सदायुञ्ज्याद्बुधस्यतु॥३॥भागीकृत्यत्रिभिर्भक्तंग्रहाणामयनंबलम्।रवेर्द्विगुणमेवंस्यादिति।
अस्यार्थः।सायनांशग्रहभुजराशिप्रमितखण्डकैक्यंभोग्यखण्डाहतशेषांशात्रिंशद्भक्तलब्धभागादियुक्तं
कार्यंतत्रिघ्न[illegible]संख्यादिकंस्यात्।एवंराश्यादिकेषुसायनेषुसूर्यभौमगुरुशुक्रेषुमेषादिस्थेषुसत्सुराशिस्थानेरा
शित्रयंयोज्यम्।तुलादिस्थेषुतुप्राप्तराश्यादिकंराशित्रयाद्विशोधयेत्।चन्द्रशन्योर्विपरीतम्।बुधस्यतुसर्वदायो
ज्यम्।ततस्तदंशानांत्र्यंशःषष्ट्यंशात्मकमायनंबलंस्यात्।सूर्यस्यद्विगुणंकार्यमिति।अत्रोपपत्तिः।क्रान्त्यभावे
ग्रहस्यरूपार्द्धंबलंतत्स्थानबलाभावस्थानान्तरेचतुर्विंशतिक्रान्तिभागात्मकेत्रिमितायनराशयःसन्तीतिजिनां
शैस्त्रयोऽयनराशयस्तदेष्टक्रान्त्याकिमित्यनुपातेनयेऽयनराशयस्तेक्रान्त्यभावस्थानादागताः।अपेक्षितास्तु[illegible]भा
वस्थानादितिसौम्यगोलेसूर्यभौमगुरुशुक्राणामयनराशीनांत्र्यधिकत्वात्त्रिषुयोज्यायाम्येत्र्यल्पत्वात्त्रिषु[illegible]

शनीन्द्वोस्तुयाम्येयोज्याः सौम्येशोध्याबुधस्योभयतोप्युपचयात्त्रिषुयोज्यास्ततोयदिषडयनराशिभीरू[illegible]द्विरष्टः
किमित्यायनंबलंस्यादितियुक्तम्।अत्रभगवतापराशरेणशिष्यानुकम्पयाप्रतिगृहम यनभागाद्यंप्र[illegible]थ्येप्र
थमंद्वितीयाद्वितीयंतृतीयादपास्यत्रीणिखण्डान्युक्तानि।ततोऽनुपातेनायनभागसाधनंचोक्तमितिसर्वमनव
द्यम्।नहिनिरवयवद्वादशांशमिताक्रान्तिरेकराशौभवतीतिकिंचित्स्थूलमिदंकल्पान्तरत्वाददोषः।यदिषण्मि
तायनराश्यंशैः[illegible]द्दुप्रमितैःषष्टिकलातुल्यंबलंतदेष्टैः किमित्यत्रापवर्तनेनायनराशिभागानांत्रिभागःषष्ठ्यं
शाद्यंबलमि[illegible]अतोयुक्तमुक्तंभागीकृत्यत्रिभिर्भक्तमिति।परक्रान्त्यात्रयोऽयनराशयस्तदेष्टैः किमिति
प्राग्द[illegible]यातेत्रिभिरपवर्तंकृत्वाऽतिसूक्ष्मंप्रकारान्तरंपद्धतिप्रकाशेमयोक्तम्।क्रान्तिभागगज ८ भागलब्ध
भाद्येन[illegible]गुणाः षड्भृतः॥आयनंबलमिदंभवेन्मुनिस्त्वेवमेवहिपराशरोजगौ॥१॥पराशरोक्तप्रकारेण
जिनांश[illegible]तायामेवपर क्रान्तौसंपूर्णबलमागच्छतीतिस्पष्टक्रान्तिवशादायनवीर्यसाधनंसूर्यादिकृतंनितरामयु
क्तमितिसिद्धान्तः।किंच।एकत्रानिर्णीतः शास्त्रार्थःसर्वत्रोपयुज्यतइतियायनबलवासनासैवायनवलनस्येत्याय
नवलनानयनेसिद्धान्तसुन्दरेत्वस्पित्राज्ञानराजेनस्पष्टक्रान्तिर्नादृताऽथचटीकायांत्वत्तहजेनचिन्तामणिनापिना

दृतातस्त[illegible]भ्यांसह विरोधोपि महद्दूषणम्। तस्माच्छरसंस्कारोत्ययुक्त एव। अत एवायनवशेन वलनमायनव
लनमिति[illegible]सिद्धेरयनसंकेतस्योदगपागयने मृगकर्किणोरिति च कृतत्वाच्छरसंस्कारो न युक्त एव। एवं जा
तकपद्ध[illegible]ता[illegible]यनबलेपि बोध्यम्। एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः सर्वत्रोपयुज्यत इत्यायनशब्दस्य तत्रापि सत्वादि
ति वा[illegible]क्तिरपि संग[illegible]च्छते। क्रान्तिसाधनेन शिष्याः क्लिश्येरन्निति तां विनाप्यायनबलानयनं पद्धतिप्रका
शे मयोक्तम्। [illegible]न्यर्क्षयोः सायनभादिकस्य कोट्युत्क्रमज्याङ्घ्रि ४ तदूनषष्टिः॥ गोलक्रमाद्यस्तमथापरेषां
याम्ये तु चान्द्रेः [illegible]तं वा॥१॥ अत्र कोट्युत्क्रमज्या खार्क १२० त्रिज्याप्रमाणेन ग्राह्येत्यभिसंधिः। शेषं स्पष्ट
म्। वासना तु। यदि त्रिज्यातुल्यया सायनग्रहदोर्ज्यया जिनज्यातुल्यापमज्या लभ्यते तदेष्टया किमिति जाताक्रा
न्तिज्या। इयं द्विभक्ता क्रान्त्यंशा भवेयुः। ते च पञ्चगुणाश्चतुर्भक्ताः फलं पूर्णगुणेषु संस्कार्यं तदायनं भवतीति
प्रागुक्तम्। अत्र गुणघातो गुणः २४ ३।४५ हरघातो हरः ९६० एतौ गुणेनापवर्त्य स्वल्पान्तरत्वाद्धरे चतुरो गृहीत्वा
दोर्ज्याङ्घ्रिसंस्कृतात्त्रिंशदायनबलमिति पर्यवसितम्। तत्रर्क्षनीन्द्वोः सौम्यगोले योगोन्तरं तुल्यहरांश[illegible]नां
मित्युक्ते दोर्ज्या चतुर्थांशस्त्रिंशत्तु समच्छेदविधानेन शोध्यः। समच्छेदे तु कृते खगुणस्थाने त्रिज्या जाता। ततो दो

ज्यांशोधिता जाता कोट्युत्क्रमज्या। यतो भुजज्योना त्रिज्या कोट्युत्क्रमज्येति सिद्धान्ते प्रसिद्धतरम्। तस्मात्कोट्युत्क्र
मज्याङ्घ्रितुल्यं सौम्ये बलमिति युक्तम्। याम्ये तु दोर्ज्याङ्घ्रिस्त्रिज्याचतुर्थांशे योज्यस्तत्र दोर्ज्यायाः खण्डद्वयम्
एकं कोट्युत्क्रमज्यातुल्यमृणगतम्। अपरं त्रिज्यातुल्यं तत्र त्रिज्याद्वययोगश्चतुर्भक्तो जाता षष्टिः। अतः कोट्युत्क्रम
ज्याङ्घ्र्यूना षष्टिर्बलमित्युपपन्नम्। शेषं सुगमम्। प्रकृतमनुसरामः। अर्कस्य द्विघ्नमित्यत्रोपपत्तिः सारावल्याम्।
सूर्येन्दू पुनरुत्तरेण बलिनौ सत्योक्तचेष्टाबले। सूर्य उत्तरेणायनेन गमनेन चेष्टामूलकबलवान्। परमोत्तरगम
ने रवेरत्र विपुलकान्तत्वलक्षणचेष्टाशालित्वात्संपूर्णबलम्। दक्षिणगमनसमाप्तौ विपुलमन्दतेजस्त्वलक्षण
चेष्टाभावशालित्वाद्बलाभावः। गमनक्रान्तिवशादेवेति क्रान्त्या अनुपातेन्याय्ये आयनवीर्यतुल्यमेवेदं चेष्टाबलं
जातमतो रस्यायनवीर्यं द्विघ्नं कृतं तद्युक्तमेव। अयनस्य गमनक्रियारूपस्य चेष्टाशब्दवाच्यत्वादिदमपि चेष्टाब
लमेवाभिप्रेतम्। अथ भौमादीनां द्वितीयं चेष्टाबलं वृत्तार्द्धेनाह ॥ ॥ मध्यस्पष्टद्युतेर्दलोनितचलं चेष्टाख्य
केन्द्रं कुभात्स्यात्तच्चेद्भगणाच्च्युतं षडधिकं षड्हृच्च चेष्टाबलम् ॥ ॥ मध्यस्पष्टग्रहयोर्योगार्द्धेनोनि
तं चलं शीघ्रोच्चं कुजमारभ्य चेष्टाकेन्द्रं स्यात्। तच्चेत्षड्राशिभ्योऽधिकं तदा द्वादशराशिभ्यो विशोध्यं ततः षड्भक्तं

सच्चेष्टाबलं स्यादित्यर्थः। चशब्दोऽत्र तुङ्गवीर्यानयने योभजनविधिः स एवावधार्य इति ज्ञापनार्थम्। मध्यस्पष्टवि
वृद्धिहानिदलभाङ्मध्योनशैघ्र्यं कुजादिति पाठे व्याख्या। मध्यात्स्पष्टे याविवृद्धिराधिक्यं हानिर्न्यूनता वा तयोर्दलं भ
जति स स्पष्टश्चासौ मध्यश्च तेनऊनं शैघ्र्यमुच्चं कुजाच्चेष्टाकेन्द्रं स्यात्। एतदुक्तं भवति। मध्यस्पष्टयोरन्तरं कार्यं त
दर्द्धं मध्ये संस्कार्यं यदि मध्यात्स्पष्टोऽधिकस्तदान्तरार्द्धं मध्ये देयमन्यथा हेयमिति। तादृशो मध्यमश्चलोच्चान्म
ध्यश्चेष्टाकेन्द्रं स्यात्। अस्मात्पाठात्प्राक्प्रदर्शित एव पाठो वरीयान् गणितलाघवात्सत्वरमर्थावबोधाच्च। आचा
र्येणापि स्वकृतटीकायां मध्यस्पष्टयुतेर्दलोनितमिति पाठो लिखितोऽस्ति। अत्र मध्यस्पष्टयोगे द्वादशाधिके द्वाद
शभिस्तक्षणं न कार्यमिति बोध्यम्। अत्रोपपत्ति बृहज्जातके। उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परि
शेषाः॥ विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाश्चेष्टितवीर्ययुताः परिकल्प्याः॥ वक्रसमागमगाः समागमः संबन्धस्तेन व
क्रसंबन्धं प्राप्ता वक्रगा इति यावत्। परिशेषा भौमादयश्चेष्टाबलयुताः स्युर्यतो विपुलकरा विपुलबिम्बा इति
यावत्। लघुजातके। वक्रेऽन्ये स्निग्धविपुलाश्चेति। समागमपदं स्पष्टत्वैवोक्तं तेन। वक्रगास्तथा समागमगाश्चन्द्र
सहिता बलिन इत्युत्पलव्याख्यानं साध्वी। अत्र विपुलकरा इति चेष्टितवीर्ययुता इति वचनादस्य बलस्यान्तरः

चेष्टैवमूलम्। साच चेष्टा परमविपुलविम्बता रूपा परमवक्रगतिस्थाने षड्राशितुल्ये चलकेन्द्रे। शून्यसमे शीघ्रके
न्द्रे परमसूक्ष्मबिम्बता रूपश्चेष्टाभावः। अतः शीघ्रकेन्द्राण्येव चेष्टाकेन्द्राणि षड्राशितुल्ये शीघ्रकेन्द्रे रूपं संपूर्णब
लं शून्यतुल्ये बलाभावः। अन्तरा तु यदि षड्राशितुल्येन चेष्टाकेन्द्रेण रूपं बलं तदेष्टषडल्प चेष्टाकेन्द्रेण किमित्यनु
पातेन बलानयनं युक्तम्। अत्राचार्यैः शीघ्रकेन्द्राण्येव चेष्टाकेन्द्राणीति सुगमं विहाय यत्फलद्वयार्द्धसंस्कृतम
ध्योनं चलोच्चं चेष्टाकेन्द्रं स्यादित्यङ्गीकृतं तत्रोपलब्धिरेव वासना। अथ फलद्वयार्द्धसंस्कृतमध्येनोनं चलोच्चं किल
चेष्टाकेन्द्रम्। तत्र [illegible] फलद्वयमज्ञातं तत्साध्यते। मध्यस्फुटान्तरं फलद्वयम्। यतो मध्यः फलद्वयसंस्कृतः स्पष्टो
भवति। तद्[illegible]संस्कृतो मध्यश्चलोच्चाच्छोध्यश्चेष्टाकेन्द्रं स्यात्। अतो मध्यस्पष्टविवृद्धिहानिदलभागित्याद्युपपन्न
म्। यद्वा। विपरीतफलद्वयार्द्धसंस्कृतचलोच्चादेव मध्यः शोध्यश्चेष्टाकेन्द्रं भवति। तथा च श्रीपतिः॥ मध्यस्पष्टद्युचरवि
वरार्द्धेन युक्ताच्चलोच्चान्मध्ये स्पष्टादधिकवपुषि न्यूनके वर्जिताच्च। जह्यान्मध्यग्रहमिति च भवेत्तच्च चेष्टाख्यकेन्द्र
मिति। अत्र जह्यात्स्पष्टग्रहमित्यपपाठः। बहूनामसंमतत्वात्। अत्राचार्यैः क्रियोपसंहारं कृत्वा मध्यस्पष्टयुतेरिति
पाठान्तरमुक्तं तत्र युक्तिर्मध्याधिके स्पष्टे तावदुच्यते। मध्योनः स्पष्टः फलद्वयं तदर्द्धं फलद्वयार्द्धं जातमेतम २ स्प १।

न्मध्ये समच्छेदविधानेन योजितं जातं मध्यस्पष्टयोगार्द्धम्। म॰ स्प॰ यो॰ ३। अतो मध्यस्पष्टयुतेर्दलमित्यनेन फलद्वया
र्धसंस्कृतो मध्य इति साधितं भवति। एवं मध्योनस्पष्टयोज्यम्। अनेन हीनं चलोच्चं चेष्टाकेन्द्रं स्यादत्र किं चित्रम्। अतः सर्वमुपप
न्नम्॥ इदानीं नैसर्गबलमाह ॥ ॥ स्यादेकोत्तररूपमद्रिविहृतं नैसर्गिकं स्याद्बलं मन्दारज्ञसुरेज्यशुक्र
शशभृत्तीक्ष्णद्युतीनां क्रमात् ॥ १० ॥ स्यादिति पूर्वेणान्वयः। एकोत्तरं रूपमद्रिविहृतं सप्तभक्तं सन्मन्दादीनां
क्रमान्नैसर्गिकं बलं स्यात्। एक उत्तरोऽधिको यस्मात्तत्तथा। तच्च तद्रूपं च एकोत्तररूपम्। एकादिसप्तान्ता अङ्काः स
प्तभक्ता नैसर्गिकं बलं स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थः। अत्रोपपत्तिर्बृहज्जातके। शकुबुगुशुचरव्यारद्धितो वीर्यवन्तः। अत्र
शादिसिरद्यास्करैरूपलक्षिताः शन्याद्यो ग्रहा वृद्धितो बलिनः स्युः॥ अत्र सर्वापेक्षया रवेः संपूर्णं बलं संपूर्णता रू
पात्मिकेति रूपं बलम्। अतो रूपसप्तमांशः शनेर्बलमेवं सप्तांशोपचयाद्भौमस्य सप्तांशद्वयमेवं बुधादीनां निसर्ग
बलमुपपन्नम्। एतद्बलं कदापि न क्षीयते नाप्युपचीयते सर्वदा सममेवेति नैसर्गिकबलमित्यस्य नामधेयं परा
शराद्यैः। नैसर्गिकं स्वाभाविकमिति यावत्। अत्र पुस्तकेषु स्यादेकोत्तररूपमित्यस्यार्द्धस्य युद्धे बाणवियोगहृद्दि
त्यर्द्धोऽस्त्राकुलिखनं लेखकभ्रमजं द्रष्टव्यम्। अन्यथा सभेदस्य चेष्टाबलस्यानभिधानान्मध्य एव निसर्गबलोऽभिधा

नेअर्थान्तरंस्यात्।यद्वायोद्धबलस्यकादाचित्कत्वाद्द्वयोरेवयोगेचेष्टाबलंबहुधाभवतीतितस्यचोक्तत्वान्निसर्गब
लमुक्तमितिनकिंचिद्विरुद्धम्॥अथयुद्धजबलाख्यंभौमादीनांतृतीयचेष्टाबलमाह॥ ॥ **युद्धेबाणवियोगहृ
त्खचरयोर्वीर्यैक्ययोरन्तरंस्वंसौम्यस्यबलेक्षयंचयमदिक्संस्थस्यकुर्याद्बले ॥** ॥ खचरयोस्ताराग्र
हयोर्युद्धेसतिवीर्यैक्ययोर्युद्धजबलातिरिक्तसर्वबलैक्ययोरन्तरंरूपादिबाणयोः कलात्मककदम्बाभिमुखश
रयोर्वियोगेनहृद्भक्तंसद्युद्धबलंस्यात्तत्सौम्यस्योत्तरदिक्स्थितग्रहस्यबलेस्वंधनंकुर्यात्।यमदिक्सं
स्थस्यबलेक्षयमृणंकुर्यात्।गणकइतिशेषः।शरान्तरंतुसमदिशोःशरयोरन्तरेणभिन्नदिशोर्योगेनभवति।
यस्योत्तरःशरःसउत्तरदिक्स्थोग्रहोदक्षिणशरोदक्षिणदिक्स्थः।दिक्साम्येयस्याल्पशरःसोऽन्यदिक्स्थइति
ज्ञेयम्।ननुकिंनामयुद्धं तच्चकेषांभवतीतिनजानीमइतिचेत्।उच्यते।समागमाभावेसतिस्पष्टग्रहयोराश्यंश
कलासाम्यमेवयुद्धम्।केवलंराश्यंशकलासाम्यमेवयुद्धमित्युक्तेसमागमेपिस्पष्टग्रहयोराश्यंशकलासाम्या
द्युद्धलक्षणमतिव्याप्तमतस्तद्वारणायसत्यन्तम्।भिन्नराशिस्थत्वेपिसमागमाभावाद्युद्धलक्षणमाप्रसाङ्क्षी
दितिराश्यंशकलासाम्यमित्युक्तम्।नन्विदंलक्षणमयुक्तम्।परमास्तमयेसमागमाभावेसतिस्पष्टग्रहयोश्चन्द्र

दिपञ्चकान्यतरसूर्ययोराश्यंशकलासाम्यस्यसत्वेनातिव्याप्तेः। सूर्येणास्तमयःसहेतिसूर्यसिद्धान्तोक्तिविरोधा
च्च। तस्मात्समागमपरमास्तमयाभावकालीनस्पष्टग्रहराश्यंशकलासाम्यमेवयुद्धमितिवाच्यम्। तथासतिनक्वा
प्यतिव्याप्तिः। नचघटसत्वेपिघटपटौनस्तइतिप्रतीतेर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकोभावोऽवश्यंस्वीकरणीयः॥
तथाचसमागमेसमागमाभावाभावेपिसमागमपरमास्तोभयाभावादेवंपरमास्तमयेपरमास्तमयाभावाभावे
पिसमागमपरमास्तोभयाभावाद्राश्यंशकलासाम्याच्चयुद्धलक्षणंतत्राप्यतिव्याप्तमितिवाच्यम्। समागमस्य
परमास्तमयस्यचप्रतियोगिनःसत्वेनतत्रतदभावानभ्युपगमात्। तथासतिपूर्वलक्षणमसंगतमितिचेत्। मै
वंवोचः। स्पष्टग्रहयोरित्यत्रभौमादिपञ्चकान्यतमयोःस्पष्टग्रहयोरित्यर्थस्यविवक्षितत्वात्। परमास्तमयेस
मागमस्यसिद्ध्यसिद्धिभ्यांनिषेद्धुमशक्यत्वाच्च। समकलयोस्ताराग्रहयोःसूर्यसांनिध्यवशेनास्तमयेयुद्ध
शङ्काव्युदासार्थमस्ताभावकालीनमितिविशेषणंदेयम्। केचिदायनदृक्कर्मग्रहेषुदेयमित्याहुस्तद्वारणायवा
स्तवपदमपिदेयम्। तथाचसमागमास्ताभावकालीनभौमादिपञ्चकान्यतमयोर्वास्तवस्पष्टग्रहयोराश्यंश
कलासाम्यमेवयुद्धमितिफलितम्। ननुभेदयोगान्ययोगेदृक्कर्मदेयमित्युक्तेदृक्कर्मदानमावश्यकंतथास

तिनदेयमितियदुक्तंतदयुक्तमितिचेन्न।यद्यकृतेपिदृक्कर्मणियुतिः साध्यतेसापिभवतीतिभाष्येभास्कराचार्यै
रुक्तत्वात्।परंयायुतिरायातिसाकदम्बाभिमुखीलोकेकदम्बप्रसिद्धतारयोरभावाद्द्रष्टुः प्रतीतिर्नोत्पद्यतइति
तत्रदृक्कर्मदेयमेव।प्रकृतेतुबलानयनेद्रष्टुः प्रतीतेरनपेक्षितत्वाद्दृक्कर्मव्यर्थम्।अतएवाहुर्मिश्राः।वास्तवस्प
ष्टखेटानामिति।चन्द्रादीनांसूर्येणसंयोगोऽस्तमनसंज्ञः।भौमादीनांचन्द्रेणसंयोगः समागमशब्दवाच्यः।भौमा
दीनांपरस्परसंयोगः कदाचित्समागमः कदाचिद्युद्धम्।तदुक्तंसूर्यसिद्धान्ते।ताराग्रहाणामन्योन्यंस्यातांयुद्ध
समागमौ॥समागमः शशाङ्केनसूर्येणास्तमयः सहेतिताराग्रहाणांताराकाराणांग्रहाणांभौमादीनांपञ्चानांयु
द्धंसमागमश्चद्वावेतौभवतः।तत्रयुद्धभेदाश्चत्वारः।तथाचवराहः।आसन्नक्रमयोगाद्भेदोल्लेखांशुमर्दनास
व्यैः॥युद्धंचतुः प्रकारंपराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम्।लक्षणानिसूर्यसिद्धान्ते॥उल्लेखस्तारकास्पर्शेभेदेभेदः प्रकी
र्त्यते॥युद्धमंशुविमर्दाख्यमंशुयोगेपरस्परम्॥१॥अंशादूनेपसव्याख्यंयुद्धमेकोत्रचेदणुरिति॥अंशादूनेन्तरेय
दाद्वावपिस्वल्पबिम्बौतदाकूटविग्रहाख्योभेदः।अयमपिभेदः पराशरेणापसव्याख्यभेदान्तर्गतएवकृतः।अं
शादूनेऽन्तरेउभावपिपृथुबिम्बौतदासमागमएवापसव्याख्ययुद्धम्।अतएवतत्रोक्तम्।आसन्नावप्युभौदीप्तौ

भवतस्तौसमागमेइति॥अंशाधिकेन्तरेयदाद्वावपिपृथुबिम्बौतदासमागमरावनकूटविग्रहः॥समागमोंशादधि
केभवतश्चेद्दलान्वितौइति॥अत्रबलशब्देनस्थानादिबलंनग्राह्यं किंतुबिम्बस्थौल्यरूपंरूपबलमेवग्राह्यमिति
ब्रह्मसिद्धान्तेउक्तम्।स्थानादिबलचिन्तात्रव्यर्थाकेनापिनस्मृता॥प्रश्नत्रयेथवाप्यस्मिन्स्थौल्यसौक्ष्म्यबलंस्मृतमि
ति।सूर्यसिद्धान्तटीकायांचोत्पलभट्टेनाप्येवमेवव्याख्यातम्।अंशादधिकेन्तरेयदाद्वावपिस्वल्पौतदाकूटविग्र
हरावनसमागमः।अंशान्न्यूनेन्तरेपियदाद्वावपिस्वल्पौतदाकूटविग्रहराव।अतएवाविशेषेणोक्तम्।स्वल्पौद्वाव
पिविध्वस्तौभवेतांकूटविग्रहइतिफलितोयमर्थः।तारकास्पर्शेनिमित्तेउल्लेखाख्यंयुद्धं तारकाभेदेनिमित्तेभे
दाख्यंयुद्धम्।अंशुयोगेनिमित्तेंऽशुविमर्दाख्यंयुद्धम्।अंशादूनान्तरयोर्ग्रहयोरेकस्याणुत्वेनिमित्तेऽपसव्याख्यंयु
द्धं द्वयोरणुबिम्बत्वेकूटविग्रहाख्यंयुद्धं द्वयोःपृथुबिम्बत्वेनिमित्तेसमागमरावनयुद्धम्।अन्यथायुद्धसमाग
मसंकरइतिभौमादिपरस्परयोगस्यसप्तभेदाभवन्तीत्याहुर्वासनावार्तिकप्रणेतारोऽस्मत्पितृचरणानृसिंहदैव
ज्ञाः॥इदमत्रावधेयम्।शरयोगवियोगात्मकेग्रहान्तरेमानैक्यखण्डतुल्येतारकास्पर्शस्तन्न्यूनेतारकाभेदोमा
नैक्यार्द्धादधिकें शार्धान्न्यूनेंशुविमर्दः।आरादंशार्धमंशूनांव्याप्तिरितिब्रह्मसिद्धान्तोक्तेः।ग्रहान्तरेअंशाधीदधिकेंश

दूनेसत्येकस्याणुत्वे पसव्याख्यंयुद्धं द्वयोरणुत्वेकूटविग्रहाख्यम्। अंशाद्दूनेऽधिकेवान्तरेद्वयोरणुत्वेकूटविग्रहो
द्वयोः पृथुबिम्बत्वेसमागमएव। शीघ्रकर्णेत्रिज्याधिकेऽणुबिम्बत्वंत्रिज्याल्पेपृथुबिम्बत्वमिति। अत्रयुद्धपदोपा
दानात्समागमादीनामयंसंस्कारइतिबोध्यम्। एवंत्वादीनामपियुद्धेद्वयोर्द्वयोर्ग्रहयोर्युद्धबलव्यतिरिक्तसर्वबलै
क्ययोरेवान्तराद्ग्रहान्तरेणफलमानीययथोक्तवत्संस्कारःकार्यः। अत्रग्रहेआयनदृक्कर्मशरेनतिसंस्कारस्तद
नुयष्ट्याद्युचरविशिखस्ताडितस्त्रिज्ययाप्तइत्यनेनस्पष्टताचनकार्या। प्रयोजनाभावात्। अथोपपत्तिरुच्यते। बृ
हज्जातके। विपुलकरायुधिचोत्तरसंस्थाश्चेष्टितवीर्ययुताःपरिकल्प्याइति। परिशेषादत्यनुषङ्गः। रवीन्द्वोश्चेष्टा
बलस्योक्तत्वात्परिशेषाद्भौमादयोयुद्धेउत्तरसंस्थाश्चेष्टाबलयुताःस्युः। यतोविपुलकराः। विपुलकराइतिचे
ष्टाबलहेतुभूतचेष्टोपन्यासः ग्रहयुतावुत्तरस्यस्यजयवशाच्चेष्टाधिक्यं दक्षिणस्यस्यपराजयवशाच्चेष्टाह्रासस्त
दिहोत्तरस्यस्यजयवशाद्बलेयावदाधिक्यंतावानेवपराजयवशाद्दक्षिणस्यस्यबलेह्रासइतिसिद्धम्। केनचिद्दक्षि
णस्यस्यापिजयउक्तस्तन्मतमत्रनगृहीतं। बृहज्जातकेउत्तरसंस्थाइतिविशेषोक्तेः। अथलोकेसमबलयोर्जयः
पराजयोनास्ति। तयोरेकस्यषष्ठ्यंशमात्राधिक्येस्थूलदृष्ट्यासाम्येपिसूक्ष्मदृष्ट्याषष्ठ्यंशमात्रोजयः पराजयश्चास्ति

तिबलान्तरतुल्योजयः पराजयश्च पर्यवसितः। बलं त्वत्र सामान्याकारेण सर्वमेवागतं परं तु बलानन्तरमेव जय
पराजयविचारस्याप्राप्तत्वादितरेतराश्रयभीत्यैतदतिरिक्तसर्वबलैक्ययोरन्तरं बहुयुद्धेऽपि न्याय्यम्। यदत्र गणेशे
न पूर्वं प्रदिष्टबलसंकलनं विदित्वेति वदतानन्तरं प्रदिष्टं दृग्बलं न योजितं तदतीव तुच्छमित्यवगच्छ। अत्र सर्वेषां
कलापर्यन्तमेव धावनात्कलातोऽल्पे ग्रहान्तरेऽन्तराभावलक्षणं साम्यमेवेति मिश्राः प्राहुः। ततोऽत्र पद्धतौ यत्र कलाव्य
वहारस्तत्र स्फुटग्रहयोः साम्ये शरसाम्ये चैककलातोऽल्पेऽन्तरे साम्यमेवेति फलितम्। एवं सति बलान्तरतुल्यः परमो
जयः पराजयश्च युद्धस्य परमोत्कर्षे परमसांनिध्ये शरयोरन्तराभावलक्षणे साम्ये समुचितः। परमिह शरयोरेक
कलातो न्यूनेऽन्तरे यथोक्तान्तराभावलक्षणसाम्याद्याम्योदक्स्थत्वव्यवहाराभावेन जयाभावात्संस्काराभाव एव।
ततः शरयोः कलामात्रान्तरे याम्योदक्स्थताप्रवृत्तेस्तत्र बलान्तरतुल्यो जयोऽजयश्च। अत्रानुपातः। यदि कलामात्रेण
ग्रहान्तरेण बलान्तरतुल्यं बलं प्राप्यते तदैककलादिना ग्रहान्तरेण किमिति। अत्र सांनिध्यापकर्षे बलापकर्षादित्थ
वृद्धौ फलह्रासादिति व्यस्तत्रैराशिकेण बलान्तरस्य कलादिग्रहान्तरं हरः फलमुदक्स्थस्य जयोक्तेस्तस्य बले युक्तं
दक्षिणस्यस्य पराजयोक्तेस्तद्बले हीनं कर्तव्यमिति युक्तम्॥ एवं सभेदं चेष्टाबलमभिधायेदानीं दृग्बलमाह॥ ॥

॥ ॥ सद्दृष्ट्यङ्घ्रियुगुग्मदृष्टिचरणोनं खेटवीर्यंभवेत्॥ ॥ प्रागानीतं वीर्यंसतां शुभग्रहाणां प्रागानीतदृष्टीनामङ्घ्रिणा चतुर्थांशेन रूपादिना युक्युक्तं कार्यम्। उग्राणां पापानां दृष्टिचरणेनोनं कार्यम्। एवंकृते सति खेटवीर्यंभवेत्। जातावेकवचनम्। तेन खेटवीर्याणि भवेयुरित्यर्थः। यद्वा शुभदृष्टियोगचतुर्थांश पापदृष्टियोगचतुर्थांशयोरन्तरं धनमृणं दृग्वीर्यंस्यात्। शुभदृष्टियोगचतुर्थांशात्पापदृग्योगतुर्यांशे शुद्धे शेषं धनगतं दृग्बलमितरथ र्णमिति वेद्यम्। ततः षण्णां बलानां योगे कृते षड्बलैक्यं तदेवात्र सर्वत्र बलशब्देन व्यवह्रियते। अत्रोपपत्तिः। लघुजातके बलवान्मित्रस्वगृहोच्चनवांशेष्वीक्षितः शुभैश्चापि॥ शुभैर्दृष्टो ग्रहो बलवानर्थात्पापदृष्टो निर्बल इति। अत्रेन्दोः सर्वैदैवशुभत्वाद्बुधस्य च शुभत्वे चत्वारः शुभाः स्युः पापत्वे चत्वारः पापाः। यदि चत्वारः शुभाः पापा वा ——— संपूर्णदृष्ट्या पश्येयुस्तदा रूपतुल्यं दृग्बलं धनमृणं च क्रमेणोचितम्। अतोऽनुपातः। यदि चतूरूपमितया सर्वदृष्ट्या रूपं तदा नेनदृष्टियोगेन किमिति शुभदृग्योगस्य पापदृग्योगस्य च चतुर्थांशः क्रमेण धनर्णं दृष्टिबलमिति निष्पन्नम्॥ ॥ इदानीं भावानां त्रिविधबलमाह॥ ॥ भावानां बलमीशजं चनृचतुष्पादादरव्यकीटाम्बुजाः॥ ११॥ जायाम्बाद्यखभोनिताः खलु ततो दिग्वीर्यवत्तद्युतं सद्दृष्ट्यङ्घ्रियुग्मदृष्टिचरणोनं ज्ञेज्यदृग्युक्पुनः॥ ॥ अस्यायं तात्प

योर्थः। भावानां स्वामिब लमेवबलमेकम्। चपुनर्नृचतुष्पादाख्यकीटाम्बुजाः। नरचतुष्पात्कीटजलचरराशयो भा
वाः सप्तमचतुर्थतनुदशमभावैरूनिताः यदिषड्भाधिकास्तदाचक्रशुद्धाः १२ षड्भाल्पायथास्थितास्तएवषड्भक्ताः फ
लंदिग्बलंद्वितीयम्। अनेनदिग्बलेनस्वामिबलंयुतंकार्यंसबलद्वयस्योगोभवेत् शुभग्रहदृष्टियोगचतुर्थांशपापदृ
गैक्यचतुर्थांशयोरन्तरंप्राग्वद्धनमृणंदृग्बलम्। तद्बुधस्यगुरोश्चसमग्रयादृशायुतंकार्यम्। यदिग्रहवत्साधितंदृ
ग्बलंधनगतंतदातत्रबुधगुरुदृष्टियोगोयोज्यः चेदृणंतदाबुधगुरुदृग्योगेनसहान्तरंकार्यंशेषसमंदृग्बलंस्यात्।
दृदंतृतीयम्। त्रयाणांयोगेभावस्यबलंस्पष्टंभवति। अत्रमतत्रयानिपद्धतिप्रकाशे। अथत्रिधाभावबलंवदामिस्वस्वा
मिवीर्यंबलमुक्तमेकम्। नभोगवदृष्टिबलंद्वितीयंसमग्रचान्द्रीज्यदृगैक्ययुक्तम्॥१॥ धनाभिधासौम्यदृगुग्रदृष्टि
क्रेणाभिधैक्येधनयोस्तुयोगः॥ धनर्णयोरन्तरमेवयोगस्त्वेवंविदित्वायुतिरत्रकार्या॥२॥ नृकीटपश्वम्बुचराणिभा
निजायायुवेश्माम्बरभोनितानि॥ यथाषडल्पानिलवीकृतानित्रिभिर्विभक्तानिबलानितानि॥३॥ अत्रोपपत्तिः॥
सारावल्याम्। लग्नाधिपेनतुल्यंबलमिहचूडामणिर्वदति। लग्नमित्युपलक्षणं तेनभावेशबलमेवभावबलमित्य
र्थः। अतोयुक्तमुक्तंभावानांबलमीशजमिति। नरचतुष्पदादिराशयः केतेचकस्यांदिशिबलिनइतिभगवतागर्गे

णोक्तम्।नृयुक्तुलाघटःकन्यापूर्वमर्द्धंचधन्विनः॥लग्नस्थाबलिनोनित्यमेतेहिनरराशयः।१।चतुर्थेकर्कटोमीनो
मकरार्द्धंचपश्चिमम्॥विज्ञेयाबलिनोनित्यमेतेहिजलराशयः।२।सप्तमेवृश्चिकःकीटोबलवान्परिकीर्तितः॥धन्व
र्द्धार्द्धंजगोसिंहाबलिनःखेचतुष्पदाः॥३॥इति।अत्रार्द्धशब्देनावशिष्टोमकरपूर्वार्द्धोबोध्यः।नरचतुष्पदादिराशीनां
प्रोक्तदिशिसंपूर्णबलंततःसप्तमेबलाभावस्तदन्तरेऽनुपातेनबलानयनस्यखचरादिग्बलवद्वासना।अत्रगणेशं
नाम्नाकुम्भोत्तरार्द्धमानुषंपूर्वार्द्धंचतुष्पदमित्युक्तम्।अन्येनतुसंपूर्णःकुम्भोजलचरइत्युक्तम्।तदुभयमपिगर्गप
राशरादिविरोधात्प्रत्याख्येयम्।किंच।पराशरेणकर्कवृश्चिकौकीटावित्युक्तंतदपिनादरणीयम्।बहूनामसंमत
त्वात्।कर्कोजलचरोवृश्चिकःकीटइतिसर्वसंमतम्।अथशुभदृष्टोराशिर्बलवान्पापदृष्टोनबलवानितिशुभदृष्टेः
पापदृष्टेश्चतुर्थांशोयोज्योवियोज्यश्चक्रमेणेदंप्रागुपपादितमेव।बुधजीवनिरीक्षितोराशिर्बलवानितिलघुजात
कादौबुधजीवदृष्टेर्विशेषेणपुनरुपात्तत्वात्समग्रबुधदृष्टौसंपूर्णजीवदृष्टौचसंपूर्णरूपंबलमितिदृष्टिरूपेब
लेजातेगणितागतयासकलयाबुधदृष्ट्याजीवदृष्ट्याचयुतंकार्यमितिसर्वंपरिच्छिन्नम्॥यत्तु।नरराशीनांगुरुशुक्र
योस्त्रिकोणत्वंबुधस्यचगृहत्वमितिप्रत्यक्षसिद्धमेवातस्तेषांरूपंबलंवृश्चिकराशौबलाभावः।यतोनीचत्वाच्च

न्द्रस्यबलशून्यत्वमित्यादियुक्तिर्मन्दानन्दकरीसूर्येणगर्गादिमुनिग्रन्थापट्ठनाम्नीपद्धतिपद्धतिवृत्तौप्रतिपादितासा
नितरामयुक्तेतिबोध्यम्।वृश्चिकेचन्द्रस्यबलाभावाल्लग्नस्यापिबलाभावेनभाव्यमितियोब्रूयात्सकस्योपहास्योनस्या
त्।यद्यत्रागमएवप्रमाणंतदाकिमनेनवृथायुक्तिलिखनेन।अत्रशास्त्रेसर्वत्रागमएवप्रमाणं तथापिसद्युक्तिश्च
त्स्फुरितासालेख्या।तस्मादार्षग्रन्थानभिज्ञानांयत्किंचिद्युक्तिंप्रतिपादयतांतन्नकरणव्यसनमायुष्मतांवृथैव॥ ॥
अथोत्तरार्द्धेनरवीन्द्वोश्चेष्टाबलसाधनमाह॥ ॥ त्र्यर्केन्दुस्त्रिभयुक्तसायनरविश्चेष्टाख्यकेन्द्रेतयोर्गोकष्टे
ष्टविधौबलेकुरुततःप्राग्वन्नवीर्यायते॥१२॥ सूर्योनश्चन्द्रश्चन्द्रस्यचेष्टाकेन्द्रंस्यात्।राशित्रयेणायनांशैश्च
युतोरविःसूर्यस्यचेष्टाकेन्द्रम्।ततस्ताभ्यांकेन्द्राभ्यांप्राग्वद्दोर्मादिचेष्टाबलवद्भगणाच्च्युतंषड्धिकंषड्भहृ
दित्यादिनातयोःसूर्याचन्द्रमसोर्बलेकुरुशिष्यनिमन्त्रणेलोट्।कस्मिन्विषयेइत्याशङ्कायामाह।गोकष्टेष्टवि
धाविति।गावोरश्मयःकष्टम् दृष्टंचप्रसिद्धम्।अनयोश्चेष्टाबलयोरश्मीष्टकष्टसाधनेउपयोगोस्तीत्यर्थः।नवी
र्यायः।बलैक्येकर्तव्येनोपयोगइत्यर्थः।अतएवबलसमाप्तावेतच्चेष्टाबलमभिहितम्।अत्रोपपत्तिः।प्रागुदाहृ
तेसारावलीवाक्येरवेरुत्तरायणेचेष्टायाःप्रतिपादितत्वादुत्तरगमनारम्भेसायननवराश्यन्तेशून्यंचेष्टाकेन्द्र

म्। परमोत्तरगमने सायनराशित्रयान्ते षड्राशिमितं चेष्टाकेन्द्रं तत्तु राशित्रययोगेन भवतीति तथोक्तम्। परमि
दं स्थूलम्। वस्तुतस्तु गमनस्य क्रान्त्यधीनत्वात्क्रान्त्यनुपातेन प्रागुक्तेन रविचेष्टाकेन्द्रसाधनं न्याय्यम्। तत्क्रा
न्तिभागगजभागलब्धभाद्येन संस्कृतगुणाद्दुत्यनेन यद्द्वेराशिप्रभृतिफलमागच्छति तदेव रविचेष्टाकेन्द्रं ग्राह्यम्।
स्थूलस्यास्य चेष्टाकेन्द्रस्य ग्रहणे तु चेष्टागुणवैलक्षण्याद्व्याप्युषिमासाद्यन्तसंख्यातात्स्थूलमिदं चेष्टाकेन्द्रमसदे
वेति सुन्दरोक्तः पन्थानितान्तरमणीयः स्वीकरणीयः॥ चन्द्र उत्तरेण बली स्यादित्युत्तररूपमित्यादावुत्तरशब्दस्या
धिक्यार्थत्वादाधिक्येन चेष्टामूलकबलवान्। आधिक्यं त्वर्थाद्व्यपेक्षया। ततो रवेः षड्भाधिके चन्द्रे परमविप्रकृष्टे पौ
र्णमास्यन्ते षड्भमितं चेष्टाकेन्द्रं तथामान्ते सूर्यसमे चन्द्रे आधिक्याभावाच्चेष्टाकेन्द्रं शून्यं तच्च त्र्यर्केन्दुनैव भवतीति
तथोक्तम्। अतोऽनुपातेनावान्तरे साधितं बलं शुक्लपक्षबलतुल्यमेवायातीति पूर्वपक्षबलं द्विघ्नमुक्तम्। एतेन द्वि
सद्गुणे आयनपक्षवीर्ये चेष्टाबले तिग्मकराब्जयोः स्तः॥ इतीरितं श्रीपतिना नितान्तं न तन्मतं चारु विचारयुक्त्ये
ति रत्नावलीकारमतमपास्तम्। अतो रवीन्द्वोश्चेष्टाबले प्रागेव योजितत्वान्न वीर्यायभवतद्दितिसर्वं सुगमम्। बृ
हज्जातकेपि। उदगयने रविशीतमयूखौ चेष्टितवीर्ययुतौ परिकल्प्या वित्यत्र चन्द्रपक्षे उदक्पदपर्यायोत्तरपद

वाम्यत्वसंबन्धेनाधिक्यार्थेलक्षणास्वीकर्तव्या। सर्वेगत्यर्थाः प्राप्त्यर्थास्तदयनेप्राप्तादितियावत्। तेनोदगयनइत्य
स्याधिक्यप्राप्ताविल्यर्थेसर्वमनवद्यम्॥ सवासनायासमकारिवृत्तिर्दिवाकरेणामलकेशवोक्तेः। पितृव्यसंप्राप्तधि
याखगानांवीर्याधिकारःसमगात्समाप्तिम्॥ ॥ इतिश्रीसांवत्सरवरतरकेशवदैवज्ञकृतजातककर्मपद्धतेष्टी
कायांसवासनायांदिवाकरविरचितायांप्रौढमनोरमाभिधायांबलाध्यायस्तृतीयः॥ ॥ अथेष्टकष्टसाधनाध्यायो
व्याक्रियते। तत्रप्रथमंरवीन्दुचेष्टाबलयोर्गोकष्टेष्टविधावुपयोगोस्तीत्युक्तं तत्रकोनामरश्मिःकेचेष्टकष्टेइत्युप
स्थितौतदानयनंवृत्तेनैकेनाह॥ ॥ येचेष्टोच्चबलेरसैर्विनिहतेसैकेनिजारश्मयश्चेष्टातुङ्गबलाहतेःप
दमिहेष्टेस्याद्बलोनैकयोः। घातान्मूलमिदंहिकष्टमथतद्रूपंदशायाःफलंवीर्येदृक्स्थगिष्टकष्टगु
णितेदृक्चेष्टकष्टाह्वये॥१२॥ येचेष्टाबलोच्चबलेसूर्यादीनांप्रागानीतेतेरसैःषड्भिर्विनिहतेगुणितेततःसैके
ऊर्ध्वस्थानेरूपसंयुतेसतीनिजाःस्वकीयारश्मयोमरीचयःस्युः। चेष्टाबलाच्चेष्टारश्मयउच्चबलादुच्चरश्मयःस्युरि
त्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। स्वोच्चस्थेग्रहेसप्तमरीचयःपरमनीचस्थेतुपरमाल्पारूपमितामरीचिरत्रागमएवप्रमाणम्। तत्रो
च्चेनीचखगान्तरंपरमंषड्राशिसमंनीचेनीचग्रहान्तराभावः। अतोनीचग्रहान्तरतएवरश्मिसाधनंकर्तुंयुज्यते। त

न्त्रानुपातः। यदि षड्राशितुल्येन नीचग्रहान्तरेण षण्मरीचयस्तदेष्टषट्तुल्यनीचग्रहान्तरेण किमिति। अत्र नीचग्रहा
न्तरं षड्भिर्गुणनीयं षड्भिरेव भाज्यमिति जातं। तत्र षड्भक्तं नीचग्रहान्तरमुच्चबलं प्राक्प्रतिपादितमेव। अथ तदेव ष
ड्भिर्गुणनीयं ततो रूपयुतमुच्चरश्मयो भवन्तीति निष्पन्नम्। एवं शून्ये चेष्टाकेन्द्रे पूर्ववदेको रश्मिः। षड्भमिते सप्त र
श्मयः। सत्स्वभावादिष्टकष्टार्थे चेष्टागुणार्थे च कल्पिता न तु वास्तवाः। शेषं सुगमम्। यद्वा। चेष्टोच्चकेन्द्रराशयः सैकाद्वि
गुणांशादियुताश्चेष्टोच्चरश्मी भवतः। तथा च पराशरः। नीचोनं तु ग्रहं भाद्व्याधिकं चक्राद्विशोधयेत्। उच्चरश्मिर्भवे
द्राशिः सैको द्विघ्नांशसंयुतः। चेष्टाकेन्द्रं कुजादीनां पूर्वाध्याये समीरितम्। उच्चरश्मिवदानीय चेष्टारश्मिमिति पूर्वप्रद
र्शितेऽनुपाते षट्तुल्ययोर्गुणहरयोः सत्त्वात्सर्वमिदमुपपद्यते। चेष्टोच्चरश्म्योर्योगार्धसमाष्टरश्मयो भवन्ति। तेषां योगे या
संख्या भवति ततः पञ्चेन्दुतो विंशतिरेव यावद्भस्तयस्तेमनुजं सुशीलमित्यादिजातकफलं निगाद्यम्। तदाह पराशरः।
द्वयोर्युतेः दलं तु शुभरश्मिः स्यादिति। अथेष्टकष्टसाधनमाह। चेष्टातुङ्ग बलाहते रिति॥ अत्र पदार्थः सुगम एव। तात्प
र्यार्थस्तूच्यते। चेष्टाबलेनोच्चबलमुच्चबलेन चेष्टाबलं चोच्चावचजनप्रसिद्धया खण्डगुणनात्मिकया गोमूत्रिकागु
णनरीत्या गुणनीयम्। तस्य मूलमिष्टसंज्ञम्। चेष्टाबलोनरूपतुङ्गबलोनरूपयोर्घातस्य मूलं कष्टं स्यात्। अत्रेदं त

त्वम्।बलघातस्यबलोनरूपघातस्यवायस्यमूलंग्रहीतुमिष्टंसत्रिंशोपिषष्टिवर्गे ३६०० णगुणनीयः।ततोधःस्थिता
ङ्कस्यषष्ट्याभागेलब्धमुपर्युपरिसंयोज्ययदूर्ध्वस्थानेनिष्पद्यतेतस्मात्स्वक्रान्त्यादिषमात्रकृतिमित्यादिपाटीगणि
तोक्त्यामूलमानेयम्।पुनर्यच्छेषंततोमूलावशेषकंसैकंषष्टिघ्नंविकलान्वितम्।द्विसंगुणद्वियुक्तेनमूलेनाप्तंस्फुटं
भवेदित्याद्युपरिभाषयामूलंग्राह्यम्।एवंलब्धंद्विष्ठंपदंषष्टिभक्तंसत्रिंशंमूलमतिस्फुटंस्यात्।तथाचकरणकण्ठी
रवेकेशवार्कः।यत्षष्टिवर्गनिहतात्पदमभ्रषड्भिर्भक्तंस्फुटंतदिहमूलममूलदस्येति।अत्रबलघातोबलोनरूपघा
तश्चद्विवारंषष्ट्यासवर्णनीयः षष्टिवर्गनिहतघातसमोभवतीतिसुगमोपायोवेद्यः।ऊर्ध्वाङ्कःषष्टिगुणोधःस्थाङ्केन
युतःपुनरप्येवमेवकार्यम्।एतदेवसवर्णनंत्रिंशाङ्कस्यैकस्थानस्थितत्वमितियावत्॥ अत्रोपपत्तिः।उच्चस्थेग्रहे
शुभफलंसंपूर्णरूपमितमशुभफलाभावः।नीचेशुभफलाभावोऽशुभफलंसंपूर्णरूपंमध्येऽनुपातेनोच्चबलतुल्यमे
वोच्चशुभफलंजातमुच्चबलोनरूपसममेवोच्चाशुभफलंजातम्।एवंषड्भमितेचेष्टाकेन्द्रेसंपूर्णरूपंशुभफलमशुभ
फलाभावः।शून्येचेष्टाकेन्द्रेशुभफलाभावोऽशुभफलंसंपूर्णरूपम्। अन्तराऽत्रैराशिकेनचेष्टाबलतुल्यमेवचेष्टाख्यशु
भफलंचेष्टाबलोनरूपतुल्यमेवचेष्टाख्याशुभफलंजातम्।चेष्टोच्चफलयोरनयोःसमुच्चयेनफलनिर्णयेप्राप्तेसंपूर्ण

तायारूपमितायाएवन्यास्यत्वेचोपपत्तिरनुपातद्वितयात्मकपञ्चराशिकेन। यदिरूपमितेसंपूर्णेउच्चफलेसंपूर्णे
चेष्टफलेसंपूर्णरूपंफलंतदस्मिन्नुच्चफलेस्मिंश्चेष्टफलेकिमित्यत्रपञ्चसप्तनवराशिकादिकेन्योन्यपक्षनयनंफल
च्छिदाम्।संविधायबहुराशिजेवधेस्वल्पराशिवधभाजितेफलमितिलीलावतीसूत्रेणचेष्टोच्चफलयोःशुभयोर्घातदृ
ष्टमशुभयोर्घातःकष्टंजातम्।अत्रोदाहरणम्।यत्रोच्चफलंरूपस्यपञ्चमांशश्चेष्टफलंषष्ठांशस्तत्रपञ्चराशिकेन्या
सः फलच्छिदामन्योन्यपक्षनयनंविधायन्यासः अत्रफलपक्षोबहुराशिस्तत्रत्यबहुराशिजेघाते
स्मि न्१अन्यपक्षीयस्वल्पराशिवधेनानेन ३० भ क्तेजातंफलम् $\frac{1}{30}$ फलयोर्घातोप्ययमेवातश्चेष्टो
च्च बलतुल्यचेष्टोच्चशुभफलयोर्घातदृष्टंचेष्टो च्चबलोनरूपतुल्यचेष्टोच्चाशुभफलयोर्घातःक
ष्ट मितिसिद्धम्।अत्रघातरूपेदृष्टेचेदाधिक्यं तदातन्मूलेप्याधिक्यंकष्टेचेदाधिक्यंतदातन्मूले
प्याधिक्यमितिसत्यभावात्स्वाचामाचार्याणांसंमतत्वादप्रमाणमपिमूलंगृहीतमाचार्येणेतिध्येयम्।मूलेमूलाभावा
देवाग्रेवर्गस्थशुभाशुभफलस्यवर्गेपिशुभाशुभफलस्यचघातरूपमेवेष्टमुक्तंनतुतन्मूलरूपम्।अन्यथायुक्तिसा
म्यात्तत्रापिमूलमेवोक्तंस्यादितिश्रीपतिपद्धतिटीकायांसुन्दरमिश्राअप्याहुः।यद्वाफलद्वययोगेनरूपद्वयमितेन

$\frac{1}{5}$	$\frac{1}{1}$
$\frac{1}{6}$	$\frac{1}{1}$
१	०

$\frac{1}{1}$	$\frac{1}{5}$
$\frac{1}{1}$	$\frac{1}{6}$
$\frac{1}{0}$	१

यदि रूपं संपूर्णफलं तदेष्टचेष्टोच्चफलद्वययोगेन किमित्यनुपातेन चेष्टोच्चशुभफलयोर्योगार्द्धमिष्टं स्यात्तद्रूपाच्छो
धितं कष्टं स्यात्। अयं प्रकारो भगवत्पराशरस्याप्यभिप्रेतः। तथा च पराशरः। उच्चचेष्टाकरैर्व्येकौदिग्भिर्हत्वानुयोजये
त्। दलयेदिष्टमन्यत्स्यात्षष्टिभ्यो वर्जितं फलम्॥१॥ अत्रोच्चचेष्टारश्मी रूपोनौ यावद्दशगुणौ क्रियेते तावत्षष्ट्यंशाद्ये
तुङ्गचेष्टाबले एव भवतः। अतस्तद्योगार्द्धमिष्टं तदूनषष्टिमितं कष्टमिति। अत्रोपपत्तिः। षड्भाधिकल्पं नीचग्रहान्तर
मुच्चकेन्द्रं भवति। चेष्टाकेन्द्रं तु मध्यस्पष्टयोगार्द्धचलोच्चयोः षडल्पान्तरतुल्यं प्रसिद्धमेव। तदुच्चकेन्द्रं चेष्टाकेन्द्रं
चराशिस्थाने सैकं द्विघ्नं भागादियुतं सदुच्चचेष्टारश्मी भवत इति तैर्नैवोक्तम्। अस्योपपत्तिः प्रागुक्तैव। अथ रश्मि
तो वैपरीत्येन केन्द्रे साध्येते। रश्मी रूपोनावधो दलीकृतौ केन्द्रे स्यातां ते सावयवे दशगुणे अधो द्विगुणे च षष्ट्यंशा
द्ये तुङ्ग चेष्टाबले भवतः। तस्माद्रूपोनरश्मी दशगुणौ बले भवत इत्युपपन्नम्। शेषोपपत्तिः प्रागुपपादितैव। त
स्माच्चेष्टोच्चबलयोर्घातद्दृष्टं बलोनरूपयोर्घातः कष्टम्। अथवा बलयोगार्द्धमिष्टं तदूनरूपं कष्टमिति निष्पन्न
म्। मूलरूपेष्टकष्टं तु पराशरादिमुनिमतविरुद्धत्वादयुक्तत्वाच्चायुक्तमेवेति बोध्यम्। तस्य दूषणान्तरमप्यग्रे वक्ष्य
ते॥ साधितयोरिष्टकष्टयोः प्रयोजनमाह॥ अथ तद्रूपं दशायाः फलमिति॥ अथशब्द आनन्तर्ये। दशायाः फलं शुभ

मशुभंचतद्रूपंस्यात् तद्रूपंतत्वरूपमिष्टकष्टतुल्यमितियावत्। एतदुक्तंभवति। गणितागतमिष्टंसंपूर्णमर्द्धंपा
दोवायावद्भवतितत्तुल्यंशुभफलं कष्टेनतुल्यमशुभंफलम्। इष्टकष्टयोः साम्येशुभमशुभंचप्राप्तंफलंसमंस्या
न्मिश्रफलमित्यर्थः। एतद्व्याख्यानंमूलरूपेष्टकष्टपक्षेतावदयुक्तम्। मूलेमानाभावात्। किंच। मिश्रफलस्थले
क्वापिसंपूर्णशुभफलस्यसंपूर्णाशुभफलस्यचावश्यकत्वेमूलरूपेतुमिश्रफलस्थलेऽर्द्धाधिकमिष्टंकष्टंचकदा
पिनस्यादितिदूषणान्तरम्। घातयोगार्द्धपक्षयोरप्येतद्दूषणम्। अपिच। तथात्वेविसदृशाभ्यांघातयोगार्द्धपक्षसा
धितेष्टकष्टाभ्यांशुभाशुभफलनिर्णयेकथमप्येकवाक्यतानस्यादिति। यद्वा। इष्टेऽधिकेसामान्यतः शुभफलमधि
कं कष्टाधिकेत्वशुभफलमधिकं तत्साम्येमिश्रफलमिति। इदमप्ययुक्तम्। स्वल्पाधिक्यबह्वाधिक्यस्थलेसर्व
त्राधिक्यस्यसामान्यरूपेणकथनस्यानौचित्यात्। अतोन्यथाव्याक्रियते। दशायाः शुभमशुभंचफलमिष्टकष्टस्वरू
पंस्यात्। अयमभिसंधिः। इष्टेऽधिकेकष्टाद्यावदधिकमिष्टंशुभफलमशुभफलात्तावदधिकंस्यादशुभंफलंशुभफ
लात्तावदूनंस्यात्। कष्टेधिकेदृष्टात्कष्टंयावदधिकंतावदशुभंफलंशुभफलादधिकंस्यात्। इष्टकष्टयोः साम्येशुभ
मशुभंचफलंसमंस्यादितिसुन्दरमिश्रसंमतमेतद्युक्तियुक्तंच। सुन्दरमिश्रवाक्यम्। कष्टेष्टयोर्विवरतुल्यमसत्स

तोः स्यादत्रान्तरं द्विफलयोः समत्वासमत्वेऽपि। नन्विष्टकष्टान्तरतुल्यं शुभाशुभफलान्तरमित्युक्तं तन्न मृष्यामः।
घातरूपयोर्योगार्द्धरूपयोरिष्टकष्टयोर्विरोधादुभयोरपि प्रमाणसिद्धत्वेन विनिगमकाभावादन्यतरपक्षाश्रयण
स्यकर्तुमशक्यत्वादिति चेत्। सत्यम्। घातरूपयोर्योगार्द्धरूपयोरिष्टकष्टयोर्यद्यप्युक्तोविरोधोऽस्ति तथाप्यन्तरे
तयोरविरोध एव। अनन्तरोदीरितव्याख्यानेनान्तरस्यैवोपयुक्तत्वात्। मन्दप्रतीत्यर्थमत्रोदाहरणम्। पूर्वमुदाहृते
उच्चचेष्टाशुभफले ११/६० एतदूनं रूपं क्रमादशुभं फलं ४९/६० शुभफलघात इष्टम्। १/३० अशुभफलघातः कष्टम्। २०/३०
अनयोरन्तरम्। १९/३० एवं शुभफलयोगार्द्धमिष्टम्। ११/६० अशुभफलयोगार्द्धं कष्टम्। ४९/६० अनयोरन्तरमिदम्। ३८/६० द्वा
भ्यामपवर्तितं जातम् १९/३० सममेव ततः सर्वमवदातम्। भावस्थानालोकयोगोद्भवं यत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायां
मित्यभिहितत्वात्सर्वेणापि ग्रहफलेन दशायामेव भवितव्यमिति दशायाः फलमिति युक्तमुक्तम्। वक्ष्यमाणेनेष्ट
कष्टेन केवलं सप्तवर्गफलमेव चिन्तनीयं तदतिरिक्तं सर्वफलमनेनैवेष्टकष्टेन विचारणीयम्। तथा चाहुः। सप्तव
र्गफलादन्यत्सर्वमेतेन चिन्तयेत्॥ सप्तवर्गफलं वाच्यं वक्ष्यमाणेन केवलमिति। अतो दशायाः फलमित्यत्र सामा
न्यशब्दस्य विशेषपरत्वाद्दशायाः फलं सप्तवर्गफलातिरिक्तमिति व्याख्येयम्। ननु सर्वं फलं दशायां योज्यमित्युक्ते

दशायाः फलंतद्रूपमित्यनेनैवसप्तवर्गजफलनिर्णयेप्राप्तेकिमर्थंगुरुतरमाचार्येणपुनरिष्टकष्टानयनंकृतमिति।
शृणुतर्हि। यदिदमुक्तमिष्टकष्टसाधनंतत्पराशरादिसंमतम्। वक्ष्यमाणंतुयवनसंमतमिति। प्रकारद्वयंस्वस्वम
तेभिन्नमेवास्ति। तथासत्यंशायुर्दायादीनांचतुर्णांस्वस्वमतभिन्नत्वेपियथापूर्वैरंशोद्भवंलग्नबलात्प्रसाध्यमित्या
दिव्यवस्थाकृतातथेदानींतैःसप्तवर्गोत्पन्नत्वाद्वक्ष्यमाणेष्टकष्टस्यातस्तेनसप्तवर्गफलनिर्णयस्तदितरफलनि
र्णयश्चेष्टोच्चबलोत्पन्नेनेष्टकष्टेनेतिव्यवस्थाकृतेतिनकश्चिद्दोषः। नचसप्तवर्गजेष्टकष्टंयवनोक्तत्वादप्रमाणमि
तिवाच्यम्। ब्रह्मविष्णुरुद्रमुखनिर्गतशापेनयवनतामधिगतेनभगवत्सूर्येणैवयवनशास्त्रप्रणयनात्। तथाचो
क्तमपावनंयावनशास्त्रंकथंविप्रैःपठितव्यमित्याशङ्कायांपूर्वैः॥ केशविष्णुमुखनिर्गतशापान्म्लेच्छताधिगततिग्म
मरीचेः॥ रोमकेनपुरिलब्धमशेषंतद्द्विजादिभिरतोऽध्ययनीयम्॥ १॥ म्लेच्छताधिगततिग्ममरीचेरितिपञ्चम्येक
वचनम्। पुरिरोमकपत्तने। अशेषंसमग्रं लब्धंशास्त्रमितिशेषः। अन्यत्स्पष्टम्। अत्रायंविशेषः। ग्रहस्ययन्नवांश
संबन्धिदृष्टिफलंतद्वर्गोत्तमस्वपरगेषुशुभंयदुक्तमित्यादिवक्ष्यमाणविशेषवाक्यैर्नैवविचिन्त्यम्। लग्नस्यसप्तव
र्गजंशुभाशुभफलंतुलग्नहोरादिस्वामिनश्चेष्टोच्चफलोत्पन्नेष्टकष्टेनचिन्त्यमिति॥ ॥अथेष्टकष्टबलदशोरानयन

माह॥ वीर्यदृक्पृथगिष्टकष्टगुणिते द्वे चेष्टकष्टाह्वये इति॥ ग्रहस्य वीर्यं षड्बलैक्यं पृथक्स्थानद्वयेऽप्याप्यम्। एकत्रे
ष्टगुणमिष्टबलमपरत्र कष्टगुणं कष्टबलं स्यात्। दृगित्यत्र जात्यैकवचनम्। तथा च ग्रहं प्रति दृष्टयो याः पूर्वमानीतास्ताः
ग्रहेष्टेन कष्टेन च गुण्याः क्रमेणेष्टदृष्टयः कष्टदृष्टयश्च भवेयुः। केचित्तु ग्रहं प्रति या दृष्टयो येषां ग्रहाणामानीतास्ता
स्तत्तद्ग्रहेष्टकष्टाभ्यां गुणनीया इत्याहुः। अस्य प्रयोजनं ग्रहस्य शुभफलं शुभबलवशाद्योज्यमशुभबलवशादशुभ
फलं योज्यम्। एवं दृष्टिशुभाशुभफलमिष्टदृष्टिकष्टदृष्टिवशाद्योज्यमिति प्राञ्चः। मिश्रास्तु बलदृग्गुणनमिष्टकष्टेन
व्यर्थमेवेत्यूचुस्तदेव युक्तमुत्पश्यामः। तथा हि। इष्टे चेदाधिक्यं तदा तद्गुणबलदृष्ट्योरप्याधिक्यं कष्टे चेदाधिक्यं त
दा तद्गुणितबलदृष्ट्योरप्याधिक्यम्। यावदाधिक्यपक्षेऽपीष्टकष्टयोः संपूर्णरूपान्तरस्थले ग्रहस्य यावद्बलमस्ति
तावदेवान्तरमिष्टबलयोरेवं यावती दृगस्ति तावदेवान्तरमिष्टदृष्टिकष्टदृष्ट्योश्च भवति पश्चात्तद्बलेन तया दृशा च
संपूर्णपादषष्ठ्यंशकल्पनाया मिष्टकष्टयोर्यावदन्तरं तावदेवेष्टकष्टबलयोरिष्टकष्टदृशोश्चान्तरमतो बलदृशो
रिष्टकष्टगुणनं व्यर्थमेव। जातके यन्त्रोक्तमस्मिन्ग्रहे बलवतीदं फलं स्यात्तत्र संपूर्णबले षड्रूपाधिके संपूर्णफलं मध्य
बले षड्रूपाल्पे मध्यं हीनबले त्रिरूपाल्पे हीनं फलं युद्धवशात् शून्यबले यीत्फलाभाव इति संपूर्णबलमध्याद्यन्यत

सेनशुभाशुभंफलंसमंनिर्णीयपश्चादिष्टेयावदाधिक्यंशुभंफलंतावदधिकंकष्टेयावदाधिक्यंतावदशुभफलमधि
कंसाम्येसमम्।एवंगणितागतदृष्ट्यासंपूर्णपादषष्ठ्यंशादिनाशुभाशुभंसमंनिर्णीयपश्चादमुकग्रहदृष्टौयंग्रहएत
त्फलदइतिदृश्यस्यैवफलदातृत्वाद्दृश्यस्येष्टेयावदाधिक्यंतावच्छुभफलमधिकमित्यादीष्टकष्टान्तरतुल्यंतार
तम्यमितिबलेनदशाचेष्टकष्टस्यसमुच्चयोनतुबाध्यबाधकभावइत्यप्याहुः॥ अथसप्तवर्गशुभाशुभनिश्चयायस
प्तवर्गेष्टकष्टसाधनंवृत्तद्वयेनाह॥ ॥ स्वोच्चेरूपंत्रिकोणेचरणविरहितंस्वर्क्षगेर्द्धंत्रयोंऽशांशाश्चाधीष्टर्क्षे
दृष्ट्यर्क्षेसुजिच्चचरणाःस्यात्समर्क्षेष्टमांशः॥ भूपांशोवैरिगेहेध्यरिभसुजिरदांशश्चनीचेखमीशादिष्टंगे
हेतदूनैकमसद्यदलंषट्सुकार्यैतदैक्ये॥१४॥ पङ्क्त्योःसप्तसुकोष्ठयोःप्रथमयोरिष्टासदैक्यंकृता
द्वेष्याप्येभदलादिषट्सुचतद्वर्गपानांपृथक्॥ कृत्वोक्त्यासदसद्युतीनिजनिजेतन्निघ्नदृष्टाशुभे
वर्गेट्ततस्यखगौजसोःसदसतोर्घातात्पदघ्नेस्फुटे॥१५॥ प्रथमपद्यंव्याख्यातचरमेवतथापिकिंचिद्व्या
ख्यायते।स्वोच्चमूलत्रिकोणादिवर्तिनिग्रहेरूपचरणोनरूपप्रभृतिगेहेग्रहस्थानेईशाद्गृहाधीशवशादिष्टंस्यात्।अथ
मभिसंधिः।ग्रहोयस्मिन्गृहेस्थितद्गृहस्वामीयदिस्वयमेवतदारूपार्द्धबलंयदधिमित्रंतदात्र्यंशोंऽशाइति।अत्रेशप

द्दस्यस्वाधिमित्राद्वावन्वयोनतुस्वोच्चत्रिकोणनीचराशिषु। अत्रग्रहेशेस्वोच्चादिगामिनिरूपप्रभृतिकंशुभंफलमिति
केषांचिद्व्याख्यानंप्राग्वत्स्वत्वात्स्वेयम्। तस्यायुक्तत्वंदर्शितंदर्शयिष्येच। तेनेष्टेनर्उनमेकमसत्कष्टंगेहेस्यात्। अथ्या
नंतरंषट्सुहोरादिवर्गेषुदलंस्थाप्यंतत्रग्रहवदागतशुभाशुभयोर्दलमितिकेशवसांवत्सराणांव्याख्यानम्। अत्रोदा
हरणम्। कश्चनग्रहोमित्रहोरायामास्तेतेनग्रहवत्स्वाप्तंशुभंचरणप्रमितम् १५ एतदूनंरूपंजातंग्रहवदशुभंच·
४५ अनयोरर्द्धेजातेहोरास्थानस्थेक्रमेणशुभाशुभे ७।३०॥ २२।३० मिश्रास्तुयथाभदलादिकेषुवर्गेषुतस्यार्द्धम
तोनिधेयमित्यत्राश्रयगुणाकरिष्टभङ्ग·दशाबलविषयेचग्रहस्यस्यैवार्द्धंहोरादौसमंस्थाप्यतेतद्वदत्रापिग्र
हएवस्थापितस्यशुभस्याशुभस्यचार्द्धंहोरादौसममेवस्थाप्यमित्यूचिरे। तत्रकेशवदैवज्ञानामयमाशयः।
अस्मिन्स्थलेसर्वैरपिशुभपापफलार्द्धमितिसामान्येनोक्तत्वाद्ग्रहवदागतशुभाशुभयोरेवदलंस्थाप्यम्। भद
लादिकेषुवर्गेष्वित्यादौरिष्टभङ्ग·बलादौचतच्छब्दस्यपठितत्वात्तेनचपूर्वपरामर्शाद्ग्रहेस्थापितस्यैवार्द्धंस्थाप्य
म्। तथाचरिष्टभङ्गे·श्रीपतिपद्धतौ। तद्दलंभवतिशेषवर्गजमिति। आश्रयगुणकेचहोरादिवर्गगुणकस्तुभवेत्त
दर्द्धमिति। दशाशुभाशुभयोरेवहोरादौदलमिति॥ ॥ अहंतुब्रवीमि॥ स्वोच्चेमूलत्रिकोणेचस्वर्क्षेधिसुहृदिक्षे

मात्। मित्रर्क्षे च समर्क्षे च शत्रुभे वाधिशत्रुभे॥१॥ नीचे च षष्टिरिष्वब्धिःखाग्निःकरकराब्धितिथिः॥ नागो वेदाःकरौशून्यं
शुभमेतत्फलंविदुः॥२॥ षष्टिभ्योवर्जिताश्चैते शिष्टंस्यादशुभंफलम्॥ तदर्द्धंतुफलंप्रोक्तमन्यवर्गेशुभाशुभम्॥
॥३॥ इतिपराशरेणतच्छब्दस्यप्रयोगाद्युक्तियुक्तत्वाच्चगृहफलस्यैवार्द्धंसमंस्थाप्यम्॥ ॥ कार्यंतदैक्यमिति॥ सप्तस्था
नस्यफलानांशुभानामैक्यमशुभानांचैक्यंकार्यमित्यर्थः॥ पङ्क्त्योरिति। सप्तसुकोष्ठेसु पङ्क्त्योःकृताप्तेदृष्टासदै
क्ये स्थाप्ये इति योजना। सप्तशोभनाःकोष्ठाययोस्तेतथापङ्क्त्योः शुभाशुभपङ्क्त्योः। सप्तमीद्विवचनमेतत्। दृष्टं
चअसच्चदृष्टासती तयोरैक्ययोगौ। दृष्टैक्यंप्रागानीतंचतुर्भक्तंशुभपङ्क्तौस्थाप्यं कष्टैक्यमशुभपङ्क्तौचतुर्भक्तं
स्थाप्यमित्यर्थः। ननुसप्तकोष्ठानांसत्वाद्धिनिगमकाभावेनकस्मिन्स्थाप्यमित्याशङ्कायामाह। प्रथमयोरिति। प्रथमयो
रर्थात्कोष्ठयोः। गृहकोष्ठकयोरितियावत्। इदमपिसप्तमीद्विवचनम्। होरादिवर्गेषुतुगृहेस्थापितफलस्यैवार्द्धं
समंस्थाप्यम्। वर्गपानामिति। गृहादिसप्तवर्गस्वामिनांपृथक्प्रत्येकंनिजनिजेस्वीयेस्वीयेसदसद्युतौशुभैक्या

शुभैक्ये उक्त्यापूर्वोक्तप्रकारेणकृत्वानन्तरंताभ्यांनिघ्नेदृष्टाशुभैक्येपङ्क्त्योःसप्तसुको ष्ठयोरित्यादिनास्थापि
तेतेकार्ये। उक्तंचेत्यनेनस्वोच्चेरूपमित्यादिनास्थापितयोरेवशुभाशुभयोरैक्यंकार्यंनत्वनन्तरंस्थापितयोरितिध्व

नितम्। अत्रे दूदे द्विवचनं प्रगृह्यमिति प्रगृह्यत्वात्तु तप्रगृह्या अचि नित्यमित्यनेन प्रकृतिभावस्तस्मात्तन्निघ्नेद्दृष्टाशु
भेइति पाठे न भाव्यम्। एवं च छन्दोभङ्गो दुर्वारः। अतस्तत्संगुणेष्टाशुभेइति कृतसमासः पाठो रमणीयः॥ ननु कार्येतदे
क्येद्इत्यनेन प्राग्योगमभिधाय पुनर्यदाचार्येण योगः कार्यइत्युक्तं तदयुक्तमिव प्रतिभाति पुनरुक्तिदोषादिति चे
त्। सत्यम्। यदि प्राक्साधित एव योगोऽनष्टः स्थाप्यते तदा पुनर्योगसाधनं व्यर्थमेव। तथापि यदि प्राक्साधितयोग
स्य चतुर्भागं गृहीत्वा नाशः क्रियते तदा पुनर्योगकरणं सार्थकमेवेत्यनुशयेनाचार्यैरुक्तमिति न कोऽपि दोषः। यद्वा। ग्र
न्थे इति कर्तव्यतायां च लाघवं प्रतिपादयताचार्येण यत्पुनर्योगसाधनमभिहितं तत्रेदमाकूतम्। प्राग्योगसाधनं व्य
र्थमेव। किंतु स्वोच्चे रूपमित्यादिना गृहस्यापि तस्यैव शुभाशुभस्य चतुर्थांशः स्थाप्य इति। यद्येवमभिमतं तर्हि योग च
तुर्भागः स्थाप्य इति किमर्थमुक्तमिति नाशङ्कनीयम्। दामोदरादिग्रन्थाभ्यासवशादुक्तमिति वक्तुं शक्यत्वात्। अत्र
श्रीपतिभिरपि। ये खेटभोच्चादिफलेषु भाशुभे सरूपवर्गार्द्ध विभाजिते इति गृह शुभाशुभस्यैव चतुर्थांशः स्थापितो
न तु योगस्य। यद्यत्र योगोऽभिमतः स्यात्तदा तदीयपुस्तके त्यग्रिमग्रन्थवदुक्तः स्यात्। अतः षड्न्त्योः सप्तसुकोष्ठयोः प्र
थमयोरिष्टासतीति कृताप्तेस्थाप्ये इति पाठः पाठ्यः। यद्वा। शब्दक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् वर्गपानां पृथग्यु

त्त्यापूर्वप्रकारेणयेनिजनिजेसदसद्युतीतन्निघ्नेदृष्टाशुभेकृत्वानन्तरंवक्ष्यमाणंकर्मकार्यमितिव्याख्येयम्।कलित
केशवमतेरेतदेवाभ्युपेयम्।अमुनाप्रकारेणसाधितेयेदृष्टाशुभेतेवर्गेट्तत्स्थखगौजसोःसदसतोर्घातात्पदघ्नेस
तीस्फुटेभवतः।वर्गेट्वर्गस्वामी॥तत्स्थःखगोवर्गस्थग्रहः ओजसोःबलयोः सदसतोरिष्टगुणितयोः।शेषंस्पष्टम्।अत्रे
ष्टकष्टबलयोर्घातःश्रीपतिसुन्दरादिविरुद्धः किंतुकेवलयोरेवबलयोर्घातःकार्यः।अतोत्रैवंपठितव्यम्।वर्गेट्त
त्स्थखगौजसोःसदसतोर्घातात्पदघ्नेस्फुटेदिति॥अथोपपत्तिः सारावल्याम्।राशिपतौबलयुक्तेराशौचबलान्वितेत
थाचन्द्रे॥राशिफलंतत्सकलंनीचोच्चादिविधिनाचसंचिन्त्यम्।अत्रराशिबलंस्वामिबलयोगेनराशौबलवतीदमर्थ
मितिप्रागुक्त्याराशिपतौबलयुक्तेतथाचन्द्रेबलयुक्तेतद्राशिफलंसकलंसंपूर्णंसंचिन्त्यं नीचोच्चादिविधिनाचसंचि
न्त्यं।नीचोच्चादिविधौचकारेणराशिपतिचन्द्रयोःसमुच्चयः।तथासतिचन्द्रस्यनीचोच्चत्रिकोणस्वगृहादिस्थानवशेन
चन्द्राधिष्ठितराशेःस्वामिनश्चनीचोच्चत्रिकोणस्वगृहादिस्थानवशेनचन्द्रस्यराशिफलंचिन्त्यम्।अर्थादेवंहोरादिफ
लेपि।होरादिपतौबलयुक्तेतथाचन्द्रेबलयुक्तेचन्द्रस्यतदधिष्ठितहोरादिपतेश्चनीचोच्चत्रिकोणस्वगृहादिस्थानवशे
नचन्द्रस्यहोरादिफलंचिन्त्यम्।पश्चादस्यवाक्यस्यस्वोच्चेस्थितःशुभफलमित्यादिवाक्यद्वयेनसहैकवाक्यतयास्ते

च्चत्रिकोणस्वगृहादिस्थानजशुभाशुभफलस्यसंकोचेनसप्तवर्गफलेविषयेसिद्धेचन्द्रःस्वोच्चस्थःस्वसप्तवर्गफलंशुभंसं
पूर्णमशुभंशून्यंकरोतिमूलत्रिकोणस्थःशुभंपादत्रयमशुभंपादंकरोतीत्यादिनाचन्द्रस्यस्वोच्चत्रिकोणस्वगेहादिस्थानजशु
भाशुभफलंसप्तवर्गेपिसमानंसिद्धम्।गृहहोरादिपतेश्चनीचोच्चादिविधौतारतम्येनशुभाशुभफलस्याकाङ्क्षायामविशे
षात्स्वोच्चेस्थितःशुभफलमित्यादिसिद्धंतारतम्यमेवलभ्यम्।एवंसतिचन्द्राधिष्ठितराशिहोरादिस्वामीस्वोच्चस्थश्चन्द्रस्यराशि
होरादिफलंशुभंसंपूर्णमशुभंशून्यंकरोतीत्यादिनातत्तद्वर्गेतत्तद्वर्गेशस्यस्वोच्चादिस्थानजशुभाशुभफलमन्यदपिसिद्धम्। त
थाचायंनिष्कृष्टोर्थः।चन्द्रस्यस्वोच्चत्रिकोणादिस्थानजशुभाशुभफलेनचन्द्राधिष्ठितराशिहोरादिपतेश्चस्वोच्चत्रिकोणादिस्थान
जशुभाशुभफलेनसमुच्चयेनचन्द्रस्य राशिराशिदलादिफलनिर्णयः।एवंचन्द्रपदस्थानेभौमादिपदोल्लेखंकृत्वाभौमादिसप्तवर्गे
प्यर्थसिद्धिःकार्याशशिवदतोन्येप्यनुपरिचिन्त्याइतिवराहोक्तेः।अथवर्गस्थवर्गेशयोःस्वोच्चादिस्थानजशुभफलंतदूनंरूप
मशुभंफलमितिसिद्धेवर्गस्थस्यस्वोच्चाद्यन्यतमस्थानजशुभाशुभफलयोःसप्तवर्गेपिसमयोस्तत्तद्वर्गेशस्यस्वोच्चाद्यन्यतम
स्थानजशुभाशुभफलयोस्तत्तद्वर्गेविलक्षणयोश्चसमुच्चयेनवर्गस्थस्यराशिहोरादिसप्तवर्गफलस्यनिर्णयेप्राप्तेसंपूर्ण
तायारूपमितायान्यायत्वेप्राग्वदुपपत्तिरनुपातद्वयात्मकपञ्चराशिकेन।यदिरूपोन्मितेसंपूर्णेवर्गस्थलेसंपूर्णे

वर्गेशफलेसंपूर्णरूपंफलंतदास्मिन्वर्गस्यफलेस्मिन्वर्गेशफलेकिमितिपूर्ववद्वर्गस्यवर्गेशयोःशुभफलघातइष्टम
शुभफलघातःकष्टंजातम्।किंच।वर्गस्यवर्गेशयोरूपद्वयमितेनपरमफलयोगेनसंपूर्णरूपंयदिफलंतदानेनवर्ग
स्यवर्गेशफलयोगेनकिमितित्रैराशिकेनवर्गस्यवर्गेशयोः शुभफलयोगार्द्धमिष्टमशुभफलयो
गार्द्धकष्टंसिद्धम्।प्रमाणसिद्धयोरनयोरैक्यंपुराप्रदर्शितमेव।अतःसम्यगुक्तंसकलजातकशास्त्रतत्ववेदिभिःश्रीम
त्सुन्दरमिश्रैः।वर्गस्यभप्राप्तशुभाशुभेयेवर्गेशगेहोक्तशुभाशुभाभ्याम्।युतेर्द्धितेसंगुणितेथवातेराश्यादिवर्गस्यशुभा
शुभानीति॥अथप्रकृतेस्वोच्चेरूपमित्यादितदूनैकमसदित्यन्तंसर्वंप्रतिपादितवासनमेव।प्रधानताराशिफलस्यनूनं
होरादिवर्गाद्द्विगुणंग्रहंयदितियवनवाक्येनहोराद्यपेक्षयाराशेर्द्विगुणयलाभेनराशीयंतस्यापितंतस्यार्द्धंहोरादिषुस
मंस्याप्यमतउपपन्नंदलंषट्स्विति।अग्रेवर्गेशस्यशुभयोगेनाशुभयोगेनचगुणनीयमस्त्यतःकार्यैतदैक्यंइतिसर्वं
साधु॥अथवर्गस्यस्वशुभाशुभफलंवर्गेशशुभाशुभफलेनगुणनीयं तत्रकेवलयोर्गुण्यगुणकयोर्घातेयावत्फलेता
वदेवगुण्यगुणकयोरेकस्मिन्समेनकेनचिदङ्केनगुणितेपरस्मिन्भक्तेपश्चात्तयोर्घातेकृतेसतिस्यादितिप्रसिद्धम्।य
थागुण्यः४गुणकः१०अनयोर्घातेजातंगुणनेफलम् ४० अथवागुण्योद्विभक्तः२गुणकोद्विगुणितः२०अनयोरपि

घाते जातं तदेव ४०। द्विभक्तगुणकेन १। द्विगुणितगुण्ये ८० हते वा तदेव जातम्। ४० एवमत्राचार्येण वर्गस्य शुभाशुभफ
लं गुण्यं चतुर्भिर्भक्तं कृतमतः पङ्क्त्योः सप्तकोष्ठयोः प्रथमयोरिष्टासती ते कृताङ्के स्थाप्ये इति सुष्ठूक्तम्। ऐक्ये इति सं
पाताद्यातम्। अत्रापि होराद्यपेक्षया राशेर्द्विगुण्येन राशिफलस्यैवार्द्धं होरादौ समं स्थाप्यमतो भद्लादिषट्सु च तदर्द्धं
इति शोभनमभिहितम्। एवं वर्गेशस्य गेहोक्तशुभाशुभफलरूपो गुणकश्चतुर्गुणितो जातं वर्गेशस्य सप्तवर्गजशु
भैक्याशुभैक्यतुल्यम्। यतो गृहफलस्यार्द्धं होरादौ स्थापितमस्ति तद्योगे गृहफलं त्रिगुणं भवति तत्र गृहफले
योजिते चतुर्गुणं गृहफलमेव भवतीति गृहफले चतुर्गुणे सति सप्तवर्गजफलयोग एव भवतीति पर्यवसित
म्। असावेव गुणकः। अनेन गुणकेन चतुर्भक्तवर्गस्थगृहफलरूपो गुण्यो गुण्यो तो वर्गपानां पृथक् कृत्वो
क्त्या सदसद्युती निजनिजेतत्त्वं गुणेष्टाशुभे इति सर्वमवदातम्। अन्ये तु गृहस्वामिनि स्वोच्चमूलत्रिकोणादि
स्थे रूपपादोनरूपप्रभृतिकं शुभं फलं तदूनरूपतुल्यमशुभं च फलं स्थाप्यं होरादौ तु गृहवदागतशुभयोर्दलं स्था
प्यं न गृहस्थितफलस्य तथा सप्तवर्गजशुभयोगाशुभयोगयोः चतुर्थांशः पङ्क्त्योः स्थाप्यो न केवलं गृहस्य शुभा
शुभफलयोरित्याहुः। तत्र गृहस्वामिनि स्वोच्चत्रिकोणादिस्थे रूपचरणोनरूपादिशुभं तदूनैकमशुभं फलमिति

तावद्युक्तम्। यतस्तथा सति वर्गस्य स्ववर्गेश स्य च स्वोच्चाद्यन्यतरस्थानजशुभाशुभफलाभ्यां समुच्चयेन वर्गी
स्य स्वशुभाशुभफलनिश्चय इति द्वयोऽर्थः पर्यवस्यति। वराहकल्याणवर्मादिग्रन्थावलोकनेन तु वर्गस्य वर्गेश्वर
योः स्वोच्चादिस्थानवशेन वर्गस्य स्वशुभाशुभनिर्णयोयमर्थः प्रतीयते। अतस्तदसदित्यवधेयम्। होरादौ ग्रहवदा
गतयोः शुभाशुभयोर्दलं स्यात्पयं तथा सप्तवर्गजशुभाशुभैक्ये चतुर्भक्ते पड्क्त्योः स्यादित्यपि वासनाशून्यतया
नितरामयुक्तमिति बोद्धव्यम्। अन्यथात्र रूपाधिकस्यापीष्टकष्टस्य संभवात्सर्वत्र संपूर्णता रूपात्मिकेति पद्ध
तिकृतां गर्गपराशरादीनां सिद्धान्तो व्याकुप्येत। भावदृग्बलादौ सर्वत्र परमताया रूपमितायाः कल्पितत्वाद
त्रैकस्मिन्नेव रूपाधिकपरमतास्वीकारेऽननुगमोपि तद्दूषणम्। एतदननुगमभियैव प्रागिष्टकष्टे त्रैराशिकद्व
यात्मकपञ्चराशिकेनोपपत्तिमुपकल्प्य चेष्टोच्चशुभफलघातः कष्टमित्युक्तं सर्वाचार्यैः। तस्मादिष्टकष्टविषये सु
न्दरोक्तिरेव सुन्दरेति दिक्। अथ वर्गेट्तत्स्वगौजसोरित्यत्र युक्तिः। राशिपतौ बलयुक्ते इति पूर्वं प्रदर्शितेसा रा
वलीवाक्ये वर्गेशे बलयुक्ते वर्गस्थे च बलोपेते तत्फलं सकलमित्युक्तम्। तथा वर्गेशयोः स्वोच्चादिस्थानवशेन
फलनिर्णय इति चोक्तम्। एवं सति संपूर्णताया रूपमिताया एव न्याय्यत्वेन सर्वेषां समुच्चयेन फलनिर्णये प्राप्ते

उपपत्तिस्त्वैराशिकत्रयात्मकेनसप्तराशिकेनयदिसंपूर्णेवर्गस्यबलेसंपूर्णेवर्गेशबलेसंपूर्णैवर्गस्यवर्गेशशुभा
शुभफलघातरूपेकथितेष्टकष्टेच संपूर्णरूपंफलंतदास्मिन्वर्गस्यबलेस्मिन्वर्गेशबलेस्मिन्वर्गेशवर्गस्यफल
घातरूपेकथितेष्टकष्टेचकिमिति। पञ्चसप्तनवराशिकादिकइत्यनेनवर्गस्यवर्गेशबलकथितेष्टकष्टघातोरूपे
णभाज्यइतिनिष्पद्यते। तत्राचार्येणबलघातएवपूर्वंकृतः पश्चात्तेनप्रोक्तेष्टकष्टंगुणनीयमित्युक्तम्। बलघात
स्यमूलंतुप्रागिष्टकष्टेचेष्टोच्चफलघातस्यैवसत्यभावादूहीनम्। पूर्वंयथाचेष्टोच्चफलयोःसमुच्चयेघातमूलमुक्तं य
थाचवर्गस्यवर्गेशफलयोःसमुच्चयेघातउक्तस्तथात्रापिघातमूलंघातश्चकिमितिनोक्तइत्येतद्बुध्यपरिशीलनव
तांशङ्कास्यात्तस्यानिवारणार्थंसत्यभावाच्चवर्गस्यवर्गेशबलयोःसमुच्चयेघातमूलमुक्तंतेनचेष्टकष्टसमुच्चयेगुण
नमुक्तमितिमिश्राःप्रयोजनमाहुः। वस्तुतस्तुइष्टेचेत्सामान्यतआधिक्यंवर्गस्यवर्गेशबलघातमूलेनगुणनेपित
स्मिन्नेवाधिक्यंकष्टेचेदाधिक्यंतदातस्मिन्नेव। यावदाधिक्यपक्षेपीष्टकष्टयोःसंपूर्णरूपान्तरस्थलेवर्गस्यवर्गे
शबलघातमूल्यतुल्यमन्तरंभवति। ततोघातमूलेनसंपूर्णपादषष्ठ्यंशकल्पनायांपूर्ववदेतयोर्नकोपिविशेषो
तोबलघातमूलेनगुणनाव्यर्था॥ एवंसत्यपियेचेष्टकष्टगुणितबलघातमूलेनगुणनमाहुस्तदतीवव्यर्थम्। ए

वमस्यगुणनस्यव्यर्थत्वेपिप्राग्वत्तद्योजनमूचुः।यत्तुप्रागुक्तमिष्टकष्टान्तरतुल्यंशुभाशुभफलान्तरमितितदुदाह
रणंप्रदर्श्यते·बृहज्जातकेशनिक्षेत्रस्यशुक्रफलम्।रविजर्क्षगतेऽमरारिपूज्येसुभगःस्त्रीविजितोरतःकुनार्यामि
ति।वर्गस्थःशुक्रोवर्गेशःशनिश्चात्रषड्रूपाधिकवीर्यस्तेनेदंशुभमशुभंचफलंसंपूर्णं पश्चात्संपूर्णतायामेवसुभग
इतिशुभफलात्स्त्रीविजितःकुनार्यांरत इत्यशुभफलमेतावदधिकम्। ५/५६ इष्टकष्टान्तरेकृतेकष्टस्यैतत्तुल्यस्यैवाव
सीयमानत्वात्।एवंचबुधस्यतत्रैवस्वत्रिंशांशफलम्॥मेधाकलाकपटकाव्यविवादशिल्पशास्त्रार्थसाहसयुताःश
शिजेतिमान्याः॥बुधस्यत्रिंशांशकोष्टकेइष्टं १/४ कष्टम् १/२ एतदन्तरम्। १/२ अत्रवर्गस्थोवर्गेश्वरश्चबुधएवसचमध्यब
लस्तदिदंशुभमपिमध्यम्।पश्चात्तत्रैवकपटयुतात्मकादशुभफलाच्छुभफलं मेधाकलाकाव्यविवादशिल्पशास्त्रार्थ
साहसयुतादिकमेतावदधिकम्। १/२ एवंसर्वत्रफलानांविचारोविधेयइत्यलमतिचापल्येन ।सवासनायाःसमकारि
वृत्तिर्दिवाकरेणामलकेशवोक्तेः॥तत्रेष्टकष्टानयनाधिकारःसमग्रसारःसमगात्समाप्तिम्॥१॥इतिश्रीकेशवसांवत्स
रोक्तजातककर्मपद्धतेष्टीकायांदिवाकरविरचितायांप्रौढमनोरमाभिधायांसवासनायामिष्टकष्टाध्यायश्चतुर्थः॥अ
थभावस्थानालोकयोगोद्भवंयत्तत्तत्सर्वंतस्ययोज्यंदशायामितिबृहज्जातकोक्तेःसर्वेणापिफलेनदशास्वेवभवितव्यम्।

र्यम्।युक्तिसिद्धंतुमूलेनगुणनम्।विषमगुणस्थलेचस्वल्पादन्यतरस्मान्मूलमपिभूरिभवत्येव।लघुजातके।वर्गोत्तम
स्वराशिद्रेष्काणनवांशकेसकृद्द्विगुणम्।वक्रोच्चयोस्त्रिगुणितंद्वित्रिगुणत्वेसकृत्त्रिगुणम्॥अस्यार्थोमिश्रोक्तः।वर्गोत्तमादिवशाद्ब
हुवारंद्विगुणत्वप्राप्तौसकृदेकवारंद्विगुणंकार्यम्।वक्रवशेनोच्चवशेनचत्रिगुणत्वेप्राप्तेसकृत्त्रिगुणितंकर्तव्यम्।अ
त्रान्यगुणप्राप्तावेतयोरेवप्राप्तावन्यतरगुणनियमनावश्यकत्वेसकृत्पदानुषङ्ग आवश्यकः।वर्गोत्तमेत्याद्युक्तेस
कृद्द्विगुणेव्यवहारार्थमाश्रयगुणेतिधृतसंज्ञेप्राप्तेवक्रोच्चयोरित्याद्युक्तेसकृत्त्रिगुणेस्फुटगुणकसंज्ञेचप्राप्तेसकृ
त्त्रिगुणेभूरिगुणंकर्तव्यमिति।अत्रवक्रोच्चगेसामान्यतस्त्रयाणांवर्गेणगुणनेप्राप्तेऽन्यतरस्मिंस्त्रिमितेगुणकेनियमि
तेऽर्थान्मूलेनगुणनमुक्तंपदस्यवर्गस्यत्रयोमूलम्।किंच।प्रकृतेत्रयाणांवर्गेणसामान्येनगुणनेप्रसक्तेऽन्यतरस्मिंस्त्रिमित
गुणनियमनलक्षणोविशेषउक्तः।विशेषेचसामान्यसंबन्धस्यावश्यमपेक्षेतिविशेषलक्षणेऽन्यतरत्रिमितगुणेसा
मान्यवर्गस्यतन्मूलत्वमेवसंबन्धः।तथासतितन्मूलत्वपुरस्कारेणैवगुणनेप्रसक्तेतन्मूलेनैवगुणनंतात्पर्यतःसिद्ध
म्।विषमद्वयघातोपिकरणीरूपोवर्गराशिर्भवतीतिद्वित्रिगुणत्वेस्फुटगुण।आश्रयगुणघातस्थलेपिमूलेनैवगुणनमाग
तम्।यत्तुबहुताडनसंप्राप्तौयाकरोत्येकवर्गणाम्।वराहमिहिराचार्यस्यानदृष्टापुरातनैरितिसारावलीवाक्यंस्वरस

इत्याह मतं दूषयता केशवार्केण पृथगपि द्विगुणे त्रिगुणे सकृत्त्रिगुणमित्यबहूक्तिरियं मत इति विवाहवृन्दावनेऽभि
धायि तद्दुर्गादिमुनिग्रन्थविरोधादसदेवेति बोध्यम्।अथाश्रयगुणकमाह॥ ॥ यः स्वाधीशसुहृत्समार्यधिरिपो
र्वर्गे धृतिश्चेषिलाविश्वाङ्केषुगुणाग्रहे द्विगुणितायोगः क्रमात्तं हरेत्॥ तद्वेषड्वसुगोशुमद्भतिजिनैः
षड्घ्नैश्च वर्गोत्तमस्वांशत्र्यंशगते सदा रसगुणैः स्यादाश्रयाख्यो गुण इति॥ १७॥ योग्रहः स्वाधीश
सुहृत्समार्यधिरिपोर्वर्गे ग्रहादिसप्तवर्गे स्यात्तस्य धृतिरिषिला इत्यादयोऽङ्काः क्रमात्स्थाप्याः।चकारेण वर्गे इत्यनु
षङ्गः स्वादीनां यस्मिन्ग्रहाद्ये वर्गे ग्रहः स्यात्तत्र वर्गे धृत्यादयोऽङ्काः क्रमात्स्थाप्या इत्यर्थः।स्वश्च अधीशश्च सुहृच्च सम
श्च अरिश्च अधिरिपुश्च एषां द्वन्द्वैकत्वं क्लीबता च।उक्तपुंस्कत्वात्पुंवद्रूपम्।धृतिरष्टादश।इषिलाः पञ्चदश।इरा
भूर्वाक्सुराप्सु स्यादिति रान्तेषु पाठाद्रेफान्त एवेराशब्दो न तु लान्त इति कश्चित्।तन्मन्दम्।अस्ति च लान्तोपीलाशब्दः।
भूर्गोवाचस्त्विडा इला इति त्रिकाण्डीस्मरणात्।इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि चेति मेदिनीकोशाच्च।प्रहृष्ट
पुष्टाखिलगोकुलामिलामिति भास्करोक्तिरप्यनुकूला।विश्वे त्रयोदश।अङ्का नव।इषवः पञ्च।गुणास्त्रय इति।ग्रहे
ग्रहवर्गे धृत्याद्यस्यो द्विगुणिताः स्थाप्याः।यथा स्वगृहे षट्त्रिंशदधिमित्रगृहे त्रिंशदित्यादि तेषां सप्तसु वर्गेषु स्थापितानां

मित्रस्य वा गृहे भवेत् । तत्तदा गृहाङ्कात्पूर्वं गृहवर्गेस्थापिताद्ङ्कात्त्रिषड्भिर्लब्ध्या प्राप्तफलेन स्व आश्रयकः ऊनो युक्तः का
र्यः आश्रय एव आश्रयकः स्वार्थे क प्रत्ययः । आश्रयगुणक इत्यर्थः । चेद्वर्गोत्तमपूर्वगः सन्नरिष्टभे शत्रुराशौ मित्रराशौ
वा स्यात्तदा गृहाङ्काद्भिन्नवर्गैश्चतुर्नवत्या आप्त्या लब्धेन ऊनयुक्तः कार्यः । एतदुक्तं भवति । मित्राधिमित्रगेहयोर्गृहाङ्क
त्वहरेण फलं पुरानीताश्रयगुणे युक्तं कार्यम् । अधिशत्रुशत्रुगृहयोस्तु हीनं कार्यमिति । अत्रोपपत्तिः । वर्गोत्तमस्वरा
शि द्रेष्काणनवांशके सकृद्द्विगुणमिति लघुजातकोक्तेर्वर्गोत्तमादौ द्विगुणत्वमुपपन्नम् । रिपुराशौ त्रिभागो नमि
ति सारावल्यामभिहितत्वाच्छत्रुराशौ त्र्यंशहानिः । केंद्रघ्ने रूपे पुलवाधनर्णमेकस्य भागा अधिकोनकाश्चेदिति पाटी
सूत्रेण तलस्य हारेणेत्यादिना वा समच्छेदसूत्रेण वा सिद्धेन त्र्यंशोनरूपगुणेन त्र्यंशहानिरेव भवतीति त्र्यंशोनं रूपं
$\frac{२}{३}$ गुणः । अधिशत्रुराशौ अर्द्धं शत्रुत्वस्याधिक्यात्स्वार्द्धसहिततृतीयांशस्य प्रागुक्तसूत्रैः सिद्धस्यार्द्धात्मकस्य ह्रासः अ
यं रूपाच्च्युतो जातोऽधिशत्रुराशावर्द्धमितो गुणः $\frac{१}{२}$ एवं मित्रराशौ युक्त्या तृतीयांशस्य वृद्धिः । तलस्य हारेणेत्यादिना सि
द्धेन त्र्यंशाधिकरूपेण गुणेन त्र्यंशोपचय एव भवतीति सत्र्यंशं रूपं $\frac{४}{३}$ गुणः । एवमधिमित्रताया आधिक्यात्स्वार्द्धं सुत
त्र्यंशस्य पूर्वसूत्रेण सिद्धस्यार्द्धात्मकस्य वृद्धिः । इयं रूपान्विता जातोऽधिमित्रराशौ गुणः $\frac{३}{२}$ समगृहे समोऽर्द्धमित्र मर्द्धश

मङ्गानांयोगः कार्यः।तंयोगंतद्धेतेषांस्वाधीष्टादीनांभेरा शौग्रहे सतिक्रमात्षड्वुंखित्यादिभिरङ्कैः षड्घ्नैः षड्गुणितैः हरे
त्।भजेत्।गणकइतिशेषः।षट्प्रसिद्धाः वसवोष्टौ गावोनव अंशुमन्तोद्वादश धृतयोष्टादश जिनाश्चतुर्विंशतिः ए
भिःषड्घ्नैरङ्कैस्तंयोगंभजेदित्यर्थः।क्रमादिति काकाक्षिगोलकन्यायादुभयत्रसंबध्यते।वर्गोत्तमस्वांशत्र्यंशगतेग्रहे
सदारसगुणैः षट्त्रिंशतातंयोगंहरेत्।अंशाश्चत्र्यंशाश्चअंशत्र्यंशाः।स्वस्मअंशत्र्यंशाःस्वांशत्र्यंशाःवर्गोत्तमाश्चस्वां
शत्र्यंशाश्चवर्गोत्तमस्वांशत्र्यंशाः।यत्रराशौग्रहस्तस्यैवराशेर्नवमांशे चेद्भवेत्तदासनवमांशोवर्गोत्तमांशः।तदुक्तम्। रा
शियेः स्यात्सोपिनन्दांशकश्चेदुक्तस्तस्मिन्नेववर्गोत्तमांशइति।सचकस्मिन्राशौकतमोभवति।तदुक्तंबृहज्जातके।
वर्गोत्तमाश्चरगृहादिषुपूर्वमध्यपर्यन्तगाः शुभफलानवभागसंज्ञाइति।स्वांशः स्वराशिनवमांशः स्वत्र्यंशः स्वराशि
द्रेष्काणः तेषुवर्गोत्तमाद्येषुगतेवर्तमानेग्रहेषट्त्रिंशताभजेत् नतुप्रोक्तहरेणेत्यर्थः।एवंहरेणभजनेयल्लभ्यतेरूपा
दिसआश्रयनामागुणोभवेत्॥अथैवंसिद्धस्याश्रयगुणकस्यकदाचित्संस्कारमाह॥ ॥ चेद्भगोत्तमपूर्वगोध्यरिसु
हृद्गेतद्वृहाङ्कात्त्रिषड्लब्ध्योनोगुगरिष्टभेब्धिनवकाघ्यास्वेसमेकेवलः॥कार्यस्त्वाश्रयकःसः ॥ ॥
चेद्भहोवर्गोत्तमपूर्वगः वर्गोत्तमनवमांशस्वनवमांशस्वद्रेष्काणान्यतरस्मिन्वर्त्तमानःसन्नध्यरिसुहृद्गेअधिरिपोरधि

ग्रहगुणयोरनयो २४/३ रन्तरार्द्धेऽस्मिन् १/३ स्वग्रहगुणाद्दूने मित्रग्रहगुणे वा युक्ते जातोऽधिमित्रसंबन्धिनि सप्तवर्गे गुणः
५/३ मित्रसंबन्धिवृद्धिर्निजार्द्धसहिताऽधिमित्रसंबन्धिवृद्धिरत्र विलोमविधिना तृतीयांशेनाधिमित्रसंबंधिवृद्धिर्मित्रसं
बंधिवृद्धिर्भवतीत्यधिमित्रसंबन्धिवृद्धिरियं २/३ स्वतृतीयांशेनानेन २/९ ऊनाजाता मित्रसंबन्धिवृद्धि ४/९ रनया प्राग्वद्गु
णोऽयं १३/९ मित्रसंबन्धिनि सप्तवर्गे समसंबन्धिनि तु रूपमेव। मित्राधिमित्रयोर्यावती वृद्धिस्तावत्येवामित्राध्यमित्रयो
र्हानिरिति जातो शत्रुसंबन्धिनि अधिशत्रुसंबन्धिनि सप्तवर्गे क्रमाद्गुणौ ५/९।१/३। स्वसंबन्धिनि द्वितयं गुणोऽस्त्येव। एवं सि
द्धे राश्यादिसप्तस्थानस्य गुणाः एभिर्गुणकैर्गुणनीयाद् युपपन्नम्। अत एवोक्तम्। गृहादिके वर्गगणे स्वकीये द्विको गु
णस्त्र्यंशविवर्जितः सः॥ अधीष्टभे मित्रगृहे नवांशा विश्वे च रूपं च समस्य गेहे॥१॥ नवांशकाः पञ्च विरोधिराशौ गुणास्त्र
काः स्यादधिवैरिणो भे॥ पूर्वं भपूर्वा गुणका य उक्ता वर्गेषु सप्तस्विह गुण्यसंज्ञाः॥२॥ गुण्या गुणैः स्वैरधिकारलब्धै रु
क्तैर्गुणः स्यादथ मिश्रितैस्तैः। स्मृतो बुधै राश्रयसंज्ञितोऽयमिति॥ यत्र वर्गोत्तमस्वनवमांशस्वद्रेष्काणान्यतस्वशान्मुख्योद्वि
गुणः प्राप्तस्तत्र शत्रुक्षेत्रे त्र्यंशमित्यादिना जातकवाक्येन शत्रुभे हानिः परिणामेन गुणात्मिकार्थान्मित्रभादिषु वृद्धिरपि प्रा
प्ता तदत्रैकाश्रयगुणसिद्ध्यर्थं संपूर्णो द्विमितगुणे यथा प्राप्तां हानिं वृद्धिं वा विधाय पश्चादस्य राश्यादिसप्तस्थानस्यापना।

त्रुश्चेतिपक्षेऽर्द्धमित्रत्वाद्यावतीवृद्धिरर्द्धशत्रुत्वात्तावतीहानिरितिहानिवृद्ध्योरभावाद्रूपंगुणः१समोनमित्रंनशत्रुरिति
पक्षेपिनवृद्धिर्नापिहानिः।अतोरूपमेवगुणइतियुक्तम्।लघुजातकेसारावल्यामप्यंशाःसुषिशत्रुराशौवक्रंविहायहा
निःस्यादितिनोक्तम्॥क्वचिदुक्तमप्यस्ति।तस्मात्तेभेदेत्रपूर्वमतमेवाङ्गीकृतमितिप्राञ्चः।अथशत्रुमित्रादिराशौस्वनवांशे
स्वद्रेष्काणेवास्थितेस्वराशौशत्रुमित्रादीनांनवांशेद्रेष्काणेवास्थितेग्रहेसामान्यप्राप्तेगुणेराशिनवांशद्रेष्काणकृततार
तम्याद्वैलक्षण्यंयुक्तमेवंहोरादितारतम्यादपि।समग्रएवगुणेसप्तवर्गकृततारतम्यविधिस्वीकारेत्यन्तायुक्ताबहुव
र्गेणैवस्यादतःकारणाद्विभक्तेएकस्मिन्गुणेराश्यादिस्थानेषुविभागेनावस्थानमागतम्।इहहोरादयःषट्समाएवरा
शेस्तुहोरादिवर्गाद्द्विगुणंगृहमितियवनवाक्येद्वैगुण्यमस्तीत्यंशेवर्गास्तेनाष्टभक्तोगुणोहोरादिवर्गेषु।अयमष्टभक्तो
द्विगुणश्चतुर्भक्तगुणात्मकोगुणोराशिस्थानेस्यादितिसिद्धम्।अतःसम्यगुक्तंश्रीपतिभिः।वर्गोत्तमेस्वभवनेस्वनवां
शकेचस्वत्र्यंशकेचगुणकोद्वितयंनिरुक्तः॥अध्यर्द्धरूपमधिमित्रगृहेसुहृद्भेसत्र्यंशकंसमगृहेखलुरूपमेव॥१॥
त्र्यंशोनितंरिपुगृहेध्यरिभेदलंस्यादेभ्योगुणोभवतियःखलुकश्चिदेकः॥वेदोद्धृतःसभगुणोगणकैर्निरुक्तोहोरादिव
र्गगुणकस्तुभवेत्तदर्द्धमिति॥२॥अथाधिमित्रस्वस्वमित्राभ्यांक्रमादर्द्धन्यूनत्वाद्वीधिकत्वमितिपूर्वयुक्त्यास्वगृहमित्र

द्विविधिरितिप्राप्तौ सत्यामुच्यते। इयं हानिर्वृद्धिर्वा परिणामेन गुणात्मिकास्तीति राशिवशाद्वर्गोत्तमादित्रिकान्यत
मवशादत्र गुणद्वये प्राप्ते आचार्यकत्वं तु बहुघ्नतायामेकं तु यद्भूरि तदेव कार्यमिति वाक्येन पुनः सकृद्गुणकस्य नि
यमनाद्धानिवृद्ध्यात्मकगुणकस्य बाधः प्राप्तः जातके हानिवृद्धित्वपुरस्कारेणोक्तत्वाद्बाधोपि युक्तस्तदबाधोबा
धश्च यथा स्यात्तथा प्राप्तेऽत्र राशिवशाद्धानिवृद्धिः प्राप्तास्तीति राशिस्थानस्य राशिगुणमात्रे नियोज्या। राशिवशाद्धानि
वृद्धिस्तु राशिस्थानस्य राशिगुणमात्रे होरादिवशाद्धोरादिस्थानस्य होरादिगुणेषु तारतम्यसिद्धसप्तवर्गगुणकल
क्षणानियुक्तेवास्ति। एवमबाधः सार्थकः। बाधस्तु राशिगुणातिरिक्तहोरादिस्थगुणेषु सार्थकः। ततो गुणत्वेन प
रिणतया हानिवृद्ध्या राशिस्थराशिगुणं गुणयित्वा पुनरावश्यकत्वेन तारतम्यप्राप्तसार्वदिकगुणैर्गुणनमिति सिद्ध
म्। स्वराशिस्थे वर्गोत्तमादित्रिकान्यतमस्थे च ग्रहे राशिवशाद्वर्गोत्तमादिवशादपि द्विमितगुणप्राप्तौ सकृद्गुणनमि
ति वाक्येनैकस्यैव गुणकस्य नियमनात् परद्विगुणस्य सर्वथा बाध एव तदिहनैव पुनर्गुणनमिति बोध्यम्। अथैवं
राशिस्थानस्थगुणमात्रे पुनरधिमित्रादिगुणकापेक्षायां प्रथमगुणकैरपरगुणकैर्वा गुणनीयमिति संदेहादेकतर
पक्षानवलम्बियुक्त्या गुणकान्तराणि साध्यन्ते। यथा प्रथमोधिमित्रगुणः ३ द्वितीयः ५ अत्र यद्गुणयोरनयोरेका

कारत्ताभविष्यत्तदान्यतरेणैवचरितार्थताजातास्यादिदानींत्वनयोरेकाकारतायुक्त्या योगार्द्धे विश्रान्तेतिक्रमिकयोरन
योर्योगार्द्धं १९/१२ गुणोयुक्तः। अन्यच्च। प्रथममित्रगुणास्वथमोऽधिमित्रगुणः सिद्धो द्वितीयसिद्धौजातायामधिमित्रसं
बन्धिवृद्धिस्तृतीयांशोनामित्रसंबन्धिवृद्धिरित्यधिमित्रवृद्धेस्तृतीयांशेमित्रगुणेयोजितेसत्यधिमित्रगुणोभवतीतियु
क्त्याधिमित्रसंबंधिवृद्धेरस्या ३/४ स्तृतीयांशो ३/४ यद्यधिमित्रगुणानपेक्षेप्रथममित्रगुणेस्मिन्नेव ५/४ योज्यतेतद्यम
प्यपरोधिमित्रगुणोयुज्यते १५/४। एवंपुनरपिगुणद्वयेसंदेहतादवस्थ्यादनयो १९/१२। १५/४ र्योगार्द्धंसूक्ष्मोयमेकोधिमित्रगुणः
सिद्धः। अत्र ११३/७२ हारांशयोर्द्विसप्ततिसप्तमांशेन ७२ अपवर्तेकृतेलब्धाहरस्थानेसप्त ७ अंशस्थानेस्वल्पान्तरमुपे
क्ष्यप्राप्ताएकादश। एवमयंगुणोऽधिमित्रराशौ ११/७ अस्यवृद्ध्या ४/७ स्वत्र्यंशोनया २०/२१ प्राग्वदयंमित्रगुणः २९/२१ सम
गुणोरूपमेव १ मित्राधिमित्रयोर्यावतीवृद्धिस्तावत्येवामित्राध्यमित्रयोर्हानिरितिशत्रुगृहगुणा १३/२१ धिशत्रुगुणो
३/७ अतः सप्तरूपंश्रीपत्याचार्यैः। नगांशकारुद्रमिताअधीष्टराशौसुहृद्भेश्वसनिमूर्च्छनांशाः। नवाश्विनोरूपमुदासराशौ
कुद्व्यंशकाविश्वमितादिषड्भे॥ त्रयोनगांशाह्यधिशत्रुराशावेतेभसंज्ञानिजराशिवर्जम्॥ वर्गोत्तमात्मीयनवांशदृक्कस्थि
तेग्रहेतुद्वितयंगुणःस्यात्॥ एतैरधीष्टादिगुणैर्निहन्याद्दृष्टीरितंराशिगुणंपुनस्तमिति॥ इत्याश्रयगुणोपपत्तिः सुन्दरमि

श्रोदिता॥प्रकृतमनुसरामः॥स्वगृहेगुणकः २ वेदोद्धृतःसभगुणोगणकैर्निरुक्तोहोरादिवर्गगुणकस्तुभवेत्तदर्द्धमित्यु
क्तेरयमष्टभक्तो १/४ जातःअयमनन्तरताडकेनद्विकेनगुणितोजातःस्वसबन्धिनिहोरादिषड्वर्गेगुणः १/२ अत्रांशहारावष्टा
दशभिर्गुणितौ १८/३६ जातोयंस्वहोरादिषड्वर्गेगुणः।एवमधिमित्रगृहेगुणः ३/२ अष्टभक्तः ३/१६ अनन्तरताडकेन ५/३ गु
णितोजातो १५/४८ धिमित्रसंबन्धिहोरादिषुगुणः।एवंमित्रगेहगुणो ४/३ ष्टभक्तो १/६ नन्तरगुणेन १३/९ गुणितोजातोमि
त्रसंबन्धिनिहोरादिषड्वर्गेगुणः १३/५४ एवंसमगृहगुणोष्टभक्तोऽनन्तरताडकेनगुणितोजातः १/८ एतस्यहरांशयोर्नवभि
र्गुणनेजातोगुणः ९/७२ एवंशत्रुगृहेगुणो २/३ ष्टभक्तो १/१२ नन्तरताडकेन ५/९ गुणितोजातःशत्रुसंबन्धिहोरादिवर्गेगुणः
५/१०८ एवमधिशत्रुगृहगुणो १/२ ष्टभक्तो १/१६ नन्तरताडकेन १/३ गुणितोजातः १/४८।अत्रांशहरयोस्त्रिभिर्गुणनेजातोधि
शत्रुसबन्धिनिहोरादिषड्वर्गेगुणः ३/१४४।एवमेतेगुणाः स्वाधिमित्रादिगृहस्थेग्रहेसतिस्वाधिमित्रादिसंबन्धिहोरादिस्थानीयाआ
गताः।एवमन्यराशावन्यहोरादिस्थेग्रहेतत्तद्गुणकाः स्थाप्याः।राशिगुणस्यार्द्धंहोरादिगुणइतिराशिस्थानेतुद्विगुणाः स्थाप्याः।
पश्चात्तेषांयोगेकृतेआश्रयगुणकोभवतीत्युपपन्नम्।दर्शनम्।
शोयेनस्वसमाधिवैरिसंबन्धिहोरादिगुणानामेवहारांशाः क्रमेण।

स्व.	अधि	मि.	स.	श.	अ.
१८/३६	१५/४८	१३/५४	९/७२	५/१०८	३/१४४

ननुनह्यस्तिराजनिदे
शादशनवत्रिभिर्गुण

नीयाअन्येषांतुनहन्तव्याइति तस्मादष्टादशादिभिर्गुणनंव्यर्थम्। नचयावान्नेवाष्टादशानां षड्विंशादंशस्तावदेवरूपस्य
ई मित्यादिफलेविशेषाभावादष्टादशादिभिः स्वादिगुणहारांशगुणनंसार्थकमेवेतिवाच्यम्। गुणान्तरेऽपिसमाङ्केन
हारांशगुणनेफलवैचित्र्यदर्शनादुक्तदोषतादवस्थ्यात्। तस्मादष्टादशादिभिः स्वादिगुणहारांशगुणानांहारां
शगुणनंगौरवान्निष्प्रयोजनत्वाच्चव्यर्थमेव। अस्तुवास्वसमाधिशत्रुगुणकानामेवसमाङ्केनहारांशगुणनम्। परंतु
अष्टादशादिभिरेवहरांशाहन्तव्याइतरैर्नहन्तव्याइदमपिशिष्यबन्धनमात्रम्। किंचमित्रराशौमित्रहोरास्थेग्रहे
यावान्होरास्थानीयोगुण १३ स्तावानेवशत्रुराशावपिमित्रहोरास्थेग्रहेगुणः स्यादित्युक्तंतदप्यसंगतम्। यत
स्तत्रशत्रुराशिमित्रहोराजन्येनगुणान्तरेणभाव्यम्। अन्यथामित्राधिमित्रादिगुणसाधनप्रयासवैयर्थ्यापत्तिः। अपि
च। सप्तवर्गस्यापितानांसर्वेषांगुणकानांयोगः कार्यइत्युक्तं तत्रपृच्छ्यते। किंसर्वेगुणकाः सदृशच्छेदाविसदृश
च्छेदावा। आद्येकिंसार्वत्रिकाः कादाचित्कावा। नाद्यः। सर्वत्रसर्वगुणकानांसमच्छेदत्वस्यबाधितत्वात्। नापरः।
भौमादीनांहोराधिपत्यभावात्पुष्पवतोस्त्रिंशांशाधिपत्याभावाच्चकादाचित्कस्यापिसमच्छेदत्वस्यासंभवात्। नापिच
रमः। असमच्छेदानांयोगस्यायुक्तत्वात्। अन्यथायोगान्तरंतुल्यहरांशकानामितिसिद्धान्तोव्याहन्येत। तस्मात्सप्त

वर्गस्य गुणानामैक्यं कार्यमित्युक्तम्॥ अत्र केचित्। नहि वयं सप्तवर्गस्य गुणकानां समच्छेदत्वं ब्रूमो येन भवदुक्तो दोषः प्रसज्येत। किंतु विसदृशहरा एव गुणास्तेषां समच्छेदान्विधाय योगः कार्य इति वदामस्तेन सर्वं समञ्जसमेवेति। स्यादेतत् समच्छेदविधानेन योगः कार्य इत्याचार्येण यद्युक्तं स्यात्। तस्मात्कथमेतदिति दुस्तरजातकार्णवसंदेहतरङ्ग-सङ्ग-भङ्गि तद्धृदया होरिका मिथः परिभाषन्ते। अत्र ब्रूमः॥ यस्य राशौ ग्रहस्तस्यैव चेद्धोराद्रेष्काणान्यतमवर्गे स्यात्तदा तत्रापि तावानेव गुणको यत्तद्गुणकराशिगुणकयोः समच्छेदत्वाद्योगोपि युक्त एवेत्यत्र न कोपि विवादः। होरास्यगुणापेक्षया भगुणकस्यांशमात्रद्वैगुण्येपि सदृशच्छेदत्वमव्याहतमेवेति हृदयम्। अथान्यराशावन्यहोरादिस्थे ग्रहे त्रैराशिकेन गुणान्तराणि यावत्साध्यन्ते तावत्त एव समानराशिहोराद्युक्तगुणा उत्पद्यन्ते किंतु राशिगुणहरतुल्यहरा अतस्त एव गुणकाः स्थाप्याः समच्छेदत्वाद्योज्याश्चेति सर्वमुपपन्नम्। सप्तवर्गगुणानां समच्छेदत्वे सिद्धे सर्वगुणकांशयोग एकेनैव हरेण भाज्य इति लाघवाद्गुणकांशा एव स्थापिताः पश्चात्तेषां योगो राशिगुणस्य हरेणैव भाज्य इति सम्यगुक्तमाचार्यचरणैः॥ ॥अत्रोदाहरणम्॥ रवेः सप्तवर्गस्वामिचक्रं सप्तवर्गस्य गुणकचक्रं च

अथ

गृ	हो	द्रे	स	न	द्वा	त्रि
बुधः शत्रुः	चन्द्रः समः	बुधः शत्रुः	भौम अमि	गुरुः सम	भौमः अमिः	बुधः शत्रु

शत्रुसंबन्धिहोरादिस्थोयं गुणो $\frac{५}{१०८}$ द्विगुणो जातो ग

हसंबन्धिगुणः ९०/१०८। अत्रांशस्थाने दश सन्तीति तेस्यापिताः पश्चात्स्वद्रेष्काणत्रिंशांशयोरपि शत्रुसंबन्धित्वात्तत्रापि स एव गुणा कः
भोज्या इति सुष्ठूक्तं द्रेष्काणत्रिंशांश

ग	हो	द्रे	स	न	द्वा	त्रि
१०	९	५	१५	९	१५	५

५/१०८। समच्छेदत्वात्तद्योगोपि युक्त एवेति न किंचिद्विरुद्धम्। अथ होरास्थानस्थगुणः साध्यते। तत्र समराशिस्थे सति समहोरास्थो गुणः। ६/१२। अपेक्षितस्तु शत्रुराशौ समहोरायां गुण इति शत्रुराशिपरिणामोस्य गुणस्यान्याय्यः। तत्रैत्रैरा शिकम्। यदि रूपचतुर्थांशमिते समग्रहगुणेयं होरास्थानस्थगुणो ६/१२ लभ्यते तदा रूपषडंशमिते शत्रुग्रहगुणके कियानिति। अत्र च्छेदलवं च परिवर्त्येत्यादिना जातोयं गुणः शत्रुराशौ समहोरायाम् ६/१०८। अत्रांशस्थानेन वातोन्यरा शावपि समहोरायां नैवस्याप्याद्युपपन्नम्। हरोपि राशिगुणस्य हरेण तुल्य इति समच्छेदत्वाद्योगोपि युक्त एव। किं च यदि पूर्वं समसंबन्धिहोरास्थो गुणाको न वभिर्नगुण्यते तदा शत्रुराशौ समहोरायां गुणः। १/१२। अस्य पुना राशिगुणेन साकं योगे क्रियमाणे मिथो हराभ्यामित्यनेन समच्छेदलकरणमावश्यकम्। तत्र द्वादशभिरेष्टोत्तरशतेपवर्तितेनव लब्धस्तैरूपद्वादशांशमितगुणकस्य हारांशगुणने जातः स एव गुणः ६/१०८। एवमग्रे समच्छेदलकरणावसरे समग्रहगुणो नवगुणो भविष्यतीति पूर्वमेव महामतिभिराचार्यैर्नवगुणः प्रोक्त इति न कोपि दोष इत्यवगच्छ। एवं स्वाधि

वैरिगुणकयोरपिधृतित्रयाभ्यांगुणनंनानर्थकमित्युदाहरणेनबोध्यम्।अथशत्रुराशावधिमित्रसप्तमांशेगुणोनुपातेन।
यद्येतावति ३ ८ अधिमित्रग्रहगुणोयमधिमित्रसप्तमांशगुण १५ ४८ स्तदाशत्रुग्रहगुणेस्मिन् १ ६ कियानितिच्छेदंलवंचप
रिवर्त्येत्यादिनाजातः १५ १०८ सएवगुणकोराशिगुणस्यहरतुल्यहरोतस्तएवगुणकाःस्थाप्याःपश्चाद्राशिगुणस्यैवह
रेणहरणीयाइतिसर्वंपरिच्छिन्नम्।अथवर्गोत्तमस्थांशाभ्यामागतेग्रहेगुणोद्विमितोवेदोद्धृतोजातोभगुणकोर्द्धमि
तः १ २।यदितत्तद्ग्रहेगुणेतत्तद्धोरादिगुणकोलभ्यतेतदास्मिन्नर्द्धमितेवर्गोत्तमादिगुणेकिमितित्रैराशिकेनगुणान्त
राणिसाध्यन्तेतावन्तएवगुणाःषड्त्रिंशत्तुल्यहराउत्पद्यन्ते।ग्रहस्थानेपिपूर्वप्रकारेणयोगुणकस्तद्धरस्थानेयावत्ष
ड्त्रिंशत्स्थाप्यन्तेतावद्वर्गोत्तमान्यतरवशात्प्राप्तगुणकानन्तरताडकघाततुल्यएवगुणकउत्पद्यते।अतस्तत्राङ्कयोगं
षड्त्रिंशतैवभजेन्नतुप्रोक्तहरेणेत्यपिसाधु।अथवर्गोत्तमादित्रिकान्यतमस्थोग्रहोयद्यधिशत्रुगेहेभवतितदाग्रहगु
णकस्यास्य ९ ३२ त्र्योनगांशाह्यधिशत्रुराशाविस्युक्तेरयंगुणः।३।तत्रगुणनंखण्डाभ्यामपिसंभवतीत्येतस्यखण्डद्व
यंकृतंतत्रैकम् ३।अपरंच ४।तत्रप्रथमखण्डेनगुणनेगुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशेकृतेपूर्वानीतआश्रयगुणको
लब्धः।द्वितीयखण्डेनतुराशिगुणेंशाहतिश्छेदवधेनभक्तेतिभिन्नगुणनरीत्यागुणितेचतुर्भिरपवर्तितेचग्रहाङ्कस्ये

त्वाधनखण्डगुणितत्वादृणगतस्यत्रिषष्टितमोभागोभवतीतिगृहाङ्कःत्रिषष्टिभागोनःपूर्वानीताश्रयगुणकोवास्तव
आश्रयगुणोभवतीत्युपपन्नम्।एवमधिमित्रगृहेगुणः।११/७।अस्यापिखण्डद्वयंविधायगुणनेगृहाङ्कःत्रिषष्ट्यंशाए
वभवतीतितथोक्तम्।परमियांस्तुविशेषः।अत्रसप्तचतुर्मितएकादशानांधनखण्डेकृते ‾‾ त्रिषष्टिभागोयोज्य
इति।अथशत्रुगृहगुणः १३/२१ अयमीदृशःकल्पितः।२१/२१।अनेनपुरानीताश्रयगुणेनगुणनेगुणकभाजकयोःसम
त्वादपगमेकृतेसएवजातः ।गुणकांशस्यानेष्टाधिकागृहीताद्व्यष्टानामेकविंशत्यंशेनगुणितराशिगुणा १०/२६
ल्लब्धंपुरानीताश्रयगुणाच्छोध्यंतत्रषट्त्रिंशदेकविंशतितुल्यहरयोर्घातस्यास्य ७५६ मानत्रैः ८ रपवर्तेकृतेल
ब्धासान्नाचतुर्नवतिः ९४।३० स्वल्पान्तरत्वाच्चतुर्नवतिमेवगृहीत्वागृहाङ्कःचतुर्नवतिभागोनःपूर्वानीताश्रयगुणकःका
र्यइत्युपपन्नम्।अथवर्गोत्तमादित्रिकान्यतरस्थोग्रहोयदिमित्रगृहेभवतितदायंगुणकः।२९/२१।अस्यापिधन
खण्डेकृत्वागृहाङ्कःचतुर्नवतिभागान्वितःपूर्वाश्रयगुणोवास्तवोभवतीतिनिष्पन्नम्।वासनाबोद्धारस्त्वधिरिपु
सुहृद्रे त्रिषड्लब्ध्योनोमित्रारिभेतुचतुर्नवत्यंशयुतोगृहाङ्कःकार्यइतिवदन्तितदतीवतुच्छमित्यवगच्छ।स
मगृहेतुरूपसुदासराशावित्युक्तत्वाद्रूपेणगुणनेविकृतत्वाद्यथास्थितएवगुणकः।स्वराशिस्थेवर्गोत्तमादित्रिका

न्यतमस्थेचग्रहेराशिवशाद्वर्गोत्तमादिवशादपिद्विमितगुणकप्राप्तौसकृद्गुणमितिवाक्येनैकस्यैवगुणकस्यनियम
नादपरद्विगुणसर्वथाबाधएवातःसम्यगुक्तंखेसमेकेवलइति॥इत्याश्रयगुणकोपपत्तिः॥कर्मयोग्यगुणकमा
ह॥ ॥तत्स्फुटहृतेर्मूलंसयोग्योगुणः॥ ॥स्पष्टम्।उपपत्तिःप्रागुक्तैव॥अंशायुर्दायोपयोगिदायांशाना
ह॥ ॥खेटानांचतनोर्लवाःस्वयुगहृच्छेषाद्गृहांशायुषः॥१८॥ ग्रहाणांलग्नस्यचलवाश्चत्वारिंशद्भक्त
शेषाःसन्तोंशायुषोलवाभवन्ति॥अत्रोपपत्तिः॥ग्रहभुक्तनवांशराशितुल्यंबहुसाम्यंसमुपैतिसत्यवाक्यमित्युक्ते
र्मेषनवमांशस्थेग्रहेएकवर्षमायुर्वृषांशस्थेद्वेवर्षेएवंक्रमेणमीनांशेद्वादशवर्षाणीतिनिर्णीतम्।तत्रमेषादेश्च
त्वारिंशदंशान्तेमीनांशान्तोभवतीतिचत्वारिंशदंशैरेकःपरिवर्त्तोलभ्यतेततदिष्टेग्रहलग्नांशैःकतीतिचत्वारिंशद्भ
क्ताग्रहलग्नांशागतपरिवर्ताःस्युःशेषोवर्तमानपरिवर्तस्यगतंभवति।कलानांद्विशत्यै२००कोनवांशस्तत्तुल्या
न्येववर्षाणीतिद्विशतकलाभिरेकंवर्षंतदादायांशपरपर्यायशेषांशकलाभिःकिमिति।वर्षाद्यमंशायुर्भवति।अंत
एववक्ष्यते।दायांशोत्थकलाःखयोग्यगुणकघ्नाःखाभ्रनेत्रोद्धृताइति।अतःसर्वंसयुक्तिकमेव॥अथचक्रार्द्धहानिमा
ह॥ ॥षड्भाल्पेसतिखेचरोनउदयेस्यांशाद्धृतेःखाग्निभिस्त्वेकाल्पेस्यचरखाग्निभाजितलवैःसौम्यो

पै॰म॰
९९

नितेत्वर्द्धितैः। ऊनाभूर्गुणएकभेद्विबहुषुत्वेकस्यबह्वोजसःकार्योस्तद्गुणितास्सदायजलवाश्चक्रार्द्धहा
निस्त्रियम्॥१९॥ खेचरोनउदयेषड्भाल्पेसतिअस्यांशोद्धृतैःखाग्निभिरूनाभूर्गुणःस्यादित्यन्वयः।अयमर्थः।ग्रहो
लग्नाच्छोध्यःशेषंयदिषड्भाधिकंतदानैषाहानिः।यदिचषड्भाश्यल्पंतर्हिअस्यषड्भाल्पस्यखेचरोनोदयस्यराश्यस्त्रिं
शतागुण्याअधःस्थांशयुक्ताअंशाभवेयुस्तेस्त्रिंशद्भाज्यालब्धेनभूरेकःहीनःकार्योगुणकःस्यात्।तुर्विशेषेएकाल्पे
खेचरोनोदयेअस्यखेचरोनोदयस्यखाग्निभिस्त्रिंशताभाजितलवैरूनाभूर्गुणःस्यात्।तुर्विशेषे।सौम्योनितेउदयेशुभ
ग्रहोनेलग्नेकृतेसतिअर्द्धितैरंशोद्धृतैःखाग्निभिरर्द्धितैःखाग्निभाजितलवैर्वीऊनाभूर्गुणःस्यात्।तुर्विशेषेएकभेद्विब
हुष्विद्व्यादिषुग्रहेषुसत्सुबह्वोजसःएकस्यैवगुणःकार्यः।बहुओजोवीर्यंयस्येति बह्वोजास्तस्य।एकराशिस्थानांम
ध्येयोरूपषष्ट्यंशाधिकबली तस्यैवगुणःकार्यइत्यर्थः॥यदातुरूपषष्ट्यंशादिबलसाम्यंस्यात्तदासर्वेषामपिगुणः
कार्यइतिमिश्राःप्राहुः।वस्तुतस्तुनैसर्गिकबलमेतद्बलसाम्येस्मादधिकचिन्तेतिलघुजातकसाराव्ल्याद्युक्तेरेकस्त्वे
कर्क्षगेषेकइतिगर्गोक्तेश्चयस्यनिसर्गबलमधिकंतस्यैवगुणःसाध्यइतिअत्रविषष्ट्यंशस्यातिसूक्ष्मत्वाद्रूपषष्ट्यंश
पर्यन्तेचक्रार्द्धहानिर्भवेत्।गुणकेनदायांशगुणनेपरिणामेहानिरेवभवतीतिभावः॥चक्रार्द्धहानिर्नामचक्रपातार्द्धे

रामः
९९

हानिः। पातो विपरीतस्तद्विपरीतत्वसंबन्धेन पातशब्दस्य विपरीताभिधेये लक्षणा चक्रस्य यद्विपरीतार्द्धं तत्संबन्धिनी
हानिरित्यर्थ इति मिश्राः॥ अत्रोपपत्तिः॥ बृहज्जातके॥ सर्वार्द्धत्रिचरणपञ्चषष्ठभागाः क्षीयन्ते व्ययभवनादसत्सु वाम
म्॥ सत्स्वर्द्धं ह्रसति तथैकराशिगानामेकोंऽशं हरति बलवांस्तथाह सत्यः॥ लग्नाद्द्वादशे राशौ पापग्रहे संपूर्णायुर्हानिरेकाद
शेऽर्द्धा युर्हानिर्दशमे तृतीयांशस्य नवमे चतुर्थांशस्याष्टमे पञ्चमांशस्य सप्तमे राशौ आयुषः षष्ठांशस्य हानिः॥ शुभग्र
हे तु लग्नाद्द्वादशराशौ स्थितेऽर्द्धहानिरेकादशे चरणस्य दशमे षष्ठांशस्येत्यादि। द्वादशे सर्वत्र संपूर्णा हानिर्न युक्ता क्व
चिदेकत्र युक्ता तस्माद्यावति मेषादिभागे लग्नं लग्नाद्द्वादशेऽपि तावत्येव मेषादिभागस्थिते ग्रहे उत्सर्गसिद्धयुक्त्या
त्मकसाम्यात् द्वादशस्थमेषादिसंज्ञव्यावहारिकराशेरवश्यंभावाच्चोक्तवदेकादशराश्यन्तरे लग्नार्वाचीनैकराश्यन्त
रात्मके सर्वो भागो हीयते। सर्वेषु जातकतन्त्रेषु भागपर्यायपदपर्यन्तधावनात् सर्वोऽपि भाग एकरूपहरेणायातीत्ये
करूपं हरः। एवं दशराश्यन्तरे लग्नार्वाचीनद्विराश्यन्तरात्मकेऽर्द्धो भागः क्षीयतेऽर्द्धभागोऽपि द्विरूपहरेण गच्छतीति रू
पद्वयं हरः। एवं क्रमिकनवभान्तरेऽर्वाचीनत्रिभान्तरे त्रिरूपं हरः। अष्टभान्तरेऽर्वाचीनचतुर्भान्तरे चतूरूपं हरः। सप्तभा
न्तरेऽर्वाचीनपञ्चभान्तरे पञ्चकं हरः। लग्नात्षड्भान्तरे षड्रूपं परमो हरः। अर्थादन्तराभावे ह्रासाभावः। तस्माल्लग्नार्वाची

नैकराश्युपचयादेकहरोपचय इति सिद्धम्। अथानुपातः। यदि त्रिंशदंशैरेकरूपं १ हरस्तदेष्टखेचरोनोदयराश्यंशतुल्यलग्नार्वाचीनराश्यंशैः किमिति खेचरोनोदयांशा त्रिंशदंशोहरः इति निष्पन्नम्। अनेन सच्छेदेन हरेणायुर्लवा भाज्या लब्धमायुर्लवेभ्यः शोध्यन्तितत्र छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योथ भागहरणे गुणनाविधिश्चेति सूत्रेण हरभक्ता आयुर्लवा जाता आ॰ल ३० अत्रायुर्लवास्त्रिंशता गुणनीयाः खेचरोनोदयांशैर्भाज्या अथवा खेचरोनोदयांशभक्तत्रिंशता गुणनीया इति निष्पन्नम्। तत्र खेचरोनोदयांशभक्तत्रिंशद्गुणा आयुर्लवा आयुर्लवेभ्यः शोध्याः खेचरोनोदयांशभक्तत्रिंशदूनरूपगुणायुर्लवा वा फलं सममेव। तद्यथा। आयुर्लवाः १० खेचरोनोदयांशाः ६० खेचरोनोदयांश ६० भक्त त्रिंशता ३० आयुर्लवा गुणिता लब्धमायुर्लवेभ्यः शोधितं जातम् ५। यद्वा खेचरोनोदयांशभक्तत्रिंशदूनरूपेणानेन ०। ३० आयुर्लवा गुणिताः फलं सममेव जातम्। ५। अतः षड्भाल्पे सति खेचरोनउदयेस्यांशोद्धृतैः खाग्निभिरूनाभूर्गुणः स्यादिति युक्तमुक्तम्। एकाल्पे तु खेचरोनोदये त्रिंशद्गुणायुर्लवेभ्यस्त्रिंशदल्पखेचरोनोदयांशैर्भागे ह्रियमाणे फलमायुर्लवाधिकमायुर्लवेभ्यो न शुद्ध्यतीति व्यस्तत्रैराशिकं कर्त्तुमुचितमतः खाग्निभाजितलवैरूनाभूर्गुण इत्यपि सुष्ठूक्तम्। सत्त्वर्द्धं ह्रसतीत्युक्तेः सौम्यो नितेलग्नेऽर्द्धितैः खेचरोनोदयां

शभक्तत्रिंशद्भिःखाग्निभाजितलवैर्वैर्नाभूर्गुणःस्यादित्यपिनितान्तंकान्तम्।अनेनगुणेनायुरंशागुणनीयाअतस्त
द्गुणिताः खदायजलवाइत्युपपन्नम्।अत्रकेचिद्द्वाववशाच्चक्रार्द्धहानिंकथयन्तिस्मतन्मतमाचा
र्येणनस्वीकृतम्।गर्गसत्याचार्यवराहकल्याणवर्मादिभीराशिपर्यायपर्यन्तंधावनात्।अतोयदुक्तंतत्सर्वंनिरवद्य
म्।पद्धतिप्रकाशेतुचक्रार्द्धहानिगुणःप्रकारान्तरेणमयोक्तः॥एकाल्पकेभद्विगुणांशतुल्यंरसाल्पकेतद्धृतरूप
तुल्यम्।शोध्यंतदूनैकमितोगुणःस्यात्कुभोनितेशोध्यदलेनयुग्वा॥१॥खगोनलग्नद्व्यनुषङ्गः॥शेषंस्फुटम्।आचा
र्योक्तप्रकारेत्रिंशताऽपवर्त्तंकृत्वास्योपपत्तिस्तान्त्रिकैरूह्या।विस्तरभयादस्माकमनुद्योगः॥श्रीपतिपद्धतौशुभग्र
हस्यरूपाल्पहरेसत्वर्द्धह्रसतीतिबृहज्जातकोक्तेहरार्द्धरूपाच्छोध्यम्।यथास्थितहरोनरूपंहरार्द्धयुक्तंवागुणो
भवतीतिद्रष्टव्यम्।अतएवाहदामोदरः।रूपाल्पकोर्द्धितोहारस्ततोरूपाद्विशोधयेदिति।हरखण्डेनसंयुक्तोगु
णकःसगुणोऽथवेतिच।आदिशर्मणात्वज्ञातहानिकर्मणालग्नेशुभोनितेहारगुणौद्विनिघ्नावितिवदताहरोनरूपं
द्विगुणंगुणोभवतीतिस्वीकृतंतदसत्।लग्नराश्यादिसमेपापेसौम्येवान्तराभावाद्धान्यभाववृद्धिहालिकोपिप्रति
पद्यते।तत्रपापस्यहरःशून्यमितिरूपंगुणस्तेनदायांशानांगुणनेदायांशाएवभवन्तीतिनकापिहानिः।शुभस्यहरे।

द्विनिघ्नइतिरूपद्वयंगुणस्तेनदायांशगुणनेद्वैगुण्यंभवतीतियत्किंचिदेतत्।हानिगुणकेनगुणनेहानिरेवभवितु
मर्हतिनवृद्धिरितिबालोपिजानाति। एवमन्यत्रापिव्यभिचरतीतिपरिहार्योयंपन्थाः।यदप्यायुष्मताखगोनलग्नष
ड्भाल्पंकुहृतंहरोभवतीतिउक्तंतदप्यसत्॥तत्रराशयोधोद्विघ्नलवादिनायुक्ताहरोभवतीतिध्येयम्।यदपिगणेश
नाम्नाद्विघ्नहरोनंरूपंगुणःस्यादित्यभिहितंतदपितुच्छम्।कदाचिद्विघ्नहरस्यरूपादप्याधिक्यलाभेनरूपाच्छुद्ध्यसं
भवात्।रूपमेवतस्माच्छोद्ध्यमितियदितथापिव्यभिचरतीतिधूलीकर्मणाप्रदर्शनीयम्।यत्तुभाववशाद्दिशर्मणा
चक्रार्द्धहानिःस्वीकृतातदसदितिप्राचोक्तंतदप्यसङ्गतम्।तद्भूम्येतेनतथानङ्गीकारात्।सूर्येणक्षीणचन्द्रोत्रपाप
इत्युक्तंतदपिपद्धतिकारविरोधादयुक्तम्।प्रकृतमनुसरामः॥अथांशायुर्दायसाधनमाह॥ ॥ दायांशोत्थक
लाःस्वयोग्यगुणकघ्नाःस्वाभ्रनेत्रोद्धृताअंशायुर्दुसदांसमादितुतनोर्दायांशकास्माहताः॥दिग्भक्ताश्च
समादिचेत्तुबलवल्लग्नंतदालग्नभैस्तुल्याब्दैस्सहितंद्विनिघ्नशरहृद्भागादितोमासयुक्॥२०॥ यथाप्रा
क्चक्रार्द्धहानिसंस्कृतदायांशानांकलाःस्वकीयकर्मयोग्यगुणकेनगुणिताद्विशत्याभक्ताःफलमंशायुर्वर्षादिंभ
वति।अयमभिसन्धिः।दायांशकलाद्विशत्याभक्तालब्धंवर्षाणिस्युः।शेषंसविकलंद्वादशभिःसंगुण्यविकलास्याना

स्यषष्ट्याप्तंकलासुसंयोज्यद्विशत्याभक्तेमासाः।पुनःशेषंसावयवंत्रिंशतागुणयित्वाविकलातःषष्टिलब्धमुपरिप्र
क्षिप्यशतद्वयेनभागे गृहीतेदिनानिस्युः।पुनःशेषंषष्ट्यानिहत्याधःस्थाङ्कयुतंद्विशत्याभजेल्लब्धंघटिकाभवेयुरेव
मग्रेपि।लग्नस्यदायांशास्त्रिगुणाःप्रोक्तरीत्यादशभिर्भाज्यावर्षाद्यंलग्नायुर्भवेत्।यदितुषड्रूपाधिकबलंलग्नंतदा
लग्नराशितुल्यवर्षैर्युक्तंकार्यम्।लग्नभागादेर्द्विगुणस्यञ्चभिराप्तेनमासादिफलेनमासादौचैयुक्तंकार्यंतल्लग्नायुः
स्पष्टंभवति।यदालग्नबलंषड्रूपाल्पंतदानींदायांशास्त्रिगुणादशभक्ताएवलग्नायुःस्यादितितात्पर्यार्थः।बलवल्ल
क्षणंत्वल्पेहीनबलोबलीषडधिकइत्यग्रेवक्ष्यते।ग्रहायुःसाधनवासनायद्येकनवांशकलाभिर्द्विशतमिताभिः२००
रेकंवर्षंतदेष्टदायांशकलाभिःकिमित्यनुपातेनसुगमा।दशभिरंशैस्त्रयोनवांशास्तत्तुल्यान्येववर्षाणीतित्रीणिवर्षा
णिभवन्ति।अथानुपातः।यदिदशभिरंशैस्त्रीणिवर्षाणितदेष्टलग्नदायांशैःकानीत्यतउक्तंतनोर्दायांशकास्त्र्याहतादि
ग्भक्ताद्इतिवीर्यान्वितराशिसमंचहोरेतिबृहज्जातकोक्तेर्लग्नभैस्तुल्याब्दैःसहितमित्युपपन्नम्।ततोनुपातः।यदि
त्रिंशदंशैर्द्वादशमासास्तदेष्टलग्नभागैःकिमिति।अत्रगुणहरौषड्भिरपवर्त्यलब्धंगुणोद्वौ२हरेपञ्च५अतोद्विनिघ्न
शरहृदित्याद्युपपन्नम्॥ ॥अथपिण्डनिसर्गजीवशर्मायुर्दायोपयोगिभूतान्दायांशान्साधयति॥ ॥ स्वोच्चोनो

प्रौ·म·
९९

द्युचरोङ्ग·भात्समधिकोग्राह्योल्पकोनार्कभं१२ तद्भागाद्युचरोरिभेयदिगुणांशोनाविनावक्रगम्।ह्या
प्ताअस्तमितेविनाशनिसितौहानिद्वयेत्राधिकौकार्योपिण्डनिसर्गजीवगदितेचक्रार्द्धहानिर्भवेत् ॥
॥२१॥ स्वोच्चेनोनोग्रहोयदिषड्राशिभ्योऽधिकस्तदास्यभागाः कार्याः।यदिषड्भाल्पस्तदातंद्वादशभ्योविशोध्यभा
गाः कार्याः।वक्रगंनीचासन्नभावेनवक्रगतिंप्राप्तंग्रहंभौमादिपञ्चकान्यतमंविहाययद्यरिभेस्वाभाविकशत्रुराशौ
ग्रहः स्यात्तर्हितेतदीयाभागानिजचतुर्थांशेनहीनाः कार्याः वक्रीग्रहः शत्रुराशावपित्र्यंशंनापहरतीत्यर्थः।अत्रके
चिट्टिप्पणकाराआरोवक्रः क्रूरदृक्कावनेयइत्यभिधानाद्धित्वावक्रंरिपुगृहगतैर्हीयतेस्वत्रिभागइतिवराहोक्तौव
क्रशब्देनभौमंव्याख्यायतत्स्वरसाद्वक्रगमित्यत्रापिभौमंव्याचक्षतेतद्बहूनामसंमतत्वादुपेक्ष्यम्।ज्ञानराजसुतसू
र्योपि।आरोवक्रोवक्रचारोमहीजइतिभौमनामानिस्वेच्छयाप्रकल्प्यवक्रचारगइतिश्रीपत्युक्तौवक्रचारगोभौमइ
तिव्याख्यातवान्।तदपिस्वच्छन्दंप्रवर्तमानस्यैकदेशिनोमतमुपेक्ष्यमेव।बृहज्जातकटीकायांहित्वावक्रमित्यस्य
व्याख्यावसरेभट्टोत्पलेनाप्युक्तम्।वक्रंविपरीतगतिंहित्वावर्जयित्वायोग्रहोरिपुगृहगतः शत्रुक्षेत्रगतोभवतितेन
स्वादाग्रुषस्त्रिभागोहीयते।एतद्बहूनांमतम्।आचार्यस्यपुनरेषएवपक्षोभिमतः।अन्यथाहित्वाभौममित्याचक्षेत।

राम:
९९

अतएवज्ञायते यथावक्रगोग्रहआयुर्दायंसबलत्वात्त्रिगुणंददातितथात्रापिनापहरतीतिनिश्चयइति।कथंपुन
र्वक्रिणंविहायेतिपक्षस्यबहुसंमतत्वमितिचेत्।पश्य।श्रीधरः।वक्रचारंविनात्र्यंशंशत्रुराशौहरेदूहइति।श्रीपतिर
पि।त्र्यंशकंहरतिशत्रुभेग्रहःस्वायुषोत्रनतुवक्रचारगः॥दामोदरोपि।विनावक्रगतिंहरेच्च।निजायुषस्त्र्यंशमरेर्गृह
इति।होरामकरन्दे।त्र्यंशंहरन्त्यकुटिलारिपुराशिसंस्थाइति।बृहज्जातकेपि।हित्वावक्रमित्यत्रवक्रमस्यास्तीति
वक्रः अर्थआदिभ्योऽच् वक्रिणंहित्वेतिव्याख्येयम्।प्रामाणिकैः श्रीधरादिभिराचार्यैर्गर्गपराशरबादरायणदेवला
दिपद्धतयस्तज्जातकानिचसंपूर्णानिदृष्टान्यासन्नतस्तैर्यदुक्तंतत्सर्वंसमूलमेव।यत्तुबृहज्जातकटीकायांनचा
वनिसुतस्त्र्यंशंशत्रुक्षेत्रगतस्तथेतिगर्गवाक्यंयदपिचभूम्याःपुत्रंवर्जयित्वारिभस्थाहन्युःस्वात्स्वादायुषस्तेत्रि
भागमितिबादरायणवाक्यंतदुभयमप्यंशायुःप्रकरणेऽभिहितत्वादंशायुर्विषयमेवेतिबोध्यम्।पराशरेणशत्रुक्षे
त्रगतस्त्र्यंशमितिवदताभौमंविहायेतिनोपात्तम्।तथालघुजातकसारावल्यादावपिनोक्तमेवंमतभेदेपराशरमत
मेवबहुसंमतत्वादंशायुष्याहृतमाचार्यैरित्यपिध्येयम्।अस्तम् इतेप्राप्तेग्रहेतेदायांशाद्विभक्ताःकार्याः।शनिशु
क्रावस्तंगतावप्यर्द्धंनापहरतः।अत्रत्र्यंशार्द्धहानिद्वयेप्राप्तेऽधिकार्द्धहानिरेवकार्यानहानिद्वयम्।अनेनहानिद्वये

ग्रो॰ म॰ ७०

पिद्वितयंविधेयमित्यधुनातनोक्तंपरास्तम्।गर्गः।ध्रुवायहानिःकर्तव्याततोन्यासुबहुष्वपि॥प्राप्तास्वेकैवकर्तव्या
यास्यात्तासुमहत्तरा।यवनः।खेचरोजायतेयोर्द्धंत्र्यंशयोरपहारकः॥आयुषःसहरेदर्द्धंत्र्यंशंशुक्रशनैश्चरौ।ननुध्रु
वायहानिःकर्तव्येत्यादिगर्गवाक्यस्यांशायुःप्रकरणेपठितत्वादनेनांशायुष्येवसकृद्धानिरुक्तानपिण्डाद्यायुषि।
किंचानिस्कृष्टार्थप्रतिपादकैर्वराहश्रीधरश्रीपत्यादिभिराचार्यैःपिण्डाद्यायुर्दायेषुसकृद्धानिर्नाभिहिता।तस्माद्द्वितो
र्हानिद्वयेप्राप्तेऽधिकैकाहानिःस्यादितियदुक्तंतदयुक्तम्।नचाचार्यकल्पंतुबहुघ्नतायामेकंतुयद्भूरितदेवकार्यमित्य
स्यव्याख्यावसरेशत्रुक्षेत्रस्थोनीचस्थश्चयदाग्रहोभवत्यस्तंगतोवातदासकृदेवायहानिःकार्यानीचेतोर्द्धंह्रसतीत्य
त्राप्यनुवर्तनीयम्।इतिभट्टोत्पलोक्तेःसकृद्गुणननियमनैयम्येनसकृद्धानिरपिस्वीक्रियतामितिवाच्यम्।त
थासतिनीचस्थेग्रहेशत्रुक्षेत्र गते स्तमितेवासकृदर्द्धहानिरेवस्यान्नत्र्यंशहानिर्नापिद्वितीयार्द्धहानिरितिप्र
सज्येत।तत्रयथाभवद्भिर्द्वीयांशसाधनेनैवनीचस्थत्वनिबन्धनामर्द्धहानिंविधायपश्चाच्छत्रुराशिस्थेस्त्र्यंशहानि
रस्तङ्गतेऽर्द्धहानिर्वाक्रियतेतद्वदिहापित्र्यंशार्द्धहानिद्वितयेप्राप्ते विनिगमनाविरहाद्धानिद्वितयमपिस्यादि
तिसुन्दरोक्तएवपन्थानितान्तसुन्दरइतिप्रतिभाति॥अत्रवयंतुब्रूमः।खेचरोजायतइत्यादियवनमुनिवाक्येवि

रा॰ म॰ ७०

पचयोभवतीतिनीचादग्निमाअर्वाचीनाश्चराशयः पठितवर्षार्द्धगुणाः षड्भक्ताअथवापठितवर्षगुणाद्वादशभक्ताः
फलंपठितवर्षार्द्धेयोज्यंपिण्डायुःस्यात्। तत्रस्वोच्चोनेषड्भाधिकेषड्भंसंशोध्यशेषंनीचादग्निमराश्यादि तत्पठितवर्ष
गुणंद्वादशभक्तंफलंपठितवर्षगुणितषड्भस्यद्वादशभागात्मकेपठितवर्षार्द्धेयोज्यमितिनीचादग्निमराश्यादेःप्रा
गेवषड्भाशियोगाद्यथास्थितंस्वोच्चोनग्रहचरंषड्भाधिकंगृहीत्वायुःसाधनेनकोपिविशेषइतिबालोपिजानाति। अतः
स्वोच्चोनोग्रहचरोऽङ्गभात्समधिकोग्राह्यइत्युपपन्नम्। षड्भाल्पेतुस्वोच्चोनेतं षड्भाद्विशोध्यशेषंनीचादर्वाचीनराश्यादि
प्रागवदिहापिप्रागेवषड्भयोगात्षड्भाल्पंद्वादशराशिभ्योविशोध्यग्राह्यमित्यपियुक्तम्। अस्यस्वोच्चोनषड्भाधिकग्र
हस्यराश्यादिपठितवर्षगुणंद्वादशभक्तंकार्यंतत्राचार्येणांशाएवकृताअतस्तद्भागाःपठितवर्षगुणाभगणांशैर्भा
ज्याइत्युपपन्नम्। अतएववक्ष्यते। दायांशाःस्वगुणेर्हताहिभगणांशा ३६० प्ताःसमादिपिण्डायुरिति। त्र्यंशार्द्धहानि
वासनाहोरागममूलेव। अंशायुषिवक्रगतिग्रहस्यसबलत्वेनायुषस्त्रिगुणितत्वादिहापिसबलत्वान्नत्र्यंशहानि
रुचिता। अतोविनावक्रगमितिसाधु। सूर्येणशत्रुणास्तमितयोरपिशनिशुक्रयोर्वैराभिनिवेशनेनैवायुर्हानिरित्य
पिसुष्ठूक्तम्। पूर्वोक्तंचिन्तयेत्सर्वमितिसारावल्यामुक्तत्वाच्चक्रार्द्धहानिःकार्येत्यपिसुष्ठूक्तम्। अत्रारिभइतिसामा

शिष्यत्र्यंशहान्यसंगतत्वनिबन्धनार्द्धहान्योर्निर्णयस्योक्तत्वात्तद्धानिद्वयेप्राप्तेऽधिकार्द्धहानिरेवस्यान्नहानिद्वय
म्।नीचस्थत्वनिबन्धनार्द्धहानौप्राप्तायांतथारिभस्थितत्ववशात्तृतीयेलिप्त किरणत्वाद्धापरहानौचप्राप्तायांसत्त्व
द्धानिनिश्चायकवचनाभावाद्धानिद्वयेनकिंचिद्बाधकम्।अतोहानिद्वयेत्र्यधिकैकेतिसर्वमवदातम्।खेचरोजा
यतइत्यपिवचनमंशायुर्विषयकमितिप्राञ्चः।तन्नचतुरस्रंप्रमाणाभावात्।केशवतःपरमप्राचीनेनभट्टोत्पले
ननेदंयवनवचनंदृष्टमतःकेशवदृष्टमिदंवचनंशककालप्राचीनयवनस्यनभवतीत्यप्याहुः।तदयुक्तम्।भट्टो
त्पलेनपराशरजातकंनदृष्टमस्माभिस्तुकिंचित्पराशरजातकंदृश्यतेतत्रभट्टोत्पलादृष्टत्वादिदंपराशरीयजात
कमेवनभवतीतिवक्तुमशक्यम्।तस्मात्प्रामाणिकैःश्रीकेशवसांवत्सरैर्दृष्टंयवनवचनंभवत्येव।अथवितिं।अ
थोद्वत्यानन्तर्ये।मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथोअथेत्यमरः॥चक्रार्द्धहानिर्भवेत्।पूर्वानीतस्वकीयचक्रार्द्ध
हानिगुणेनदायांशागुणनीयादित्यर्थः॥अथादितउपपत्तिः॥बृहज्जातके।मयपवनमणित्थशक्तिपूर्वैर्दिवसकरा
दिषुवत्सराःप्रदिष्टाः॥नवतिथिविषयाश्विभूतरुद्रादशसहितादशभिःस्वतुङ्गभेषु॥१॥नीचेतोऽर्द्धह्रसतिहितत
श्चान्तरस्थेनुपातइति।उच्चेपठितमायुर्नीचेपठितमर्द्धमायुस्तस्मान्नीचादग्रतोवीगपिषड्राशिभिःपठितवर्षार्द्धस्यो

सताशुभग्रहेणदृष्टस्तर्हिअर्द्धयाआष्याउनाःकार्याः।अत्रशुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः।अथापरइति।अथशब्दोम
तान्तरसूचनार्थः।ग्रहाणांदायांशाउच्चोदयभावजेननिघ्न्याआष्याऊनाःकार्याः।उदयोलग्नंतदुदयभावात्तनु
भावाज्जायतेतदुदयभावजमर्थात्फलम् ग्रस्योदयभावजंतेन लग्नवर्तिक्रूरस्यलग्नोत्पन्नारोहावरोहफ
लेनाप्तिर्गुणनीयेत्यर्थः।सौम्यदृष्टेतुलग्नगेक्रूरेउच्चोदयभावजेननिघ्न्याईयाआष्योनाःकार्याः।ननुयदिद्वित्राः
पापग्रहालग्नेस्युस्तदाकस्यभावफलेनगुणनीयेत्यतआह।तनुगोग्नोचेद्बलिष्ठस्येति।षष्ठ्यंशमात्रबलेनाप्य
धिकबलशालिनइत्यर्थः तनौलग्नेगच्छतस्तौतथातौचतावुग्रौचतनुगोग्रौ।अत्रद्वित्वंत्रित्वोपलक्षकं।बलसा
म्येविनिगमकाभावाद्घ्यादिफलप्राप्तेगुणनंनिषेधति।तत्साम्येपुष्टफलेनेत्यनेन।तत्साम्येपुष्टफलेनाधिका
रोहावरोहफलेनबलफलसाम्येतुद्व्यादिफलगुणंनमर्थात्सिद्धम्।अपरेह्याल्लुगिरामकृत्सादय इतिवदन्ती
त्यध्याहारः।एवमैकदेशिमतमनूद्यदूषयति।नेतीति।इतिउक्तंयत्परमतंतन्नरमणीयंनेत्यर्थः।लग्नगेक्रूरेल
ग्नेशेइयंहानिःकार्यानवेत्याकाङ्क्षायामाह॥तनुपेस्मिन्निति।अस्मिन्लग्नगेक्रूरेतनुपेलग्नेशेसतिअसौहानिरू
पाक्रियाकार्या।अन्यंविशेषमाह॥नांशजेसौक्रियेति।स्पष्टम्।असौक्रियेतिकाकाक्षिगोलक न्यायेनोभयत्रसंब

न्यतो निर्देशात्स्वाभाविकशत्रुरेव ग्राह्यो न तात्कालिकशत्रुः। यतस्तथा सति कदाचिदधिशत्रुरपि संभवति। तद्राशाव
पि प्रागवद्धानिविशेषेण भाव्यं। हानिस्तु नाभिहिता तो यद्व्याख्यातं स्वाभाविकशत्रुभ इति तत्सर्वं समीचीनमेव। नचा
धिशत्रुरपि शत्रुर्भवत्येवेति तद्भेपि त्र्यंशहानिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वाद्बहूनामसंमतत्वाच्च॥ ॥अथ लग्ने क्रू
रे हानिमाह ॥ ॥ दायांशा द्युसदां पृथक्तनुलवादिघ्नाः खषट्‌भ्युद्धृता आप्यो नास्तनुगे खले च यदि सद्दृष्टे द्व्ययाथापरे॥ निघ्नो ग्रोदयभावजेन तनुगो गैश्चेद्बलिष्ठस्य तत्साम्ये पुष्टफलेन नैति तनुपे स्मिन्नां
शजे सौक्रिया॥२२॥ द्युसदां ग्रहाणां दायांशा अनन्तरानीता यथा प्राप्तचक्रार्द्धहानिगुणितास्ते पृथक्स्थाप्याः। त
नोर्लग्नस्य राशीन पहायांशादिना गुण्याः षष्ट्यधिकशतत्रयेण भाज्याः आप्या लब्धेनांशादिना पृथक्स्था हीनाः कार्याः।
तनुगे लग्नगे खले क्रूरग्रहे सति। अत्र क्रूराः सूर्यभौमशनय एव। यत आह बादरायणः। सूर्याङ्गारशनीनामेकस्मिं
ल्लग्ने भवति हानिः। विधिना त्वनेन सौम्येक्षिते दलं पातयेल्लब्धात्॥ लब्धाद्दलं लब्धस्यार्द्धं पातयेदित्यर्थः। आयुः पि
ण्डादिति शेषः। यदा शुभः क्रूरश्च द्वावेतौ लग्ने भवतस्तदापि क्रूराक्रान्तत्वनिबन्धना हानिः स्यादेव। यदाह पराशरः।
तिष्ठतः शुभपापौ चेत्पापोदयविधिः स्मृत इति। एतदर्थलाभार्थमेव चशब्दोपादानमत्रेति बोध्यम्। यदि लग्नस्य खलः

ध्यते।यद्वा।नेतितनुपेस्मिन्नित्यत्र अस्मिन् लग्नगेक्रूरेतनुपेसति असौहानिर्नकार्येत्यपरेवदन्तीतिव्याख्येय
म्।अत्रोपपत्तिः।बृहज्जातके।सार्द्धोदितोदितनवांशहतात्समस्ताद्भागोष्टयुक्तशतसंख्यउपैतिनाशम्।क्रूरेविल
ग्नसहितेविधिनात्वनेनसौम्येक्षितेदलमतःप्रलयंप्रयाति॥अर्द्धशब्दःखण्डवाचकस्ततोर्द्धेनखण्डेनोदितोर्द्धो
दितस्तेनसहवर्तमानाःसार्द्धोदिताःसावयवाइत्यर्थः।सार्द्धोदिताउदिताश्चतेनवांशाश्चतैर्हतात्।अत्रलग्नन
वांशेतित्यक्त्वोदितनवांशोत्थपादानंलग्नस्यराशीन्विहायशेषभागानांकलाःशतद्वयेनभाज्यालब्धंसावयवनवां
शाइत्येतदर्थम्।उत्पलस्तु।लग्नंराश्यादिकंलिप्तापिण्डीकृत्यशतद्वयेनभागमपहृत्यावाप्तंभचक्रस्यतावन्तो
नवांशाउदिताः।यश्चार्द्धोदितनवांशःसतत्रोदितनवांशसमूहेयोज्यः।एवंकृतेसार्द्धोदितोदितनवांशसमूहोभ
वतीतिव्याचख्यौ।तन्नश्रद्धेयम्।यस्माद्बादरायणः।लग्नांशलिप्तिकाभिर्हतायुर्भजेच्चक्रलिप्ताभिः।कल्याणशर्मा।ल
ग्नांशलिप्तिकाहतखेत्यादि।श्रीधरः।लिप्तीकृतैर्लग्नभागैर्दीर्घायान्हन्यादिति।गुणाकरोपि।लग्नस्थेखलखेचरेतनुल
वाप्त्योमौकसामिति।दामोदरः।क्रूरायहानिश्चततोत्रराशीन्विहायलग्नस्यलवादिकेनेति।आदिशर्मा।पृथक्स्थं
खेटायुस्तनुलवहतमिति।विश्वनाथोपि।तनुगखलेखेटदायाःपृथक्तन्वंशादिघ्नाइत्यादि।अत्रसर्वत्रांशपर्यायप

दपर्यन्तधावनस्यलग्नराशीन्विहायांशाग्राह्याइत्यत्रैवतात्पर्यम्।अन्यथालग्नलिप्तिकाभिर्हत्वेत्याद्युक्तंस्यात्।अत
एवतेनोक्तमन्येत्वेवंव्याचक्षतइत्यादिनेतदपिसमूलमित्यन्तेन।यत्तु।कुम्भलग्नस्याद्यांशकउदयेआदित्यचन्द्रशु
क्राःपरमोच्चेबुधजीवशनैश्चराःपरमनीचेभौमश्चकुम्भेष्टाविंशतिभागइत्यस्मिन्नुदाहरणेलग्नस्यभुक्तनवांशशू
न्यत्वेनपापग्रहभौमसंबन्धनिबन्धनहान्यभावेपियदृच्छयाहानिंग्रहायुर्दायेषुकृत्वासार्द्धपञ्चदशवर्षतुल्यम
एभ्यऊर्ध्वेविंशतेरधस्तादायुरानीयचविंशतेरधस्तादायुर्नस्यादितिवराहोक्तमयुक्तमित्युक्तं तदयुक्तमितिबोध्य
म्।चक्रस्योदितनवांशाग्राह्याइत्यस्मिन्पक्षेपिलग्नस्यदशराशयइतिनवतिनवांशाभुक्तास्तस्मादेकनवतिनवां
शभुक्ताइत्युक्तंतदप्यसंगतम्।लग्नगतनवमांशस्यभुक्तत्वात्।तस्मान्नायुर्विंशतेःस्यादधस्तादितियुक्तमुक्तंवरा
हमिहिराचार्यैः।यद्वा।विंशतेरधस्तादायुरुदाहरणान्तरेभवतुनास्माकमत्राग्रहस्तथापिभट्टोत्पलप्रदर्शितविंशत्य
ल्पायुर्दायोदाहरणमसदेवेतिब्रूमः।किंचावक्रितःपुनःशत्रुक्षेत्रगतोपिनापहरति।एतद्बहूनांमतमितिपूर्वमुक्तंप
श्चादङ्गारकस्यशत्रुक्षेत्रगतस्यापिनपततीत्यभिहितमतःपूर्वापरग्रन्थविरोधोपिदूषणम्।यदपिचोक्तम्।परमोच्च
गतानांपरमनीचगतानांचशत्रुक्षेत्रस्थत्वात्र्यंशोस्तंगतानामर्द्धंचनपात्यते।यतोनिमिषपरमांशकेविलग्नइत्यत्रतु

षस्यस्य चन्द्रस्य शत्रुक्षेत्रस्थत्वेन त्र्यंशहानौ कृतायां परमायुर्न प्राप्नोतीति। तदपि मन्दम्। यवनमते न शुक्रस्य चन्द्र
शत्रुत्वेपि सत्यादिमतेन स्वाभाविकतत्कालमित्रामित्रप्रकाराभ्यां सममित्रत्वोपलम्भेन अंशहानेरप्राप्तत्वेन तन्निषे
धस्यान्याय्यत्वात्॥ किंच तत्कालजशत्रुगेहे त्र्यंशहानिवादिमते शुक्रस्य यवनप्रकारेण चन्द्रस्वाभाविकशत्रुत्वेन तत्का
लमित्रत्वेन च समत्वात् त्र्यंशहानिकथनमयुक्तम्। ननु सत्ययवनमतयोर्विरोधे किं ज्यायः। उच्यते। बहुसंमतत्वा
त्सत्याचार्यमतमेव प्रमाणमिति। एवमादिभट्टोत्पलेनासकृदुक्तमित्यास्तां तावत्॥ ॥ प्रकृतमनुसरामः॥ ॥ ल
ग्नप्रान्ते ग्रहायुर्द्वादशांशतुल्या परमा हानिर्लग्नादौ तु हान्यभावस्तत्र नवांशानामपि परमत्वाभावात्ततो नवांशे
भ्यः साधनमुचितं हान्याः। तत्र नवांशानयनार्थमनुपातः। यदि कलानां द्विशत्या २०० एकोनवमांशस्तदेष्टविरा
शिलग्नकलाभिः किमिति। अन्योप्यनुपातः। यदि नवभिर्नवमांशैरायुर्द्वादशांशतुल्योपचयस्तदेष्टनवांशैः कि
मिति। अनन्तरोदीरितत्रैराशिके द्वादशनवघातं हरं १०८ कृत्वाष्टयुक्तशतसंख्यो भागो हीयत इति सम्यगुक्तम
त्र भवद्भिर्वराहमिहिराचार्यैः। एनमपि हरं १०८ द्विशत्या संगुण्य निष्पन्नचक्रकलातुल्यहरेण २१६०० युर्दी
पं लग्नांशकलाहतं भजेदिति बादरायणकल्याणवर्मश्रीपत्यादिभिरप्युक्तमुक्तम्। श्रीकेशवसांवत्सरैस्तु

लग्नस्यकलास्थानेंऽशा गृहीतास्तथा चक्रकलास्थाने चक्रांशा गृहीता अतो यदुक्तं तत्सम्यगेव। श्रीपत्यादिभि
र्दायांशजनितवर्षाद्यायुष एष ह्रासोऽभिहितोऽत्र तु तद्धेतोरिति न्यायेन दायांशानामेव ह्रासो विहित इति युक्तमु
त्पश्यामः। अयं ह्रासो दायांशेभ्यो विशोध्यो तआ ष्योनादिति साधु। स दृष्टेर्द्वयेत्यत्रागम एव प्रमाणम्। अथ परमतवा
सनोच्यते॥ उग्रग्रहस्य लग्नभावफले संपूर्णे प्रोक्तहानितुल्या हानिर्भावफलाभावे हान्यभावः। अन्तरा त्रैराशि
केन हानिसाधनं न्याय्यं तत्रेदं त्रैराशिकम्। रूपमितेन संपूर्णेन क्रूरलग्नभावफलेन प्रोक्ता हानिर्लभ्यते तदेष्टे
न किमित्युग्रोदयभावजेन निष्पाद्येत्युपपन्नम्। अत एवोक्तं रत्नावल्याम्। संस्कार एवमुदितो ग्रहजीवितांशसं
शोधने परमभावफलानुसारम्॥ उक्ताल्पके सति च भावफलेऽनुपाताद्ब्रूह्यो बुधैर्विधिरसाविह युक्तियुक्तः॥ १॥ ने
दं युक्तं मन्यामहे। गर्गपराशरबादरायणाद्यनुक्तत्वाद्वराहाद्याचार्यैरनुक्तत्वाच्च। किंच यद्येवं युक्तिबलात्स्वीक्रिये
त तदा लग्नगक्रूरं प्रति शुभस्य संपूर्णदृष्टौ भावफलगुणितलब्धेर्दलं शोध्यं न्यूनदृष्टौ तद्दृष्टिगुणितं भावफलघ्नल
ब्धेर्दलं शोध्यं द्वयोः शुभयोर्दृष्टौ बलवद्ग्रहदृग्गुणितं तद्दलं शोध्यं बलसाम्येऽधिकदृष्टिगुणं तद्दलं हेयमित्याद्यपि प्र
सङ्गो भूयानापद्येत। तस्माद्यत्किंचिदिति॥ ॥ अथ यो यो भावः स्वामिदृष्टो युतो वा सौम्यैर्वा स्यात्तस्य तस्यास्ति वृद्धिरि

तिस्वामियोगस्यशुभत्वाभिधायकत्वात्सनहानिकरोभवतीतिलग्नगेक्रूरेलग्नेशेप्यसौहानिःकार्येतियत्व्या
ख्यातंतन्नविचारपदवीमारोढुमर्हतीति। अत्राहुः॥ योयोभावइतिवाक्येभिन्नविषयकेसत्यपियदिहानिर्नस्वी
क्रियतेतदासिंहराशिपतावपिरवौसिंहस्यैवराहाद्युक्तंनिशान्धत्वंदत्तजलाञ्जलिस्यात्। तत्रयथासिंहसंस्थे
निशान्धइतिवाक्येननिशान्धत्वंदुष्परिहरंतद्वदिहापिलग्नगेक्रूरेलग्नपतावपिवाक्यादियंहानिर्दुष्परिहरैव।
किंचैवंयुक्तिसंचारेक्रूरेसौम्येचग्रहेलग्नस्थेसाम्यादेषाहानिर्नस्यात्। अपिचलग्नस्थेक्रूरेशुभदृष्टेपापदृष्टेचशु
भाशुभत्वसाम्यात्संपूर्णैवहानिःस्यान्नतदर्धहानिरित्यादिकोभूयानतिप्रसङ्गः प्रसज्येतेति॥ वस्तुतस्तुलग्नेक्रू
रेयदेषालग्नायुष्येवहानिरुक्तास्यात्तदातस्मिंल्लग्नेशेयोयोभावइतिवाक्यबलाद्धान्यभावोपिस्यात्। बृहज्जात
केसार्द्धोदितोदितनवांशहृतेत्यादिवाक्यस्यग्रहायुर्हानिप्रकरणेपठितत्वात्सारावल्यांविहगायुषेतिव्यक्तत्वाच्छ्रीधरेणापिलब्धंवर्षादिकंशोध्यंग्रहाणांतन्निजायुषीत्युक्तत्वाच्चग्रहायुष्येवायंह्रासोनलग्नायुषीतिलग्ने
गेक्रूरेलग्नपतावपिग्रहायुर्हानिकरणेनकिंचिद्बाधकमितिस्वामियोगस्यशुभत्ववादिभिःपरैरप्यवश्यमास्थेय
म्। पराशरहोरायामपिहानिःकार्येत्येवोक्तमतोयदुक्तमाचार्येणतन्नुपेक्ष्मिन्नसौक्रियेतितदार्षशास्त्रसंमतंयुक्ति

युक्तं च। अतएव सुन्दरमिश्रैरप्येवमेवोक्तम्। क्रूरेतदीशेपि मतैवह्वानिरितिायस्त्वाचार्यटिप्पण्याम् अन्यादृशव्याख्यानं तल्लेखकदोषात्पतितमित्यादि गतिश्चिन्त्या। क्रूरोदये योपचयः स नात्रांशायुषीत्युक्तत्वान्नांशजे सौक्रियेतिसर्वमवदातम्। यत्तु श्रीपतिपद्धतिटीकायामंशायुर्दाय स्तुलग्नबलाधिकत्वादेवोत्पद्यते तत्र क्रूरयोगाद्धानिर्युक्तैवेतिवासनां वदता सूर्यैर्णांशायुष्येषा ह्वानिरिति स्वीकृतं तदनेनपरास्तम्। यदपि च वासनानभिज्ञतया चक्रकलाभिरायुर्दायो लभ्यते तदा लग्नकलाभिः किमित्यभिधायि तदप्यसदेवेति बोध्यम्॥ एवं दांशा... भिधायाधुना पिण्डनिसर्गजीवशर्मायुर्दायानयनमाह॥ ॥ गोब्धास्त्रत्वतिथिप्रभाकरतिथिस्वर्गा नखाः पैण्डजे नैसर्गे नखभूद्विगोधृतिनखाः पञ्चाशदर्का द्रुणाः। दायांशाः स्वगुणैर्हताद्विभगणांशाप्त्यासमाद्यायुषी स्वर्गाप्ताश्च समादिजेवमिभहृत्त्वांशैर्घटीषन्वितम्॥ २३॥ अर्कादितिल्यब्लोपेपञ्चमी। अर्कमारभ्येत्यर्थः॥ अत्र समादिपूर्वोक्तरीत्याग्राह्यम्। शेषंस्पष्टम्। स्वर्गाप्ताद्दति। सर्वेषां ग्रहाणां दायांशा एकविंशत्याभक्ता लब्धं वर्षादि जीवशर्माचार्यमते आयुः स्यात्॥ तद्रूपादिदायांशेभ्योष्टभक्तेभ्यो लब्धघटीमुखेन युक्तं कार्यमित्यर्थः। पिण्डायुर्वर्षादिसाधनोपपत्तिः प्रागुक्ता। नैसर्गिकेपि दायांशवर्षाद्यानयनयुक्तिः सैव। एवमेव प्रकर्तव्ये जीवशर्मोक्त चन्द्रज इति सारावल्यामुक्तेश्चक्राद्ध्हा

न्यादिकमत्रापिकार्यमित्युपपन्नम्।अथजैवेयुक्तिः।जीवशर्मा।सप्तदशैकोद्वियमावसवोवेदाग्नयोग्रहेन्द्राण
म्।वर्षाण्युच्चस्थानांनीचस्थानामतोर्द्धंच।मध्येत्वनुपातात्त्यादानयनंशेषमत्रयत्किंचित्।पिण्डायुषएवका
र्यंतत्सर्वंगणिततन्त्रज्ञैरिति।।अतस्तएवहानिसंस्कृतादायांशाअत्रापिग्राह्याइत्युपपन्नम्।उच्चस्थेद्युचरेदा
यांशाभगणांशमितास्तत्रायुःपरमंपरमायुरंगांशतुल्यंपरमायुस्तुसपञ्चदिनंविंशत्यधिकंवर्षशतम्।
१२०।०।५।०।० अत्रपञ्चदिनानित्यक्त्वाशेषमायुः १२० परमायुष्ट्वेनतत्कृतम्।अतोनुपातः।।यदिभगणांशमि
तैर्दायांशैः ३६० परमायुःसप्तमांशा १२०/७ तुल्यमायुस्तदेष्टैःकिमिति।अत्रहरघातोहरः २५२० गुणाः १२० एतौ
गुणेनापवर्त्यप्राप्ताएकविंशतिर्हरे २१ अतोदायांशाःस्वर्गोप्तावर्षादिजैवमायुरित्युपपन्नम्।।अथपञ्चदिनेभ्य
आयुःसाधनार्थमन्योनुपातः।यदिभगणांशैः ३६० पञ्चसप्तमांशा ५/७ आयुस्तदेष्टैःकिंलब्धंदिनादिभवति।त
त्रघट्यादिफलानयनार्थमन्योपिषष्टिर्गुणः ६०।।एवमत्रगुणघातोगुणः ३०० हरघातोहरः २५२० गुणहरौगुणे
नापवर्त्यहरेकिंचिदधिकाअष्टौलभ्यन्तेतत्रस्वल्पान्तरत्वादष्टैवोपात्तास्तेनेभहृदित्याद्युपपन्नम्।अत्रैवगु
णहरौषष्ट्यापवर्त्यलवतःशरघ्नाद्विवेदभागाप्तघटीभिराद्यमितिमिश्रैरपिसुष्ठूक्तम्।अथप्रसङ्गात्श्रीपतिकृतप्र

कारवासनोच्यते। तत्र परमायुर्वर्षाणि १२० राशुपञ्चदिनान्येकवर्षेद्विसप्तत्यंशात्मिकानि १/७२ समच्छेदविधिना सं-
योज्य जातं परमायुः। ८६४१/७२ अस्य सप्तमांशोयम्। ८६४१/५०४ अथ भगणांशमितैर्दीयांशैरेतावदायु ८६४१/५०४ स्तदेष्टैः
किमिति। अत्रादिनादिफलानयनाय पुनर्भगणांशा गुणोंकस्तुल्यगुणहारयोरपगमे ग्रहः स्वोच्चहीनैः स चेत्षड्भ्रही-
नो भचक्राद्विशोध्योथ भागीकृतः सन्॥ कुवेदर्तुनागैर्हृतो वेदखाक्षैर्विभक्तो दिनाद्यं भवत्येवमायुरिति प्रकारो नि-
ष्पद्यते। एकदेशिनस्तूच्चस्थे ग्रहे शून्यमितमुच्चग्रहान्तरं स्यात्तदानीमेव परमायुरंशामितमायुर्भवति यदोच्च-
ग्रहान्तरं शून्याधिकं स्यात्तदानुपातः। यदि शून्यमितैरन्तरांशैः परमायु[illegible]लभ्यते तदेष्टग्रहोच्चान्तरभागैः कि-
मिति त्रैराशिकेन वासनां व्यावर्णयन्ति॥ ॥ श्रीमच्छिवगुरुचरणान् प्रणम्य राशौ[illegible]नफलानन्यादेत-द-
युक्तमेवेति यद्वयं वदामस्तद्विद्वांसो विदांकुर्वन्तु। न च शून्यसप्तहरघाते सप्तैव भवन्तीति न खहरत्वमिति वाच्यम्।
खगुणः खमिति पाटीगणितोक्तेः। तस्मादपठितपाटीगणितेन सूर्येण यदुक्तं तत्पाटीगणितानभिज्ञतया यष्टिसाधनं भा-
स्करोक्तं विषुवद्दिवसे व्यभिचरतीति सुन्दरसिद्धान्ते ज्ञानराजोक्तिवत्सत्याख्येयम्। यदप्यायुष्मता शून्यमितैरन्तरांशैर्व-
र्षादि परमायुरंशो लभ्यते तदेष्टैः किमिति त्रैराशिकेण फलं दिनाद्यं भवतीत्युक्तं तदपि फलमन्यजातिमध्येतदितिपा

दीगणितान्ज्ञानादेवेतिबोध्यम्।वस्तुतस्तुदिनादिकमेवफलमायातिपरंतत्रहेतुरपरइतिबहूक्तमित्युपरम्यते।अथै
तेषुसिद्धेषुपिण्डाद्यायुःषुलग्नायुरानयनमाह॥ ॥ स्पाल्लिप्ताःखनखोद्धृताविभतनोर्वर्षादिपिण्डान्त्रिके
लग्नायुः॥ ॥ विभतनोःविराशिलग्नस्य।शेषमुत्तानम्।अत्रोपपत्तिः।बृहज्जातके।होरात्वंशप्रतिममायुःप्रय
च्छतीतिपिण्डायुःप्रकरणेभिहितत्वाल्लग्नभुक्तनवांशतुल्यमायुःसिद्धम्।ततोनुपातः।आभिःकलाभिः २०० चेदेको
नवांशस्तदेष्टविराशिलग्नलिप्ताभिःकतीतिनवांशाभवेयुः॥एकेननवांशेनैकंवर्षंतदे[illegible]वांशैःकियन्तीतिनवां
शसमान्येवायुर्वर्षाणीत्युपपन्नम्।पिण्डायुर्वदेवनिसर्गजीवशर्मोक्तेकर्तव्यइत्युक्तस्तत्राप्येतद्वायुरित्युक्तम्।न
न्वंशायुषिपिण्डायुषिचांशप्रतिमंलग्नायुरितिसर्वैर्जातककृद्भिरुक्तमस्ति।आचार्योक्तप्रकारेणत्वंशायुषिलग्ना
युःपरमंद्वादशवर्षतुल्यंपिण्डायुषिपरमंनववर्षतुल्यमागच्छतितत्रकोहेतुरितिचेत्।शृणुतर्हि।पिण्डायुषिहोरा
त्वंशप्रतिममायुर्ददातीत्युक्तंतत्रनवैवनवांशादितिपरमंलग्नायुर्नवैववर्षाणि।अंशायुर्दायेतुकिंत्वत्रभांशप्रति
मंददातीत्यभिहितंतत्रभपदोपादानस्येदंतात्पर्यंलग्नंयस्यराशेर्नवमांशेवर्ततेसराशिर्मेषादेर्यावत्संख्योभवति
तावन्तएवाब्दाइति।अतोंशायुषिपरमंलग्नायुर्द्वादशवर्षाणीतिसिद्धम्।अंशायुषिवीर्यान्वितराशिसमंचायुःप्रय

च्छन्तीति सर्वैरुक्तं पिण्डाद्यायुर्दायेषूक्तं केनापि प्रामाणिकेन तथा नोक्तं केनचिदेकदेशिनोक्तं तन्मतभेदेत्र बहुसंम
तत्वादंशतुल्यमेवायुरिति पूर्वमतं साधु। अत एवाह॥ ॥ निखिलैस्तदंशकसमं कैश्चिद्भतुल्यं स्मृतम्॥ ॥स्प
ष्टम्। तथा च श्रीपतिः। आयुष्ष्वथैतेष्वबलाढ्यलग्ने विहाय राशीन्कृतलिप्तिकेत्र। भक्ते द्विशत्या फलमब्दपूर्वं यत्स्या
द्विलग्नायुषि तच्च योज्यम्॥१॥ एतेषु पिण्डादिषु आयुष्षु। अबलं चार्थाद्बलेन तल्लग्नं तस्मिन्। अबले बलाढ्ये वा ल
ग्न इत्यर्थः। लग्नस्य राशीन्विहाय शेषभागानां कलादि द्विशत्याहृतालब्धमब्दादि यत्तल्लग्नायुषि लग्नायुर्निमित्तं त्र्यो
ज्यं संग्राह्यमित्यर्थः। चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवल्लग्नायुषीति निमित्तसप्तमी। आयुष्ष्वथाप्येषु बलाढ्यलग्न इति पाठेऽपि
शब्दो भिन्नक्रमस्तेन बलाढ्यलग्नेपि। अबले बलवत्यपि वा लग्न इत्यर्थः। बलाढ्ये लग्नेपीति कथनमंशापूर्वीलग्नेब
लवत्यपि किंचिल्लग्नायुषि न क्षेप्यमित्येतदर्थमिति मिश्रैः सम्यगुक्तम्। सूर्यज्यौतिषिकैस्तु आयुस्त्वथैतेष्वबले विलग्न इति
पाठः कल्पितः। न चासौ युक्तः। बलवति लग्ने सत्यायुरनिर्देशेन्यूनतादोषप्रसङ्गात्॥ केचित्त्वायुस्त्वथैतेषु बला
ढ्यलग्न इति पठित्वा तथैवायुः साध्यं राशितुल्यवर्षं योज्यमित्यर्थः। बलवति लग्ने सतीति व्याचख्युस्तेतदपि न चतु
रस्रम्। सबले लग्ने राशितुल्यवर्षयोगेनार्षशास्त्रविरोधादबले त्वायुषोऽनुक्तत्वान्न्यूनतादोषतादवस्थ्याच्च॥ अथ प
रमतमाह॥ ॥ यस्येशोऽधिबलस्तदेव हि परैः॥ ॥ यद्यंशेशो बली तदंशतुल्यं लग्नायुर्यदि राश्यधिपो बल

वांस्तदा राशितुल्यमिति परैः कल्याणवर्मगुणाकरादिभिरुक्तं राशिनवांशनाथयोर्बलिनोः सतो राशितुल्याब्दयु
क्तं लग्नांशायुः कार्यमित्यर्थं तदेव सिद्धम्॥ अन्यदप्याह॥ ॥ तेनाढ्यमन्यैर्यदंशायुर्वी त्तु॥ ॥ अंशैः सममा
युरंशायुषा तुल्यमंशायुर्वत् तेन तुल्यमित्यादिना वतिप्रत्ययः। यल्लग्नायुः स्याल्लिप्ताः खनखोद्धृतादित्यादिप्र
कारानीतं तत्तेन राशिनाथे बलोपेते राशितुल्यायुषायुक्तं कार्यमंशेशबलिन्यंशसमेन युक्तं कार्ये द्विगुणं कार्य
मिति यावत्॥ एवमन्यैरुक्तं सिद्धान्तमाह॥ ॥ अथ चांशतुल्यमखिलोक्तं ग्राह्यमेवादिमम्॥ २४ ॥ अ
त्रैवकारो भिन्नक्रमस्तेनाखिलोक्तमंशतुल्यमादिममेव ग्राह्यमित्यर्थः॥ अथैषां चतुर्णामायुषां ... स्यामाह ॥ ॥ अंशा
युश्चतनाविनेधिकबले पैण्डं निसर्गविधौ स्याद्द्वे तुल्यबले द्वयोर्युतिदले ... ज्जायुषो वित्रयः। त्र्यायूंषि त्रि
बलैर्निहत्य च युतिर्वीर्यैक्यहृद्द्वात्रिजायुर्युत्या त्रिलवोथ जैवमुदितं चेद्धीनवीर्यास्त्रयः॥ २५॥ अत्राधिक
बलइत्यत्र लिङ्गविपरिणामेनाधिकबलायामिति तनुविशेषणं बोद्धव्यम्। स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यभिधानेन त
नुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्। षड्रूपाधिकं षड्बलैक्यं यस्य सोधिकबलस्तत्र लग्नेधिकबलेंशायुः साध्यं सूर्येधिकबले पिण्डा
युश्चन्द्रे नैसर्गिकं साध्यम्। चेल्लग्नार्कचन्द्रास्त्रयोपि हीनवीर्यास्त्रिरूपाल्पबलास्तदा जीवशर्मायुर्दायः साध्यः। यस्य त्रि

रूपाधिकं षड्रूपाल्पं बलं स मध्यबलस्तत्र लग्ने मध्यबलेंशायुः सूर्ये पैण्डं चन्द्रे निसर्गजं साध्यम्॥ अथ मिश्रायुः संभव
ज्ञानपूर्वकं तत्साधनमाह। स्याच्चेदिति। अस्यायं तात्पर्यार्थः। यदि लग्नार्कचन्द्रास्त्रयोपि षड्रूपाधिकबला अथवा त्रयो
पि मध्यबलास्तदा च लग्नबलेन दिनादिकमंशायुः संगुण्य सूर्यबलेन पिण्डायुः संगुण्य चन्द्रबलेन निसर्गायुः संगुण्ये
षां योगं लग्नार्कचन्द्रबलानां योगेन भजेल्लब्धं वर्षादि स्फुटं मिश्रायुर्भवतीत्ययं मुख्यः। अथ वांशपैण्ड निसर्गायुर्योगस्य
तृतीयांशो मिश्रायुः स्यात्। अथ यदि द्वौ षड्रूपाधिकबलौ यद्वा त्रयाणामपि षड्रूपाधिकबलाभावे द्वौ मध्यबलौ तदा तत्
तदायुस्तत्तद्बलेन संगुण्यानयोर्योगं तयोर्द्वयोर्बलयोगेन भजेल्लब्धं स्पष्टं मिश्रायुः। मुख्यः पक्षोयम्। यद्वा तत्तदा
युषोर्योगस्यार्द्धं मिश्रायुः स्यात्। अत्रोपपत्तिः। सारावल्याम्। अंशोद्भवं विलग्नात्पैण्डं नाम्ना निसर्गजं चन्द्रात्॥ एते
षां यो बलवानेकतमं तस्य चिन्तयेदायुः॥ लग्नदिवाकरचन्द्रास्त्रयोपि बलरिक्ततां यदा यान्ति। परमायुषः स्वरांशं
ददति खगा जीवशर्मोक्तम्। अतो यदुक्तं तद्युक्तम्। अथ यदि द्वौ रूपाधिकबलौ मध्यबलौ वा तदा तत्तद्बलवशादायु
र्द्वयप्राप्तौ सत्यां विनिगमकाभावादेकतरायुरवलम्बोनकर्तुमुचितं तस्मादायुर्द्वयस्य योगार्द्धं ग्राह्यमिति पर्यवसितम्।
परं तत्तद्बलवशात्प्राप्तिरिति द्वयोर्बलयोरेकाकारतायां तत्तदायुषोर्द्धम युक्तं विलक्षणयोर्द्वयोर्बलयोरेकाकारताये

गार्द्धे विश्रान्ता। तत्रानुपातः। यदि बलद्वययोगार्द्धेनैतदायुषोऽर्द्धं लभ्यते तदायुः प्रापकैतद्बलेन किमित्यत्र हरस्य च्छेदां
शयोः परिवर्त्ते द्वयं गुणो द्वयं हरोऽस्त्येवेति तुल्यत्वाद्द्वयस्य नाशे कृते एतदायुष एतद्बलं गुणो बलद्वययोगो भाजकः। ए
वमेव द्वितीयायुर्दाये तद्बलं गुणो बलद्वययोगो भाजकः। एवं भाजकयोरैक्ये तत्तदायुस्तत्तद्बलेन संगुण्य योगं बलैक्ये
न भजेल्लब्धं मिश्रायुर्भवतीत्युपपन्नम्। एवं त्रिष्वपि षड्रूपाधिकबलेषु मध्यबलेषु वोप[illegible] निर्णेयाः। न यतुल्यबलाद्व्य
त्र विषष्ट्यंशपर्यन्तं बलसमत्वं विवक्षितमिति केनचिदुक्तं तदसत्। त[illegible]स्तादशतुल्यबलत्वे प्रकारद्वयकृता
धितमिश्रायुषस्तुल्यत्वोपलम्भेन लाघवात्त्रिजायुर्युत्याऽऽस्त्रिलवद्युत्येवोक्तं स्यात्। तस्माद्धीनत्वं मध्यत्वमुत्तमत्वमा
दाय तुल्याधिकत्वेनैव समीचीनमिति मन्तव्यम्। किंच पराशरेण त्रिजायुर्योगस्य तृतीयांशं विहायैव मिश्रायुरुक्तमे
आयुश्च परमं हत्वा स्वेन स्वेन बलेन च। विभजेद्बलयोगेन ग्रहाणां दाय एव सदिति। तस्माद्विषष्ट्यंशपर्यन्तबलसाम्य
ग्राह्यमिति पक्षो न युक्तः॥ यत्तु द्व्यायुर्योगार्द्धं त्र्यायुस्तृतीयांशो वा कार्यस्तच्छ्रीधराचार्यसंमतं मिश्रायुरिति श्रीपतिनो
क्तं तदशुद्धम्। यत आह श्रीधराचार्यः। अंशायुर्लग्नवीर्येण पैण्डं भानोर्निसर्गजम्। हन्याच्चान्द्रेण सर्वाणि संयोज्यैकत्र भा
जयेत्। लग्नार्कचन्द्रवीर्याणां संयोगेन स्फुटं फलम्। वर्षादिकं भवेदायुः श्रीधराचार्यसंमतमिति॥ अथ हीनबलत्वा

दिलक्षणं तथांशायुरेव बहुसंमतत्वाद्ग्राह्यं तथेदमायुः केषां घटत इति वदति॥ ॥ अल्पे हीनबलो बली षड्धि
के वीर्ये ग्रहश्चोदयो भिन्नं स्वस्वमतेस्मृतायुरिति यत्प्राज्ञैर्व्यवस्थापितम्। अंशायुर्बहुसंमतं भवति यत्तत्त्वं
च सत्योदितं स्याद्धर्मिष्टसुशीलपथ्यसुभुजां न स्यादिदं पापिनाम्॥२६॥ अधिके षडल्पे बले ग्रहो लग्नं वा मध्य
बलमित्यर्थात्सिद्धम्। शेषमतिरोहितार्थं व्याख्यातं च स्वकृतटीकायामाचार्यैः। अत्रोपपत्तिः। षडेव बलानि सन्तीति प्रत्ये
कं यदि संपूर्णात्मकं रूपं बलं गृह्यते तदा षड्रूपाणि भवन्तीति षड्रूपबलवान्प्रत्येकं संपूर्णबलोपपन्नो बली युक्त एव। ष
ड्रूपादधः संनिहितं मध्यबलं षड्रूपाणामधः सांनिध्यत्वद्वीत्मकत्रिरूपपर्यन्तम्॥ म[illegible]बलाधः संनिहितं त्रिरूपाल्पं ही
नबलमिति युक्तमेव॥ अथ शिष्यभ्रान्तिनिरासार्थमाह॥ ॥ हानिर्यास्तमितारभ[illegible]नुमतां[illegible]त्यल्पबुद्ध्या न त
द्यस्माच्चेष्टिक आश्रयेस्ति निखिलैः पिण्डादिषूक्त्या ततः॥ आयुः सौरमिदं यतोऽब्दगणना सौरात्ततः सूरिभिः
प्रोक्तं सत्यमसद्यदल्पकथितं नाक्षत्रकं सावनम्॥२७॥ केनचिदाचार्येण अस्तमितेरिभे या हानिरर्द्धंत्र्यंशातु
ल्यासांशोस्ये आयुर्दाये अल्पासौ बुद्धिश्च तया हेतुभूतया अनुमता स्वीकृता न तदिति तन्मतं न समीचीनमित्यर्थः। अल्प
बुद्ध्येति करणे तृतीया। शेषमाकरे स्पष्टम्। एवं मनुष्यायुर्विधिवद्व्यवस्थाप्याधुना तत्परमायुरन्यप्राणिनां परमायुः पुरः

सरमायुर्दायानयनंचाह॥ ॥ पञ्चाहंनरखभूसमा १२०।०५ नकरिणांव्याघ्राद्यजादेर्नृपा १६ गोकालो
ष्ट्रजिना २४ स्तथोष्ट्रखरयोस्तत्वानि २५ सूर्याः १२ शुनाम। अश्वायुः परमंरदा ३२ नृवदिहानीयायुरेषां
परायुर्निघ्नं नृपरायुषाचविहृतंतेषांस्फुटायुर्भवेत्॥ २८॥ एतदप्याकरेस्फुटम्। उपपत्तिस्तुयदिमनुष्यप
रायु १२०।०५ षाप्रमाणीभूतेनेदमानीतंमनुष्यवदायुरश्वादीनामवाप्यतेतदास्वस्वपरायुषाकिमित्यनुपातेनसु
गमा॥ ॥ सवासनायासमकारिवृत्तिर्दिवाकरेणामलकेशवोक्तेः॥ सलग्नखेटाय[illegible]एषतन्त्र[illegible]ीयाधिकारः परिपूर्ति
मागात्॥ ५॥ इतिदिवाकरप्रणीतायांकेशवपद्धतिटीकायांप्रौढमनोरमाभिधायामायुर्दायाध्यायः पञ्चमः॥ ॥ श्री
अथदशाध्यायआरभ्यते। तत्रादौदशास्वरूपंतच्छुभाशुभफलंचाह॥ ॥ यस्यायुर्यदसौदशास्यचशुभेष्टोच्च
स्वभांशेतथारोहिणीचपरिच्युतस्ययदिसाकष्टारिनीचांशभे॥ त्यक्तोच्चेत्ववरोहिणीभवतिसामध्ये
च्चमित्रस्वभांशेसदृष्टयुतस्फुरत्करबलिष्ठेष्टाधिकेस्याच्छुभा॥ २९॥ यस्यग्रहस्ययदायुरसौअस्यदशा
स्यात्॥ अत्रादशशब्दस्यविधीयमानलिङ्गताशेत्यंहियत्ताप्रकृतिर्जलस्येत्यादौप्रसिद्धा। दैवेयुगसहस्रेद्वेब्राह्मः क
ल्पौतुतौनृणामित्यस्यव्याख्यावसरेलिखितंचक्षीरस्वामिना। सर्वनाम्नांविधीयमानानूद्यमानलिङ्गग्रहणेकामचारइ

ति। इष्टोच्चस्वभांशे वर्तमानस्य ग्रहस्य दशा शुभा स्यात्। भं चांशश्च भांशम्। इष्टश्च उच्चं च स्वश्च तेषां भांशं तस्मिन्। मित्रस्यो
च्चस्य वा स्वस्य वा राशौ नवांशे वा तिष्ठतो ग्रहस्य दशा शुभा स्यादित्यर्थः। नीचपरिच्युतस्य दशारोहा स्यात्॥ यदि नीचपरिच्यु
तो ग्रहः अरेः शत्रोर्नीचस्य वा अंशके नवमांशे स्यात्तदारोहिणी दशा शुभापि कष्टा स्यात्। मिश्रफलदा भवतीत्यर्थः। त्यक्त
मुच्चं येन स तथा तादृशे ग्रहे दशाऽवरोहिणी स्यात्। इयमशुभफलप्रदा। उच्चमित्रस्वराशीनां नवांशे यदि त्यक्तोच्चो ग्रहः स्या
त्तदावरोहिणी दशापि मध्या स्यात्। सदृष्टयुतस्फुरत्करबलिष्ठेष्टाधिके ग्रहे सति दशा शुभा स्यात्। सद्भिः शुभग्रहैर्दृष्टो युतः
सदृष्टयुतः। स्फुरन्तः करा यस्य स तथा। बलिष्ठः षड्रूपाधिकबलवान्। इष्टेनाधिकः इष्टाधिकः। अत्र कर्मधारयः समासः। त
दुक्तं बृहज्जातके। भ्रष्टस्य तुङ्गादवरोहसंज्ञा मध्या भवेत्सा सुहृदुच्चभांशे। आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेष्वध
मा भवेत्सा। लग्नदशायाः फलं तत्रैवोक्तम्। उभयेऽधममध्यपूजिता द्रेष्काणेश्वरभेषु चोत्क्रमात्। अशुभेष्टसमास्थिरे क्रमाद्धो
राया: परिकल्पिता दशेति॥ इदानीं दशाक्रममाह॥ ॥ स्यादाद्या हि दशाधिकौजस इहाङ्गार्काब्जकानां ततस्तत्के
न्द्रादिषु जामथ द्विबहवो वीर्यक्रमेणैव हि। चेदोजः समता युषोऽधिकतया युस्तुल्यता चेद्दशामौढ्यात्स्यादुदि
तक्रमात्क्रमविधौ वीर्यं हि तत्रोच्यते॥३०॥ अङ्गार्काब्जकानां लग्नसूर्यचन्द्राणां मध्ये येषां यः किंचिदप्यधिकषड्ब

लैक्यस्तस्याद्या दशा स्यात्। बलसाम्ये यस्यायुर्वर्षाण्यधिकानि तस्य प्रथमा दशा। आयुःसाम्ये तु पूर्वं पठितस्य प्रथमा द
शा। लग्नार्कचन्द्राणां लग्नार्कयोर्लग्नचन्द्रयोर्वा बलायुषोः साम्ये लग्नस्य प्रथमं पठितत्वादाद्या दशा। सूर्येन्द्वोर्बलायुषो
स्तुल्यत्वे सूर्यस्य प्रथमा दशेत्यपि ध्येयम्। केचिदत्रार्केन्दूदयानामिति पठन्ति। तदयुक्तम्। लग्नार्कचन्द्राणामिति क्र
मस्य सर्वैः पठितत्वात्। तथा च गर्गः। बली लग्नार्कचन्द्राणामिति। बृहज्जातके। उदयरविशशाङ्केति। लघुजातके लग्ना
र्कशशाङ्कानामिति। श्रीनाभेयपद्धतौ लग्नार्कशीतरश्मीनामिति। सारावल्याम्। लग्नार्कशीतरश्मीनामिति। होरामकर
न्दे। विलग्नार्केन्दूनामिति। श्रीपतिपद्धतावपि। लग्नादित्योडुपानामिति। एवं सर्वेषां ग्रन्थ[illegible]कृतीत्या पाठक्रमात्तस्य
च बलायुःसाम्ये दशाक्रमनिर्णयप्रयोजकत्वाच्चाङ्गार्कोब्जकानामिति पाठः साधीयान्। अब्ज एवाब्जकः स्वार्थे कप्रत्ययः।
ततोऽनन्तरं लग्नार्कचन्द्रान्यतमस्य यस्य पूर्वा दशा तस्मात्केन्द्रपणफरापोक्लिमस्थानां ग्रहाणां दशाः स्युः केन्द्रस्थस्य पूर्वं
दशानन्तरं पणफरस्थस्यानन्तरमापोक्लिमस्थस्येत्यर्थः। अथ यदि केन्द्रादिगताद्वित्र्यादयो भवेयुस्तदा वक्ष्यमाणवी
र्याधिक्यशालिनो ग्रहस्याद्या दशा तदनन्तरं ततोऽल्पबलस्य तदुपरि तस्मादप्यल्पबलस्य दशा स्यादित्यर्थः। यदि रवीन्द्व
न्यतरस्याद्या दशा तदा तत्केन्द्रादिस्थलग्नस्यापि दशा स्यादिति बोध्यम्। बलसमत्वेऽधिकवर्षदातुः पूर्वा दशानन्तरमल्प

वर्षदातुर्दशा स्यात्। वर्षसाम्ये तु मौढ्यात्सूर्यसांनिध्यवशेनास्तमनादुदितक्रमाद्दशा स्यात्। मौढ्यादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी।
मौढ्यं संप्राप्येत्यर्थः। यस्येनासन्नभावेनास्तं प्राप्तस्य पूर्वमुद्गमस्तस्य पूर्वा दशानन्तरोदितस्यानन्तरं दशा। अत्रोदयसाम्ये
उदितक्रमाल्लग्नार्कसोमावनिजबुधेत्याद्युक्तक्रमाद्दशा स्यादिति ध्येयम्। बृहज्जातके वर्षसाम्ये प्रथमोदितस्य प्रथमं द-
शेत्युक्तं तत्र प्रथमोदितस्येति सामान्यतः कथनमर्थद्वयलाभार्थम्। सूर्यवशात्प्रथममुदितः प्रथमोदित इत्येकोऽर्थः। प्रथम
मुदित उक्त इति द्वितीयः। अनयोर्मध्ये बहुसंमतत्वात्प्रथमपक्षो मुख्य इतरो गौण इत्याहुः। तत्र सूर्यवशादुदयसाम्ये प्रथ
मपक्षेण निर्णयासंभवे गौणपक्षेण निर्णयो युक्त एव। तथा च यवनेश्वरः। वयोधिकोयः प्रथमोदितो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो
दशेशः॥ अस्यार्थः। बलसमानतायां सत्यां यो वयसायुषाधिकः स पूर्वं दशेशः। यदि चायुःसाम्यमपि तदा सूर्यवशात्प्रथ
मोद्गतो यः स पूर्वं दशेशः। यद्युदयसाम्यमपि तदा यः पूर्वं पठितः स दशेश इति॥ अत्रेदमवधेयम्॥ चन्द्रस्याद्यायां दशा
यां केन्द्रादिगानां लग्नार्कभौमगुरूणां बलायुषोः साम्ये लग्नार्कयोः सूर्यवशात्प्रथमोद्गमनलक्षणप्रथमपक्षस्यासंभवा
त् परपक्षाश्रयणेन लग्नस्य प्रथमोक्तत्वादाद्या दशा ततोऽर्कस्य द्वितीया। भौमगुर्वोर्यः सूर्यवशात्प्रागुदितस्तस्य तृतीया प
रस्य चतुर्थी दशा। उदयसाम्ये तु गौणपक्षेण निर्णये प्राप्ते प्रथमं पठितत्वाद्भौमस्य तृतीया चतुर्थी गुरोरिति। अत एवमिश्रो

खगोदयबलांघ्रिर्भेन्यवर्गोऽंघ्रितः॥ स्वैर्वर्गैशबलैर्हताबलमिहैक्यम्॥ ॥ स्पष्टमेतदाकरे। अथैकदेशि
मतमाह॥ ॥ मूलितैक्यंपरे॥ ॥ परेआचार्याएवंवदन्तिमूलंसंजातंयेषांतेमूलितास्तदस्यसंजातंतार
कादिभ्यइतजितीतच्। तादृशानांसप्तवर्गस्थानामङ्कानामैक्यंबलंस्यादिति॥ अथप्रसङ्गेनरिष्टकररिष्टहरबल
माह॥ ॥ अथैवंरिष्टदभङ्गजेऽधिकबलोभङ्गात्तदारिष्टहृत्॥ ३१॥ खगोदयबलाङ्घ्रिरित्यनेनैवप्र
कारेणरिष्टदभङ्गजेबलेसाध्येइत्यर्थः। अत्रप्रग्रहलाभावःप्रामादिकः। अतोरिष्टदभङ्गजेबहुबले इतिपाठ्यम्। ए
वंरिष्टदभङ्गजेबलेसाधितेसतीतिसप्तम्यन्तत्वेनयथाश्रुतमेवव्याख्येयमितिवायदिरिष्टभङ्गः रिष्टकरापेक्षया
बहुवीर्यस्तदारिष्टभङ्गःस्यात्। अयमुख्यःपक्षः॥ यदातयोर्बलसाम्यंतदानेनमुख्यपक्षेणनिर्णयासंभवेपक्षान्तरेण
निर्णयमाह॥ ॥ भङ्गकृद्रिष्टकृतोर्हिताहितशुभासत्वंचनीचोच्चभास्ताद्यस्याश्रयतांविचार्यमतिमान्रि
ष्टस्यभङ्गंवदेत्॥ ॥ भङ्गकृदर्थाद्रिष्टभङ्गकृत्॥ अत्रढ्लोपेपूर्वस्यदीर्घइतिसूत्रेणदीर्घत्वम्। अत्रवर्गइत्यध्या
हर्तव्यम्। नीचोच्चभास्ताद्यस्येत्यत्राद्यशब्देनमूलत्रिकोणस्वाधिमित्रमित्रामित्राध्यमित्रग्रहजयपराजयोत्पातानांसं
ग्रहः। मतिमानितिहेतुगर्भम्। तेनायमर्थःसंपन्नः॥ रिष्टेशभङ्गेश्वरयोर्वर्गेराशिहोरादौशुभासत्वंसौम्यपापसंबन्धित्वंत

क्तपद्धतौ तस्यापि साम्ये प्रथमोदितस्य लग्नार्कचन्द्रारबुधादिकस्येति। यत्तु मिश्रकृतश्रीपतिपद्धतिटीकायां लग्नस्य तृ
तीया चतुर्थी सूर्यस्येत्यादि दृश्यते तल्लेखकदोषात्पतितमिति ध्येयम्। इदं पुनरिहावधेयम्। यदि केन्द्रे कोपि न ग्रहस्त
दा पणफरस्थस्य पूर्वा दशानन्तरमापोक्लिमस्थस्येत्यादि। तदाह वराहः। न हि न फलविपाकः केन्द्रसंस्थाद्यभावे भव
ति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्लिमेपि॥ इदानीं लग्नदशाप्राथम्ये सति तत्केन्द्रादिगग्रहदशाक्रमावगमार्थं बलं साधयति॥
॥ ॥ चेल्लग्नाद्यदशा स्वभावजफलघ्नौजांसि पाकक्रमे॥ ॥ ओजांसि स्वस्वषड्वर्गैक्यानि। पाकक्रमइति निमि
त्तसप्तमी। पाको दशा तत्क्रमनिमित्तं बलानि स्युरित्यर्थः। शेषं स्पष्टम्। अत्रोपपत्तिः। लाग्निकदशाप्राथम्ये लग्नाद्भावाः स
न्तीति लग्नात्केन्द्रपणफरादयो भावाः सिद्धा जातास्तथा सत्येको भावांशतुल्ये मुख्ये केन्द्रेऽन्यो गौणकेन्द्रे स्थितइति संपूर्ण
न्यूनभावफलात्मिकया मुख्यगौणकेन्द्रादिस्थित्या वचनाद्बलेन च दशाक्रमविचारे प्राप्ते समभावफलेषु सर्वेषु ग्रहेषु
यथास्थितबलेन निर्णयो यस्याधिकं बलं पूर्वं तस्य दशा ततस्तदूनबलस्येति। तत्र रूपतुल्ये समभावफले कल्पितेऽत्रानु
पातः। यद्यखिलखगानां रूपतुल्ये समभावफले ग्रहस्य तद्बलतुल्यं बलं तदमुष्मिन्भावफले किमिति स्वभावजफलघ्नौ
जांसीत्युपपन्नम्। अथार्कस्य चन्द्रस्य वा द्यदशायां केन्द्रादिगदशाक्रमज्ञानार्थं वीर्यमाह॥ ॥ अर्केन्द्वोश्चेत्स्वथमा

थास्वोच्चत्रिकोणस्वाधिमित्रमित्रवैर्यधिवैरिगृहजयपराजयोत्पातास्तनीचेषुसमाश्रितानांसंबन्धित्वंहिताहितत्ववि
शिष्टंविचिन्त्यम्।रिष्टेशभङ्गेशयोःसप्तवर्गेशान्सौम्यपापान्दर्शितस्वोच्चादिनीचान्तसमाश्रितांश्चेत्तेहिताएतेत्वहिता
इतिचिन्तयेदित्यर्थः।रिष्टेशभङ्गेशयोःसौम्यपापत्वचिन्तनंविहायदर्शिततुङ्गादिनीचान्तसमाश्रयत्वंचहिताहितत्वेन
चिन्त्यम्।तथाचश्रीधरः।वर्गनाथान्विचिन्त्यादौसौम्यपापान्हिताहितान्।नीचोच्चगांस्तथान्यांश्चशोधयेत्तान्परस्पर
मिति॥अत्रसमस्यार्द्धमित्रत्वार्द्धशत्रुत्वेनहिताहितत्वसाम्यात्समोनगणनीयइतिप्रोचुः।एकेनशुभेनसमंमित्रमधिमि
त्रंच।एकेनपापेनसमानममित्रमध्यमित्रंच॥द्वाभ्यांशुभाभ्यांसमंत्रिकोणंस्वगृहंच।चतुर्भिःशुभैःसमानःस्वोच्चोयु
द्धजयश्च।चतुर्भिःपापैःसमोनीचस्थऔत्पातिकोयुद्धजितोऽस्तंगतश्च।तथासतिरिष्टकरस्यसप्तवर्गेशानांसौम्यपाप
त्ववशेनस्वाधिमित्रादिगृहस्थितिवशेनदर्शितस्वोच्चादिवशेनचयाहितसंख्यायाचाहितसंख्यातयोरन्तरंकृत्व
हितमहितंवाशेषंग्राह्यम्।एवंभङ्गेश्वरस्यापिहितमहितंवाशेषंग्राह्यम्।पश्चाद्रिष्टेशभङ्गेशयोर्द्वयोरपियदि
हितात्मकंशेषंतदारिष्टभङ्गोयथावारिष्टकर्तुरहितात्मकशेषाद्रिष्टभङ्गकर्तुर्हितात्मकेशेषेऽधिकेरिष्टभङ्गस्तथारिष्ट
हरस्याहितशेषाद्रिष्टकरस्यहितशेषेऽधिकेरिष्टभङ्गोऽन्यथातुरिष्टमेवेत्यप्याहुः॥अथरिष्टकररिष्टहरबलानयनेताव

दुपपत्तिरुच्यते। वृद्धयवनः। हर्तापमृत्योर्बलिनस्तुवर्गेभङ्गस्तदारिष्टकराद्बलीचेत्। रिष्टकर्त्तान्यूनबलस्यसप्तवर्गे
न्यूनबलोरिष्टकर्तुरपेक्षयारिष्टहर्ताबलिनःसप्तवर्गेबलाधिकस्तदारिष्टभङ्गोन्यथातुरिष्टमेव॥ अयमर्थः रिष्टकर्त्तान्यू
नबलस्यराशौन्यूनबलस्तथान्यूनबलस्यहोरायांन्यूनबलइत्यादितदपेक्षयारिष्टभङ्गकर्त्ताबलिनोराशौबलीतथाबलि
नोहोरायांबलीत्यादि। अत्रप्रागुक्तयवनवाक्येराशेर्द्विवर्गात्मकत्वमित्यष्टौवर्गास्ततोरिष्टेशभङ्गेशयोर्बलमष्टसुस्था
नेष्वस्याप्यंतत्रद्वेस्थानेगृहसंबन्धिनीषट्स्थानानिहोरादिसंबन्धीनि। अत्ररिष्टेशभङ्गेशयोर्द्वयोरपिसप्तवर्गेशबला
नांसाम्येयथास्थितंतत्तद्वर्गेशबलेननिर्णेयइतिस्थितौसुगमार्थमष्टतुल्येसमबलेपूर्वस्थापनेनसाकमेकक्रमला
भार्थंकल्पितेत्रैराशिकम्। द्वयोरपिवर्गेशानांसर्वेषामष्टतुल्येसमबलेस्थितेयदिराशीशस्याष्टतुल्येसमबलेराशि
स्थबलतुल्यंबलंतदास्मिन्राशीशबलेकिमितिराशिस्थबलंराशीशबलेनगुणनीयमष्टभिर्भाज्यमेवंराशिसंबन्धि
द्वितीयस्थानस्थबलंराशिनाथबलेनगुणनीयमष्टभिर्भाज्यमनयोर्योगेराशिस्थबलमेकस्थानस्थमेवराशीशबले
नगुण्यंचतुर्भिर्भजनीयमित्युपपन्नम्। एवंहोरादिस्थबलंहोरादीशबलेनगुण्यमष्टभिर्भाज्यमित्यप्युपपन्नम्। यद्वा
द्वयोरप्यष्टस्थानस्थेतुल्येसमबलेस्थितेयदिराशिस्थेसमबलेष्टतुल्येराशीशबलतुल्यंबलंतदस्मिन्राशिबलेकिमिति

सएवराशिस्थराशीशबलघातोष्टभक्तोनिष्पन्नइत्यनयोःपक्षयोर्नकोपिविशेषइतिमिश्राः।पश्चादेषामेकंसर्वब
लमितियुक्तम्।यत्सर्वबलमधिकंतन्मूलमप्यधिकमितिसर्वबलस्यमूलग्रहणेनकापिहानिः।यत्तुप्रत्येकंमूलमा
दायतदैक्यंसर्वबलमितिमतंतन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम्।किंचयत्ररिष्टहर्तुर्बलयोगाद्रिष्टकृतोबलयोगोधिकस्तत्ररिष्टह
र्तुर्बलमूलयोगाद्रिष्टकर्तृबलयोगःस्वल्पइत्यादिदूषणंधीमद्भिरवलोक्यम्।यत्तुश्रीपतिनेष्टकष्टगुणितबलयोरन्त
राद्बलमित्युक्तंतत्रयतस्तथासतिरिष्टकरस्यभङ्गकरस्यवाबलपूर्णपदोच्चचेष्टाबलयोगोरूपंतदेष्टकष्टबलयोःसाम्या
त्तदन्तरबलेशून्येसर्वबलस्यशून्यत्वात्षड्बलपूर्णोपिग्रहोरिष्टकर्तारिष्टहर्तावानस्यात्।स्वप्राचीनश्रीधराचार्यविरो
धश्च।अन्यान्यपिदूषणानिश्रीकेशवप्रणीतटीकातोध्यवसेयानीतिसंक्षेपः।अथशुभासत्वमित्याद्युदाह्रियते।तन्ने
दंसप्तवर्गचक्रंग्रहाणाम्।अथरिष्टकर्ताभौमश्चतुःशुभात्मकस्वोच्चस्यएकशुभात्मकमित्रगृहस्थःपञ्चसंख्याकसौ
म्यवर्गस्थोभौमहोरेशश्चन्द्रएकशुभात्मकमित्रगृहस्थोभौमत्रिंशांशेशोगुरु रेकशुभात्मकाधिमित्रगृहस्थइतिशुभा
त्मकयोगेहितसंख्याजाता १२।एवंभौमोद्विसंख्याकपापवर्गस्थोभौमराशीशःशनिरेकपापात्मकशत्रुगृहस्थः।भौम
द्रेष्काणादित्रिकस्वामीशुक्रश्चतुःपापात्मकास्तंगतश्चतुःपापात्मकनीचस्थश्चभौमद्वादशांशेशोबुधश्चतुःपापात्मका

स्वंगतो द्विशुभात्मकस्वगृहस्थ इति द्विपापात्मक इति तद्योगे जाता चाहितसंख्या २९। हिताहितसंख्ययोरन्तरे शेष
महितात्मकं भौमस्य १७। एवं रिष्टहर्तुर्गुरोर्हिताहितसंख्ये १२।८ अनयोरन्तरे शेषं हितात्मकं गुरोः। अत्र रिष्टकर्तु
भौमस्याहितशेषाद्रिष्टहर्तुर्गुरोर्हितशेषमल्पमित्यरिष्टमेव। अत्रेदमवगन्तव्यम्। यत्रोच्चत्रिकोणस्वगृहं च प्रा
प्तं स्यात्तत्रोच्चमेव ग्राह्यम्। यत्र तु त्रिकोणस्वगृहे प्राप्ते स्यातां तत्र मूलत्रिकोणमेव ग्राह्यम्। अत्र तु स्वोच्चाधिमित्रगृ
हादिकं त्रिकोणाधिमित्रगृहादिकं वा प्राप्तं तत्र बाधकाभावात्सकलमपि ग्राह्यमिति। अथ केन्द्रादिगेषु समवी
र्येषु यदैको बलिनः सप्तवर्गेन्यो निर्बलस्य सप्तवर्गे तदानयोः पौर्वापर्येण दशाक्रमनिर्णये न्यायो पूर्ववदष्टस्थान
स्थं बलं तद्वर्गेशबलगुणितमेषां योगे पूर्ववत्सर्वबलं सिद्धम्। शेषोपपत्तिः सुन्दरमिश्र्यामवलोक्येति संक्षेपः
॥ ॥ श्रेष्ठं रिष्टहतौ दशाक्रमदृहौजः श्रीधराद्योदितं कष्टेष्टघ्नबलान्तरात्क्वचकृतं तद्युक्तिशून्यं त्वस
त् ॥३२॥ व्याख्यातचरमेतत्॥ इदानीमन्तर्दशानयनमाह॥ ॥ अर्द्धं स्वैकभगस्त्रिकोणगृहगस्त्र्यंश
स्वचास्तेनगांशस्याङ्घ्रेश्चतुरस्रगो निजगुणैः पक्वैकभे स्याद्वली। अंशादौ कुरुरूपमत्र समतां कृत्वा
चनांशं छिदां मंशघ्नाः स्वदशाः पृथक् खलु लवैक्याप्ताः स्युरन्तर्दशाः॥३३॥ मूलदशापतेरेकभगएकरा

शिस्थोग्रहोनिजगुणैःस्वीयगुणैरारोहावरोहोच्चनीचेष्टकष्टादिभिर्द्दस्यपक्तापाचकोभवति।त्रिकोणगृहगोनव
मपञ्चमस्थानस्थस्त्र्यंशस्यपक्तास्यात्।अस्तेसप्तमेवर्तमानोग्रहोनगांशस्यपाचकः।चतुरस्रगश्चतुर्थाष्टमस्थानस्थः
अङ्घ्रेश्चतुर्थांशस्यपक्ताभवति।मूलदशापतेरितिसर्वत्राध्याहर्तव्यम्।अत्रग्रहइत्युपलक्षणंतेनलग्नस्याप्यन्तर्द
शाभागित्वमितिमिश्राः।वराहमिहिराचार्याअपि।सहोरास्त्वेवंपरस्परगताःपरिपाचयन्ति।गर्गोऽपि।लग्नेनसहिताःस
र्वेह्यन्योन्यंफलदायकाइति।बृहज्जातकटीकायामुत्पलोदाहृतमेतत्।ज्ञानराजकृतयवनजातके।लाग्नीदशाजीवदश
प्रयातादत्तेनराणांसुधनानिसौख्यम्।सख्यंनरेन्द्रेणविवेकतांचेत्येवमादिफलमपिलग्नान्तर्दशासंभवंगमयतिते
नसर्वग्रन्थेषुग्रहःपाचयतीतिग्रहशब्दाद्ग्रहाएवान्तर्दशापाचकानलग्नमितिप्राचीमतंपरास्तम्।एकभेएकरा
शौनवमपञ्चमान्यतरस्मिन्सप्तमचतुर्थाष्टमान्यतरस्मिन्वायदिद्वित्र्यादयोग्रहाभवेयुस्तदातन्मध्येयोऽनन्तरानी
तवीर्यवान्सएवपक्तास्यात्।अत्रगुणाकरः।एकर्क्षेयदिभूयांसःसंभवन्तिनभश्चराः॥एकएवतदातेषांदद्यादन्तर्द
शांबलीति॥अत्रयुक्तिमाहभट्टोत्पलः।सर्वग्रन्थेषुएकर्क्षगस्त्रिकोणगृहगइत्येकवचननिर्देशाद्यएकोबलीसएवा
न्तर्दशाभागीति।अत्रेदंचिन्त्यम्।यद्येकवचननिर्देशादेकस्यैवान्तर्दशापाचकत्वंतर्हिनवमपञ्चमस्थितयोर्मध्येए

कस्यैवान्तर्दशापाचकत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तात्। तस्माद्युक्त्या एकस्यान्तर्दशेति न साधु। किंतु वचना
देव। तथा च मयः। एकर्क्षोपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण। एकः स एव हर्ता नान्ये तत्र स्थिता विहगा इति। व
स्तुतस्तु। बहवश्चेत्तु ते खिलाः। केन्द्रादिगा ग्रहाः सर्वे दद्युर्वापहृत्य चेति पराशरोक्तेरन्तर्दशा यदा स्यात्तिचतुर्णामे
कराशिसंस्थानाम्। बन्धनविनाशदैन्यं विदधात्यशुभग्रहाणां त्विति सारावल्यामुक्तत्वान्निस्फुटार्थप्रतिपादकवरा
हादिभिरेकराशिगानामेकोंऽशं हरति बलीत्यादिवदनुक्तत्वाद्दर्शितमयवचनस्य चक्रार्द्धहानिगुणांकविषयकत्वा
देकभस्थित्रिकोणगृहग इत्याद्याम्नातैकत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेन ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वाच्चैकराशिगाः सर्वेपि अन्त
र्दशापाचका इति। अतोऽत्र पक्षैकभे ते खिला इति पठितव्यम्। एकभे वर्तमानास्ते ग्रहा अखिला अपि पक्तारः स्युरित्य
र्थः। न च मय वाक्यादेकस्यैवान्तर्दशाप्रदत्वं शङ्क्यम्। तस्य चक्रार्द्धहानिविधायकहरनिर्णायकत्वादित्युक्तम्।
हर्तेति पदाम्नानसामर्थ्यात्। अन्यथा एकः स एव दातेति वदेत्। बहवश्चेदित्यादि पराशरवाक्यस्यायमर्थः। चेदे
कभे बहवो ग्रहाः स्युस्तदा ते खिला अपि यथोक्तं भागं मूलदशापतेरपहृत्य स्वं भागं ददति प्रयच्छन्ति। अत्राखिला
इत्युक्तेऽपि पुनः सर्वे इति पदोपादानं सर्वेऽपि अन्तर्दशापाचकाः स्युर्नत्वेक इति दार्ढ्यार्थम्। ननु भवन्तु नाम समेवर्गे

रामः
८५

प्यन्तर्दशाप्रदाः कानोहानिस्तथाप्यन्तर्दशाक्रमः कथंस्यादित्यतो विशेषणद्वारेणाह॥ केन्द्रादिगाइति। एकराशिगा
नांमध्येयः सर्वाद्यदशापतेर्लग्नार्काब्जान्यतरस्मात्केन्द्रगस्तस्य प्रथमान्तर्दशा। तदनन्तरंपणफरस्थस्यतदनन्तर
मापोक्लिमस्थस्य केन्द्रगेषुबहुषुयस्यदशाक्रमवीर्यबहुतस्याद्यान्तर्दशानन्तरंतदूनबलस्यएवंपणफरापोक्लिम
स्थेष्वपि। बलसाम्येबहूनायुःक्रमेणायुःसाम्येप्रथमोद्गमक्रमेणातत्साम्येप्रथमोक्तक्रमेणान्तर्दशास्यादित्यर्थः॥ सर्वाद्य
दशापतेस्त्वन्तर्दशाप्राप्तौ प्रथममन्तर्दशास्यैवकार्या। तेनयस्यपूर्वंदशातस्यान्तर्दशापिपूर्वमेवेतिदशाक्रमादन्तर्द
शाक्रमः स्यादितिभावार्थः। अत्रबहुषुएकरीत्यापाठात्पाठक्रमादन्तर्दशाक्रमः स्यादित्येके। दशाक्रमादन्तर्दशेत्यन्ये।
त्रिकोणयोश्चतुरस्रयोरेकभेसप्तमेवाबहुषुसत्सुपाठक्रमेणनिर्णयासंभवेदशाक्रमवशेननिर्णयइत्युभयोःपक्ष
योः समुच्चयोनतुबाध्यबाधकभावइत्यपरे॥ अत्रब्रूमः॥ ॥ मूलपाकपतिःपूर्वंददात्यन्तर्दशां ततः। दशाक्रमवशाद
न्येददुरन्तर्दशांग्रहाः॥ इतिभगवद्गर्गवाक्यात्केन्द्रादिगाइतिप्राग्दर्शितपराशरवाक्यात्तथाकेन्द्रादिदायगस्यतुसर्व
स्यनाकद्युसदांबलानितद्वत्ससाध्यान्यधिकंहियस्य। द्युचारिणस्तस्यदशाग्रगास्यादन्तर्दशावाविदशाह्वयावेतिश्रीप
त्याचार्योक्तेश्चदशाक्रमवशादेवान्तर्दशाक्रमइति। दायगस्यतुसर्वस्यसहगस्यदलंभवेत्। सुतधर्मगयोस्त्र्यंशःपादंस्म

तिसुखस्थयोः। सप्तांशं सप्तमस्थस्य प्रक्रियाप्यधुनोच्यत इति पराशरजातके दशाद्वैमेकगेह गस्त्रिकोणगो गुणांशकं
म्। सुखेष्टमे गुणांशकं नगांशमस्तभस्थित इति ह्याल्लुगिपद्धतौ तथा अर्द्धेन तीयमद्धीं च तथार्द्धे स्वाच्च सप्तमं भागम्। एकर्क्षे
नवपञ्चम चतुर्थनिधनर्क्षसप्तानामिति भट्टोत्पलोदाहृतसत्याचार्यवाक्ये त्रिभागभागी च त्रिकोणसंस्थ इत्यादियवने
श्वरवाक्ये च पाठभेददर्शनात्सर्वग्रन्थेष्वेकरीत्या पाठात्पाठक्रमेणान्तर्दशाक्रम इति पक्षो न चारुचातुरीगोचरः। अत
एव समुच्चयपक्षोपि न रमणीयः। किं च यदि पाठक्रमवैयर्थ्यभियात ह्यशादन्तर्दशाक्रमः स्वीक्रियते तदा सर्वत्रैकव
चननिर्देशादेकराशिगानामेकस्यैव बलिष्ठस्यान्तर्दशास्त्वित्यनिष्टापादनम्। ननु तथापि पाठक्रमादन्तर्दशाक्रम इ
ति पक्षस्य बहुसंमतत्वादनेन दशाक्रमवशादन्तर्दशाक्रम इत्येकसंमतपक्षस्य बाध इति चेन्न॥ शतमप्यन्धानां न
पश्यतीति न्यायादेकेनापि गर्गवाक्येन बहूनामिदानींतनवाक्यानामन्धस्थानीयानां प्रतिबन्धसंभवात्। तस्मा द्
शाक्रमवशादन्तर्दशाक्रम इति गर्गेण कण्ठरवेणोक्तत्वांदत्र भॅवतोत्पलेनाप्यस्यैवाङ्गीकरणाच्चायमेव पक्षो ज्याया
नित्यस्मद्गुरूणां मतम्॥ ॥ अंशादाविति॥ ॥ स्पष्टं समच्छेदविधानं लीलावत्याम्। अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ रा
श्योः समच्छेदविधानमेवमिति। स्वदशेत्यत्र स्वशब्देन मूलदशापतिः। अत्रोपपत्तिः। येन्तर्दशापाचका अर्द्धन्यादयो

शायथाप्राप्तास्तज्जन्यान्तर्दशायोगो दशातुल्य इति तावत्प्रसिद्धम्। तस्माद्दशायोगेन दशातुल्यान्तर्दशा लभ्यत इति निष्प
न्नं तत्र सदृशच्छेदानामंशानां योगोन्तरं वा कार्यमित्युक्तेः छिदां समतां कृत्वेत्युपपन्नम्। अत्रोदाहरणम्। अंशाः

द	स	त्रि
१	१	१
१	७	३

समच्छेदीकृता एते

२१	३	७
२१	२१	२१

पृथगंशकैः कियत्य

अथानुपातः। यद्यंशयोगेनानेन $\frac{३१}{२१}$ दशातुल्यान्तर्दशा तदा पृथक्
न्तर्दशेति। अत्र सच्छेदांशगुणदशायां सच्छेदांशयोगेन ह्रियमाणा
यां छेदं लवं च परिवर्त्येत्यादिना दशायां छेदो गुणो हरश्च तुल्यत्वात्तयोर्नाशो भविष्यतीति प्रागेव छिदां नाशं कृत्वेत्यपि सा
धूक्तम्। एवं छेदापगमे कृतेंशघ्नास्वदशांशयोगेन भाज्यान्तर्दशा स्यादित्यप्युपपन्नम्। इदानीं प्रत्यब्दमासद्युनिशाघटी
जन्यसूक्ष्मफलज्ञानार्थं विदशादिसाधनमाह॥ ॥ इत्याभ्यो विदशास्ततोप्युपदशास्ताभ्यश्च सूक्ष्मं फलम्॥ ॥
इत्यमुना प्रकारेण आभ्योन्तर्दशाभ्यो विदशाः साध्याः। अयमभिसंधिः। अन्तर्दशा एव दशाः कल्प्याः। अन्तर्दशापतिर्दशा
पतिः कल्प्यः। ततोर्द्धस्यैक भगइत्याद्युक्त प्रकारेणान्तर्दशामध्ये विदशाः साध्या इति तथा विदशां दशां विदशापतिं दशेशं
च प्रकल्प्य विदशामध्ये उपदशाः साध्याः। एवमग्रेपि द्रष्टव्यम्। तथा सति सूक्ष्मं फलं स्यादित्यर्थः॥ अथान्यदाह॥ ॥ प
क्षांशान दिनद्वयंतु कलयेत्याद्युः कृतं दृश्यते॥ पक्षैः खेटलवान्तरेण च भवेन्मासान्तरं चायुषः प्रोक्तं येस्तुद

शादिलग्नजफलं तेभ्योतिदृग्भ्यो नमः॥३०॥ एककलातुल्येन ग्रहान्तरेण यदि नवांशकलाभि २०० रेकं वर्षं तदैककलया किमित्यनुपातेनायुषएकं दिनमष्टाचत्वारिंशत् घटिकाश्चान्तरं पतति। ब्रह्मसौरार्यादिभिः पक्षैर्ग्रहाणां भागाद्यमन्तरमस्ति। तेनायुर्दायस्य मासाद्यन्तरं स्यात्। किंच जन्मकालस्य पलमात्रान्तरेण लग्नषट्कलाअन्तरं तेन चदशादिनान्यायुषोन्तरं पतति। एवमायुषोन्तरे संजाते दशाप्रवेशस्यान्तरं स्यात्। तथा सति तत्कालीनलग्नफलं यैराचार्यैः श्रीपत्यादिभिरुक्तं तेभ्योतीतदृग्भ्यो नमोस्त्विव्युपहासः। यद्यपि यन्त्रैः स्पष्टतरोत्र जन्मसमयो वेद्योत्र खेटाः स्फुटाय स्पक्षेहि घटन्ते तत्पक्षे कार्या इति प्रागुक्तमस्ति तथा कृते आयुषोन्तरमपि न पतति तथापि यदि जन्मकालग्रहादिसाधनं स्पष्टतरं न क्रियते तदैतादृशमन्तरं पतति तस्मात्स्पष्टतरं तत्साधनं कार्यमिति शिष्यावधानार्थमेतदुक्तमिति बोध्यम्॥ अत एव दशाप्रवेशकालीनलग्नसाधनं वदति॥ ॥ शाकोब्दा जनिमध्यमार्कभमुखं मासादितद्युग्दशाब्दाद्यं तत्र शके समादितर णिर्मध्योदशादौ भवेत्। घस्लीभूतदशाष्टथकृत्रिकु १३ हृता खाङ्काष्ट ८९० हृत्तद्युतासास्या त्सावनिकादशाब्दफलयुक्तद्युकृज्जनिद्युव्रजः॥३५॥ तस्मात्सावयवाद्गणात्खकरणात्साध्या दशादौ खगाः क्षेपान् जन्मखगात्स्वकल्प्य यदि वा साध्या दशासावनात्। तेस्पष्टाश्च तिथिश्च संक्रमवशान्मासो दशादौ

तत्तुःपूर्वोक्तंजडकर्मचात्रतुमयातल्लाघवंदर्शितम्॥ ३६॥ ॥ शाकएवाब्दःकल्प्यः।जनिमध्यमार्क
राश्यादिकंमासादिकल्प्यम्।तेनाब्दादिनायुक्तंदशायाअब्दाद्यंकार्यम्।एवंकृतेयःशकउत्पद्यतेयच्चराश्यादितत्रश
केसराश्यादितरणिर्मध्योदशादौभवेत्। तत्रशकेसराश्यादिसूर्योमध्यमोयदाभवतितदादशाप्रवेशइत्यर्थः। ए
तदुक्तंभवति।जन्मकालीनशकेजन्मकालिकरवौसर्वाद्यद्दशापतेर्लग्नसूर्यचन्द्रान्यतरस्यदशाप्रवेशः।तदनन्तरंतत्रा
ब्दमासादौसर्वाद्यदशेशदशाब्दाद्यंयोज्यंतदग्रिमदशाप्रवेशःस्यात्।एवमग्रेपियद्दशावर्षाणियोज्यानितत्तदग्रिम
दशाप्रवेशःस्यात्।एवंसामान्यतोदशाप्रवेशज्ञानेतात्कालिकमासाद्यानयनार्थमाह।घस्रीभूतदशेति।दशावर्षाणि
द्वादशगुणानितत्तस्यमासयुतानिमासाःस्युः।तान्त्रिंशतासंगुण्यतत्रदिनानियोज्यानिसाघस्रीभूतदशाभवेत्।सा
ष्टयकुस्यात्रयोदशगुणाखाङ्काष्टभि ८९० र्भक्तालब्धेनदिनाद्येनष्टयकुस्यायुक्ताकार्या।दशाब्दतुल्यैःपलैश्चयुक्ताका
र्यासासावनदिनात्मिकादशाभवति।तयासावनदशयायुकयुक्तःजन्मकालिकोहर्गणःकार्यः।सदशाप्रवेशेहर्गणो
भवति।जन्मदिनजार्कोदयिकोहर्गणोर्कोदयाद्गतनाडीपलयुतोजन्मकालिकोद्युव्रजोभवतीतिध्येयम्।द्वितीयादि
दशासावनयुतोद्वितीयादिदशाप्रवेशकालिकोद्युगणस्तृतीयादिदशाप्रवेशकालिकोभवतीत्यपिद्रष्टव्यम्।तस्मा
त्सावयवादहर्गणात्जन्मकालेयस्मात्करणाद्ग्रहाःसाधितास्तत्करणोक्तप्रकारेणदशाप्रवेशेखगाःसाध्याः॥विधा

न्तरमाह। क्षेपान्‌जन्मखगांश्च कल्प्येति। दशासावनदिनाद्यैर्भवसाध्यं चक्रगुणं प्रकल्प्य जन्मकालिकचरदेशान्तराद्य
संस्कृतमध्यग्रहतुल्यं क्षेपं च प्रकल्प्य स्वकरणाद्ग्रहाः साधनीयाः। [illegible] दशासावनं जन्मकालादारभ्य व्यतीतदशा
सावनोपेतं ग्राह्यमिति बोद्धव्यम्। यद्वा केवलदेश्यसावनतुल्याहर्गणाद्यैर्दशाप्रवेशकालिकखगान्‌क्षेपान्प्रकल्प्य
ग्रहाः साध्या इत्यपि द्रष्टव्यम्। ततः पक्षत्रयेणापि ये साधिता ग्रहास्ते लङ्कापूर्वक्षितिजासन्नप्रदेशमध्यार्कसंबन्धकाला
द्यास्तवद्दशाप्रवेशनाडीतुल्येऽनेह सिजाता अपेक्षितास्तु स्वदेशस्पष्टार्कोदयकालदशाप्रवेशनाडीतुल्यकाल इत्यतु द
यान्तरचरदेशान्तरभुजान्तरसंस्कृताः कार्याः। संस्कारस्तु दिनार्द्धतुल्याभी राश्यर्द्धतुल्याभिर्वा नतघटीभिरेताश्चरकला
स्तदेष्टनतघटीभिः किमित्यनुपातलब्धकलाभिः कार्य इत्याहुर्भीष्मकृतः॥ अथ ते ग्रहाः स्पष्टाः कार्याः। ततः स्फुटार्के
न्दुभ्यां विरविचन्द्रलवाः खविहृता इत्यादिना तिथिश्च साध्या। तस्या घटिका यं दशाप्रवेशकालिकरवीन्दुभ्यां साधित
त्वाद्दशाप्रवेशकालादनन्तरं स्यादतो दशाप्रवेशनाडीमुखेन संस्कृतं सूर्योदयाज्ज्ञायत इति धीमद्भिरवलोक्यम्। या
तिथिरानीता सा यदि पञ्चदशभ्यो न्यूना तदा शुक्लपक्षोऽन्यथा कृष्णपक्ष इति ज्ञेयम्। संक्रमवशान्मासोऽत्रेयः॥॥ अत्रे
दमवधेयम्। स्पष्टसूर्यस्य भुक्तानां भोग्यानां चांशानां कलाः स्पष्टगत्या भक्ता लब्धदिनादिद्वयेन दशाप्रवेशकालात्प्रा

गूर्ध्वं चक्रमेण पूर्वापरसंक्रान्ती भवतः। ततो यस्मिन्दशापतावधिके मासि दशाप्रवृत्तिस्तत्र यदि मेषसंक्रमणं तदा
सं चैत्र एवं वृषादिसंक्रमणे वैशाखादिसंज्ञा। यदा तु पूर्वसंक्रान्तिः पूर्वदर्शान्तात्प्रागपरसंक्रान्तिरग्रिमदर्शान्तानन्त
रं भवति तदा सो संक्रान्तिमासो ऽधिमासो ऽग्रिममासनामा भवति। यदा संक्रान्तिद्वयं तन्मास एव तदा क्षयमास इति ॥
॥ प्रथमपक्षे हर्गणः सप्ततष्टः करणादिवाराद्गतो वारो भवेत्तन्नाडिकाद्यमेव सूर्योदयादिष्टकालः। द्वितीये अहर्गणो
जन्मनाडीपलयुतः सप्ततष्टो जन्मवाराद्गतो वारस्तदधःस्थनाड्याद्यमेवेष्टकालः। तृतीये युगणः पूर्वदशाप्रवेशनाडी
पलयुतो द्वितष्टः पूर्वदशादिवाराद्गतो वारो ऽधःस्थनाडीमुखमेवेष्टकालः। प्रथमपक्षे जन्मकालिकसूर्यसिद्धान्ताहर्ग
णे यदि दशासावनं योज्यते तदाहर्गणनाड्यो रात्र्यर्द्धोना सूर्योदयादिष्टकालः स्यादिति पूर्वैः श्रीपत्यादिभिर्यु
गार्कचक्रैर्युगसूर्यसावनद्युत्यादिना जडकर्म कृतम्। अत्र तु मया तस्माल्लाघवं दर्शितम्। यत्त्विदं पाण्डित्यमात्रं
पूर्वोक्तत्वान्मयाप्युक्तमित्युक्तं तदापातत इति वेदितव्यम्। अत्रोपपत्तिः ॥ वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरादित्युक्ते
र्यैर्दशादिवसाः कृतास्ते तु सौरा एव। अथ तेषां सावनीकरणमन्तरेण दशाप्रवेशकालिकलग्नादि साधयितुं न पार्यत
इति सावनीकरणार्थमुपायः। तन्त्रे ते सूर्यसिद्धान्तमते युगसावनाः [illegible]७७९१७८२८ सौराश्च १५५५२००००० एषाम्

प्रै·म·
८९

न्तरम्।२२७१७८२८॥अथानुपातः।यदियुगसौरदिनैरेभिः १५५५२०००० सौरपक्षस्यासावनेषेतावदाधिक्यं
२२७१७८२८ लभ्यते तदेष्टैः किमिति।अत्र गुणकत्रयोदशांशेन १७४७५२५ गुणके पवर्त्तिते त्रयोदशलब्धाः १३ त
थातेनैव हरे पवर्त्तिते किंचिन्न्यूनाः खाङ्काष्टै ८९० लब्धास्ते संपूर्णा गृहीताः।तस्माद्घस्त्रीभूतदशान्त्रिकुहताः खाङ्काष्ट
भक्ताल्लब्धेभ्यः सावनेभ्यः सौराणां न्यूनत्वात्पृथक्स्थाघस्त्रीभूतदशायुक्ता कार्येत्युपपन्नम्।परमत्र हराधिक्ये फलाल्प
त्वानियमात्खाङ्काष्टहरस्याधिकस्योपादानाद्युगसौराः पृथक्स्थास्त्रयोदशघ्नाः खाङ्काष्टभक्तालब्धान्विता युगसावने
भ्योल्पा जायन्ते षां युगसावनानां चान्तरमेतत् १४२३॥अथ यदि युगसौरवर्षैः ४३२०००० इदमन्तरं १४२३ तदेष्टैः किमि
ति फलस्य दिनात्मकत्वाद्दिनात्मकं फलमायास्यति।तत्र दिनघटीस्थाने शून्यमेवोपलभ्यतद्गतिपलात्मकफलानय
नार्थं षष्टिवर्गो गुणः ३६०० अस्यान्तरस्य च वधे जातदृष्टवर्षाणां गुणः ५१२२८०० हरश्चायं ४३००००० स्वल्पान्तरमनयो
रुपेक्ष्य नाशे कृते दशावर्षतुल्यान्येव पलानीत्युपपन्नम्।पूर्वसाधितसावनेषे तावन्न्यूनमासीदतो योज्यमित्यपि साधु।
पूर्वदशाप्रवेशकालीनमध्यमार्कः पूर्वदशामासादितुल्यराश्यादियुतः पूर्वदशासावनोत्थमध्यमार्कजन्मकालीनम
ध्यार्कयोगतुल्यापरदशाप्रवेशजमध्यार्केण यथा समो भवति न तथा स्पष्टार्क इति मध्यमार्क एव दशामासादियोजनं

राम:
८९

युक्तम्। शेषोपपत्तिः सुगमा बालावबोधा च॥ इदानीं दशाशुभाशुभफलमाह॥ ॥ चन्द्रः प्राप्तदशेश्वरस्य सुहृदुच्च
स्वर्क्षसंस्थो दशानाथाङ्गान्नवसप्तमोपचयगो दद्याच्छुभानीति च। यस्मिन्भे त्र विधुः स जन्मनि तनुस्थाया दि
भावो यदा तत्तद्वृद्धिकरोऽथ तत्स्यपकरः प्रोक्तेतरस्थानगः॥ ३७॥ प्राप्तदशायाः स्वामिनो यन्मित्रगृहमुच्चं वा त
त्रस्थश्चन्द्रः शुभानि दद्यात्। अथवा कर्कटस्थश्चन्द्रोऽथवा दशेशात्तकाशात्स्वजन्मनवमसप्तमतृतीयषष्ठदशमैकादश
स्थानान्यतरस्थानस्थः शुभानि दद्यात्। एवं शुभफलप्रदे चन्द्रे सति अत्र दशाकाले यस्मिन् राशौ चन्द्रः स राशिर्जन्मका
ले यस्मिन्भावे पतितस्तद्भाववृद्धिकरो भवति। एतदुक्तं भवति। यदि चन्द्राधिष्ठितराशिस्तनुभावे स्यात्तदा शरीरसौख्यं
यदि धनादिभावे तदा धनादिसौख्यमिति। यदि तु शत्रुमृत्युव्ययभावेषु स्यात्तदा तद्भावनाशः। स स्वः कथयति विपरी
तं रिष्फषष्ठाष्टमेष्विति वराहवचनात्। यदि प्रोक्तान्यस्थानस्थश्चन्द्रः स्यात्तदा तदधिष्ठितराशिर्यस्मिन्लग्नादिभावे
तन्नाशः स्यात्। अरिमृत्युव्ययस्थो यदि स राशिस्तदा तद्भाववृद्धिः॥ अथान्यदाह॥ ॥ यद्द्रव्यं खचरस्य भावगृहदृग्यो
गादि सर्वं फलं योज्यं वृत्तिकृतिर्बलादिह दशायां चाथयोवै [illegible] शुभं॥ पापः पापदशां विशेत्स च विपत्कृतीथ
तद्वद् दस्तत्काले बलवान्खगः शुभसुहृद्दृष्टेष्टषड्वर्गगः॥ [illegible] खचरस्य यद्द्रव्यं तात्र स्यान्मणिहेमेत्यादि

कंकथितंतत्सर्वंदशायांयोज्यं। तथाभावफलदृष्टिफलराशिफलादिकं सर्वंफलजातंदशायांयोज्यं। वृत्तिकृतिर्जी
विका। अयंदेवदत्तःकेनकर्मणाजीवनंकरिष्यतीत्यादिरूपादशायांयोज्या नन्वेतत्कथंयोज्यमित्यतआह। बला
दिति। सबलेयथोक्तंफलंसंपूर्णंमध्यबलेमध्यंहीनबलेतिस्वल्पमित्यर्थः। अथानन्तरंवैरेणयुक्युक्तः शत्रुरितिय
वत्। क्रूरस्यमूलदशापतेः शत्रुर्यदिक्रूरोमूलदशायामन्तर्दशांकरोतितदाविपत्तिः स्यात्। अत्रायमभिसंधिः। यदि
क्रूरः क्रूरदशामध्येन्तर्दशांकुर्यात्तदाविपत्तिः स्यात्। यदित्वन्तर्दशाकारकोग्रहः पापोमूलदशापतेः शत्रुस्तदामहती
विपत्तिः। यथोक्तंसारावल्याम्। क्रूरदशायांक्रूरः प्रविश्यचान्तर्दशांकुरुते। पुंसांस्यात्तंदेहस्तदारियोगेसदैवमहानि
ति वैरियुगित्यपपाठः। अथैतद्दशारिष्टस्यापवादंवदति। तद्भङ्गदइति। अन्तर्दशाकालेकश्चित्बलीग्रहः शु
भमित्रेणदृष्टोथवाशुभसप्तवर्गगोथवेष्टाधिकः सरिष्टभङ्गःस्यात्। तथोक्तंसारावल्याम्। प्रवेशेबलवान्खेटःशु
भमित्रैर्निरीक्षितः॥ सौम्याधिमित्रवर्गस्थोमृत्युकृन्नभवेत्तदेति। अथाष्टवर्गफलस्यस्वल्पत्वाधिकत्वकल्पना
विचारमाह॥ ॥ खेटस्तस्ययदष्टवर्गजफलंशुभाशुभंजन्मतन्विन्द्वोर्द्विषुचस्वभोच्चभसुहृद्भस्व
त्रिकोणेस्तियः॥ दुष्टंमध्यफलंविपर्ययगतस्यानिष्टमत्युत्कटंशस्तंस्वल्पतरंखगस्यचवदेत्ज्ञात्वा

बलंतत्वतः॥३९॥ जन्मतन्विन्द्वोःवृद्धिषुस्वभोच्चसु[illegible]हृद्गृहस्वत्रिकोणेचयःखेटःअस्तितस्ययच्छुभमष्टव
र्गफलंतत्पूर्णंस्यादित्यन्वयः।तनुश्चेन्दुश्चतन्विन्दूजन्म[illegible]तन्विन्दूतयोः जन्मलग्नजन्मराश्योरित्यर्थः।वृद्धिषूप
चयभवनेषु।स्वभोच्चभसुहृद्गृहस्वत्रिकोणइत्यत्रसमाहारद्वन्द्वः।स्वराशौस्वोच्चेस्वमित्रगेहेस्वमूलत्रिकोणइत्यर्थः॥
अथतादृशग्रहस्यदुष्टंमध्यफलंस्यात्।दुष्टंफलंमध्यंस्यादित्यर्थः॥विपर्ययगतस्यजन्मराशिजन्मलग्नयोरपच
यस्थानेषुनीचभेशत्रुभेवास्थितस्यग्रहस्यानिष्टफलमयुक्तंस्यात्।शस्तंसमीचीनंफलंस्वल्पतरंस्यात्।अत्रजन्म
लग्नराश्योरुपचयस्थस्यसतःशत्रुनीचभस्थितस्याथवातयोरपचयस्थस्यसतःस्वोच्चादिषुस्थितस्यशुभमशुभंसमं
स्यात्॥एवंजन्मलग्नराश्योरेकस्मादुपचयस्थोन्यस्मादपचयस्थोयदिस्वो[illegible]च्चादिष्वस्तितस्यशुभमधिकमशुभम
ल्पंस्यात्॥यदितादृशोनीचारिभेस्तितदातस्याशुभमधिकंशुभंन्यूनंस्यादितिध्येयम्।खगस्यबलंतत्वतोज्ञात्वाफ
लंवदेत् यथाग्रहेसंपूर्णबलेशुभमशुभंचफलंसंपूर्णंमध्यबलेमध्यं[illegible]बलिहीनमित्येतत्प्रथममवधार्यानन्तरंप्रोक्त
प्रकारेणन्यूनत्वाधिकत्वंवाच्यमित्यर्थः॥अथोदर्कस्यबहुविधत्वात्कौ[illegible]स्थ्येदुर्लक्ष्यत्वात्क्वचिज्ज्ञातकफलस्यव्यभि
चारेकिंकर्तव्यमित्याह॥ ॥ जीवेत्कापिविभङ्ग-रिष्टजशिशुःरिष्टं[illegible]नाशीयतेथ्याद्योब्दःशिशुदुस्तरोपिचपरो

प्रे॰म॰ ८१

कार्य्यैषुनोपपत्रिका॥ कार्य्यो प्रश्ननिमित्तपूर्वशकुनैरसन्त्वभानो[illegible]होराज्ञेनसुबुद्धिनात्रबहुयोदर्कस्यका
लोबली॥४०॥ क्वापिविगतोभङ्गोयस्यतादृशंयद्रिष्टंतत्रजातःशि[illegible]शुर्जीवेत्। अत्रढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिसू
त्रेणदीर्घत्वम्। क्वापिस्थलेरिष्टंविनापिशिशुःमीयतेप्राणैःवियुज्यतद्वत्य[illegible]ः। मीङ् हिंसायाम्। हिंसात्रप्राणवियोगः॥
दिवादिभ्यःश्यन्। मीयतइत्यस्यमरणार्थवाचकत्वमाख्यातचन्द्रिकायामप्युक्तम्। परेतिप्रैतिमरणेम्रियतेच
प्रमीयते। संतिष्ठतेसमाप्नोतिविरमत्यारमत्यपीति॥१॥ केचित्तुमृङ् प्राणत्यागइतिधातोर्म्रीयतइतिरूपमत्रपठ
न्ति। तदसत्। दीर्घस्यासंभवात्। म्रियतइतिपाठेतुछन्दोभङ्गः। तस्मान्मीयतइत्येवपाठःसाधीयान्। क्वापिविभङ्ग
रिष्टजशिशुरिष्टंविनामीयतइति। तत्रफलस्यव्यभिचारदर्शनात्सुबुद्धिनाहोराज्ञेनजन्मकालंसूक्ष्मतरंसम्यग्लक्षयि
त्वाधियाबुद्ध्याहोराग्रन्थान्मुहुर्मुहुर्विलोक्यशुभंविज्ञायपत्रिकाकार्येत्यन्वयः। वस्तुतस्तुरिष्टजशिशुजीवनंप्रबलभङ्गं
विनानुपपद्यमानंभ्रमाभावेपिभङ्गमाक्षिपति। यद्यपिशास्त्रे[illegible]रूपेणभङ्गोनोपलभ्यतेनैतावताशास्त्रदोषः। नह्ययंस्था
णोरपराधोयदेनमन्धोनपश्यतीतिन्यायात्। नचप्रत्यक्षेण[illegible]ष्वनुपलभ्यमानोपिरिष्टभङ्गःकथंकल्पनीयइतिवाच्यम्।
अधुनातनप्रचरद्वस्थग्रन्थेष्वनुपलब्धोप्यप्रचरद्वस्थग[illegible]दिप्रणीतमुख्यजातकशास्त्रेभविष्यतीत्यवश्यंफलक

राम: ८१

ल्पनस्ययुक्तत्वात्॥ अन्यथा शास्त्रप्रामाण्यविलयापत्तेः। एतैरिष्टानुपलम्भेपि मरणेरिष्टफलबलात्कल्प्यं तथासति शा
स्त्रप्रामाण्यमव्याहतमेवेति बोध्यम्। आद्योब्दः शिशोर्दुस्तरः अपि च परौ द्वौ द्वितीयतृतीया
वब्दौ दुस्तरौ। एषु पत्रिका नो कार्या। आदिमवर्षेनुक्तावधिकानि रिष्टानि संध्यायांहिमदीधितिहोरापापैर्भान्तगतैर्मरणाये
त्यादिना बहून्युक्तान्येवं द्वितीयतृतीययोरपि बहूनि कथितानि सन्ति तेषां सर्वेषां प्रचरद्वस्यग्रन्थेषु भङ्गानामसत्वेवात
त्तदनेकरिष्टतत्तद्भङ्ग·कूहूह प्रबलदुर्बलभावेन रिष्टतत्तद्भङ्गान्यतरनिर्णयस्य दुर्गमत्वाद्वर्षत्रयपर्यन्तं पत्रिका न कार्या॥
वर्षत्रयानन्तरं तु अल्परिष्टोक्तेस्तद्भङ्गानामधुनातनग्रन्थेषु सत्वात्स्वल्पत्वेन तन्निर्णयस्यापि कर्तुं शक्यत्वाच्च वर्षत्रयान
न्तरं जन्मपत्रिका कार्येति भावः। अथ यदि कश्चिदाग्रहशीलो वर्षत्रयमध्य एव पत्रिका कार्येति वदेत्तदा प्रश्ननिमित्तपूर्वशा
कुनैः प्रश्ने निमित्तपूर्वैर्लग्नबलोपश्रुत्याद्यैः शकुनैश्च यदि वा प्रश्नैर्निमित्तपूर्वैः स्रुतदुर्वचनादिभिः शकुनैः पूर्णकुम्भादिभिश्च शु
भं ज्ञात्वा पत्रिका कार्या॥ ननु प्रश्ननिमित्तशकुनाद्यन्यतरेणैव शुभं विचिन्त्य पत्रिका कार्येति लाघवादाचार्यस्य वक्तुमुचितं त
त्कथं सर्वैरपि शुभं विचार्य कार्येत्युक्तमित्यत आह। बहुधोदर्कश्च कालो बल[illegible]ति। बहुप्रकारं भाविफलं बलवदित्यर्थः। तथाचा
हुः॥ स्वप्नो निमित्तं शकुनाः स्वकर्म शारीरमागन्तुकमद्भुतानि। दोषाभिचारः [illegible]चारकालकाम्यानि चैवं विविधः फलाध्वा॥१॥ एवं

फलमार्गाणांबहुत्वाद्बहुप्रकारैःशुभंविज्ञायपत्रिकाविधातव्येतिभावः।रक्षन्स्वमानमिति।प्राचीनगर्गादिग्रन्थानांलु
प्तत्वादिदानीन्तनग्रन्थेतुसकलरिष्टतद्भङ्गनामसत्वादिदमित्थमेवभविष्यतिनोचेन्मयायज्ञोपवीतंत्याज्यमित्यादिरू
पाप्रतिज्ञानकार्याकिंतुप्रचरद्वस्यग्रन्थपर्यालोचनयैतादृशमस्तीतिवाच्यमितिभावः।अत्रसंरक्षमानंनिजंहोराज्ञेने
तिपाठश्चेत्साधुः।अन्यथारक्षन्स्वमानमित्यस्यनिराकांक्षतयानन्वयादनन्वितमपार्थकमित्यपार्थकता।क्वचित्तुस्तके
त्रात्रास्वमानंधियेतिपाठोदृश्यतेसतुनितरांसाधुःस्वमानंत्रात्रारक्षतेत्यर्थः।क्वचित्तुमानंधियारक्षतेतिपाठःसोपिसाधी
यान्॥अथग्रन्थालङ्कारमाह॥ ॥नन्दिग्रामेकेशवोविप्रवर्योयोभूद्धोराशास्त्रसंघंविलोक्य॥तेनोक्तेयंपद्ध
तिर्जातकीयाचत्वारिंशद्वृत्तबद्धासुबोधा॥४१॥ स्पष्टार्थम्॥इदानींग्रन्थपाठकफलावाप्तिव्याजेनग्रन्थप्रशंसामनुष्टु
प्छन्दसाह॥ ॥येसुबोधांपठन्तीमामग्र्यांजातकपद्धतिम्॥होरावित्पदवींयान्तिलोकेमानंयशःसुखम्॥४२॥
सुगमम्॥ ॥गोतम्युत्तरतीरवर्तिनगरेगोलज्ञविद्वद्युतेगोलग्रामसमाह्वयेमुनिभरद्वाजान्वयेदैववित्॥योभूत्सुज्ञदिवाकरोबुध
वरःश्रीकेशवोस्यात्मजाद्दैवज्ञार्यगणेशसंज्ञकगुरोर्लब्धावबोधोऽशकः॥१॥तस्मान्महेशार्चनलब्धसौख्यःश्रीकृष्णनामाऽज
निविप्रमुख्यः॥कालत्रयज्ञानवताहियेनदैवज्ञशब्दोभुविसार्थकोऽभूत्॥२॥ तस्मादभूतांतनयौतदाद्योमीमांसकाद्यो

गणको नृसिंहः॥ शिरोमणेर्वार्तिकमुक्तियुक्तं सौरं च भाष्यं समकारि येन॥३॥ सद्विद्याराजमानः सुखदलितपरोद्दण्डचण्डाभिमानः सिद्धान्ताभिज्ञसुज्ञद्विजवरनिवहोद्गीतकीर्तिः सुमूर्तिः॥ वि[illegible] सायं स द्यो विदधति विबुधाचार्यकस्पर्द्धिभावं हृष्यन्तोयस्य शिष्याः स जयति जगति श्रीशिवाख्यो द्वितीयः॥४॥ श्रीमन्नृसिं[illegible]तवर्यदिवाकराख्यः सत्सद्धतेर्गणककेशवनिर्मितायाः॥ टीकामिमां विविधयुक्तिविशेषरम्यामाज्ञां शिवस्य सुगुरोः कृत[illegible]नवाप्य॥५॥ पूर्वोक्तिविश्वासवतां प्रतीतिर्नेतन्निरासेन विनायतः स्यात्॥ अतो मयाऽखण्डि पुरातनोक्तिर्गु[illegible]पमेभ्योस्तु नमो महद्भ्यः॥६॥ दोषेषु बद्धहृदयाः खलता नितान्तमुष्ट्रावलीढपिचुमन्दककण्टकादेः॥ सन्तः प्रशान्तहृदयास्तु गुणान्भजन्तः कुर्वन्तु मद्गुणितिषु प्रकटं गुणोघम्॥७॥ मानं द्विविप्रवरतामपि भूर्युपेत्य ज्योतिर्ज्ञसंनिधिमिलत्सुरभानुभावः॥ तेजः प्रसन्नतरसाधुतमो हरागो भास्वान्विभातु स शिवः सकलैकमित्रः॥८॥ अर्थद्वयवाची॥ भास्वान् श्रीसूर्यः शिवो मद्गुरुः शेषं स्पष्टम्। शाके गजाम्भोधिशरेन्दु १५४८ तुल्ये सिद्धान्तवित्प्रौढमनोरमाख्या॥ दिवाकरोक्ता बुधकेशवोक्तेर्वृत्तिः सयुक्तिः समगात्समाप्तिम्॥९॥ इति श्रीसकलगणकचक्रचूडामणिश्रीकृष्णदैवज्ञसुतश्रीमन्नृसिंहगणकस्य सुतेन संप्रदायप्रवर्त्तकाचार्यश्रीमत्पितृव्यशिवज्योतिर्विल्लब्धविद्येन दिवाकरेण विरचितायां श्रीमत्केशवसांवत्सरोक्तजातककर्मपद्धतेष्टीकायां सवासनायां प्रौढमनोरमाभिधायां ग्रन्थस्समाप्तिमलङ्कारः॥

रामः
९३

विद्योदयो निराकुर्याद्विद्यातिमिरं सदा।

इति केशवीया जातकपद्धतिः प्रौढमनोरमासहिता समाप्ता॥

सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः॥